В.І. САПИЧ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

Монографія

Суми – 2019

УДК 332.21(477)
С 19

Рекомендовано до друку вченою радою
Сумського національного аграрного університету,
протокол № 12 від 27 травня 2019 р.

Рецензенти: ***Ходаківська О.В.,*** заступник директора, завідувач відділу земельних відносин та природокористування Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», доктор економічних наук, старший науковий співробітник;
Мішенін Є.В., професор кафедри економіки, підприємництва та бізнес-адміністрування Сумського державного університету, доктор економічних наук, професор;
Назаренко О.В., професор кафедри економічного контролю та аудиту Сумського національного аграрного університету, доктор економічних наук, доцент.

Сапич Вадим Іванович.
С 19 **Соціально-економічні основи розвитку відносин власності на землю в аграрному секторі економіки.** Монографія. – Суми: ФОП Литовченко Є.Б., 2019. – 280 с.

ISBN 978-966-97721-5-2

Розкрито методологічні принципи дослідження та економічний зміст відносин власності на землю. Встановлено закономірності трансформації відносин власності на землю в процесі їх еволюції. Обґрунтовано модифікацію механізму дії рентних відносин, а також причини утворення абсолютної ренти в сучасних умовах. Проаналізовано становлення в Україні багатоукладного аграрного сектору, впровадження орендних відносин та стану реалізації потенціалу відносин власності на землю. Розглянуто ключові чинники здійснення права власності селян на землю: рівень дохідності суб'єктів земельних відносин, стан конкурентного середовища, напрями державної підтримки структурних змін у землекористуванні, а також значення земельних відносин для вирішення соціальних проблем села. Розроблено концептуальну модель реалізації потенціалу відносин власності на землю в аграрному секторі економіки.

Монографія призначена для науковців та спеціалістів аграрного сектору економіки, а також викладачів, аспірантів і студентів економічних спеціальностей.

УДК 332.21(477)

© Сапич В.І., 2019
© ФОП Литовченко Є.Б., 2019

ISBN 978-966-97721-5-2

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА..... 4

РОЗДІЛ 1. НАУКОВІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ..... 6

1.1. Методологічні принципи дослідження розвитку відносин власності на землю в аграрному секторі економіки..... 6

1.2. Економічний зміст відносин власності на землю..... 14

1.3. Трансформація відносин власності на землю в процесі їх еволюції..... 29

РОЗДІЛ 2. ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ І СУЧАСНІСТЬ..... 35

2.1. Земельна рента у положеннях класичної і марксистської теорій. 35

2.2. Неокласична теорія земельної ренти..... 49

2.3. Модифікація теорії земельної ренти в сучасних умовах..... 66

РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВІДНОСИН ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ..... 82

3.1. Формування багатоукладного аграрного сектору економіки на засадах приватної власності на землю..... 82

3.2. Запровадження орендних відносин..... 96

3.3. Сучасний стан реалізації відносин земельної власності..... 109

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ..... 133

4.1. Рівень дохідності та конкурентне середовище як ключові чинники реалізації економічних інтересів суб’єктів відносин власності на землю..... 133

4.2. Державна підтримка структурних змін у землекористуванні..... 151

4.3. Соціальна складова реалізації відносин земельної власності..... 165

РОЗДІЛ 5. КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОТЕНЦІАЛУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ.... 174

5.1. Функціональні складові концептуальної моделі реалізації потенціалу відносин власності на землю..... 174

5.2. Впровадження регульованого ринку земель сільськогосподарського призначення..... 180

5.3. Регулювання орендних відносин 194

5.4. Фінансово-податкові важелі реалізації відносин земельної власності..... 207

ВИСНОВКИ..... 226

ДОДАТКИ..... 233

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 253

ПЕРЕДМОВА

Запровадження відносин приватної власності на землю, залучення сільськогосподарських угідь до господарського обороту на ринкових засадах сприяють кращому використанню земельних ресурсів. Здійснена на початку 2000-х рр. реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств на формування ринкового типу різних організаційно-правових форм створила потужну мотивацію до піднесення аграрного сектору економіки. За останні роки все вагомішим стає внесок аграріїв у розвиток економіки України. Понад 40% експортних надходжень нині забезпечується за рахунок агропродовольчої продукції.

Проте досягнутий нині рівень ефективності землекористування ще не є задовільним, а орендні відносини вимагають подальшого розвитку перш за все у контексті збереження та відтворення родючості ґрунтів. Однією із головних причин такого стану аграрного сектору економіки України є незавершеність земельної реформи, визначальною складовою якої є трансформація відносин власності на землю. Селяни живуть і працюють у ринковому середовищі і за законами ринку, але відносини власності на землю не реалізуються в повній мірі у формах їх прояву – володінні, користуванні і розпорядженні.

Зволікання у вирішенні земельного питання не супроводжуються наданням сільському населенню будь-яких соціальних компенсаторів. На селі зростає безробіття, посилюється трудова міграція. Деградація сільських територій створює загрозу продовольчій безпеці країни. У доринковий період держава, як головний землевласник, використовуючи адміністративні важелі, в основному забезпечувала прийнятні умови для розширеного відтворення факторів виробництва у аграрному секторі, в тому числі і земельних ресурсів. Земельна реформа принципово змінила форми землеволодіння, приватна власність на землю стала домінуючою. Проте більшість нових землевласників не мають достатніх матеріально-технічних і фінансових ресурсів для ефективного використання отриманих угідь. Отже, для відродження сільських територій і забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки актуальним є формування таких відносин власності на землю, які б набули адекватного і завершеного змісту стосовно ринкових перетворень.

Теоретико-методологічні основи розвитку відносин власності на землю і земельної ренти, як форми їх реалізації, було закладено класиками економічної теорії - В. Петті, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Смітом, Д. Рікардо, Й. Тюненом, К. Марксом, М.І. Туган-Барановським, А. Маршаллом та ін. Теоретичним та практичним проблемам реформування земельних відносин в Україні присвятили свої роботи такі вчені, як Ю.Д. Білик, Л.М. Бойко, П.І. Гайдуцький, Д.С. Добряк, О.І. Гуторов, І.І. Лукінов, Ю.О. Лупенко, А.Г. Мартин, В.Я. Месель-Веселяк, Л.Я. Новаковський, П.Т. Саблук,

А.Я. Сохнич, А.Н. Третяк, М.М. Федоров, О.В. Ходаківська, О.М. Шпичак, А.Д. Юрченко, В.В. Юрчишин та ін. Завдяки науковим розробкам вітчизняних економістів-аграрників в Україні сформовано механізм залучення земельних ресурсів в сільськогосподарський оборот на ринкових засадах. Проте чимало аспектів досліджуваної проблеми, зокрема запровадження купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, вдосконалення орендних відносин, застосування важелів державної підтримки сучасних землевласників і землекористувачів, тривалий час залишаються дискусійними, що стримує їх системне втілення у практичній діяльності.

Для реалізації потенціалу відносин власності на землю в цілому необхідні розробки теоретичних положень і практичних рекомендацій подальшого розвитку всіх правомочностей відносин власності - володіння, користування і розпорядження. З огляду на це, наше дослідження присвячується теоретико-методологічному обґрунтуванню наукових засад розвитку відносин власності на землю, аналізу ефективності землекористування суб'єктів різних організаційно-правових форм та тенденцій розвитку багатоукладного аграрного сектору під впливом реформування відносин земельної власності, а також розробці концептуальної моделі реалізації потенціалу відносин власності на землю.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ

1.1. Методологічні принципи дослідження розвитку відносин власності на землю в аграрному секторі економіки

Визначення теоретичних основ відносин власності на землю вимагає пізнання процесу їх розвитку. Відповідно, виникає потреба сформувати певні методологічні принципи і підходи, на основі яких можна здійснити побудову цього знання і які співвідносяться з властивостями і законами дійсності [359, с. 365].

Дослідження розвитку відносин власності на землю має базуватися на поєднанні загальнонаукових і специфічних (конкретно-наукових) методологічних принципів (рис. 1.1).

У якості базового загальнонаукового методологічного принципу перш за все слід спиратись на дотримання комплексності і системності дослідження.

При розгляді розвитку відносин власності необхідно забезпечити комплексний, системний підхід щодо суб'єктів і об'єктів власності на землю у таких аспектах, як цілісність, структурність, функціональність, цілеспрямованість, взаємозв’язок із зовнішнім середовищем.

Цілісність стосовно розвитку відносин власності на землю необхідно запровадити у двох аспектах. Перший з них полягає в тому, що розвиток відносин власності розглядається у контексті єдності трьох процесів, а саме:

- реформування відносин власності - зміни форм власності під впливом об’єктивних вимог подальшого розвитку продуктивних вил і потреби розв’язання соціально-економічних протиріч, які виникли у суспільстві і стали чинником уповільнення його прогресу;
- трансформації відносин власності - структурних перетворень у відносинах власності, посиленні ролі тих чи інших господарських укладів та організаційно-правових форм господарювання, зміни їх цільової спрямованості, нових тенденцій у відносинах володіння, розпорядження і використання у межах існуючих форм власності;
- вдосконалення відносин власності - запровадженні економічних заходів, які дозволяють реалізувати потенціал наявних форм власності (рис. 1.2.).

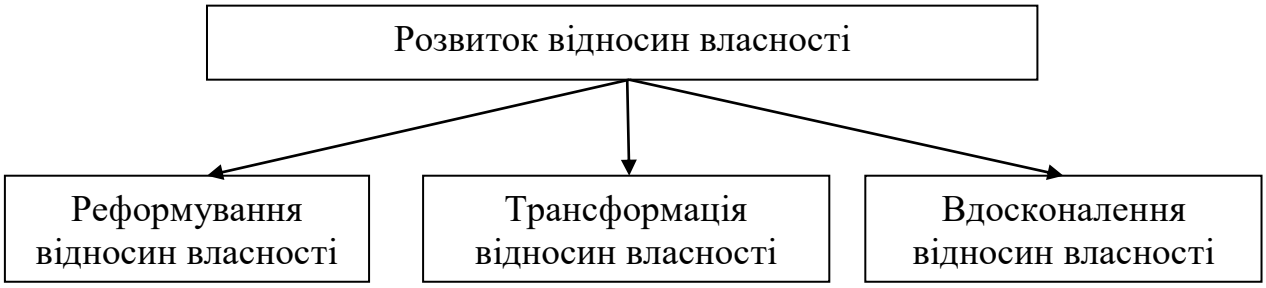

Рис. 1.2. **Розвиток відносин власності на землю**

Джерело: власна розробка.

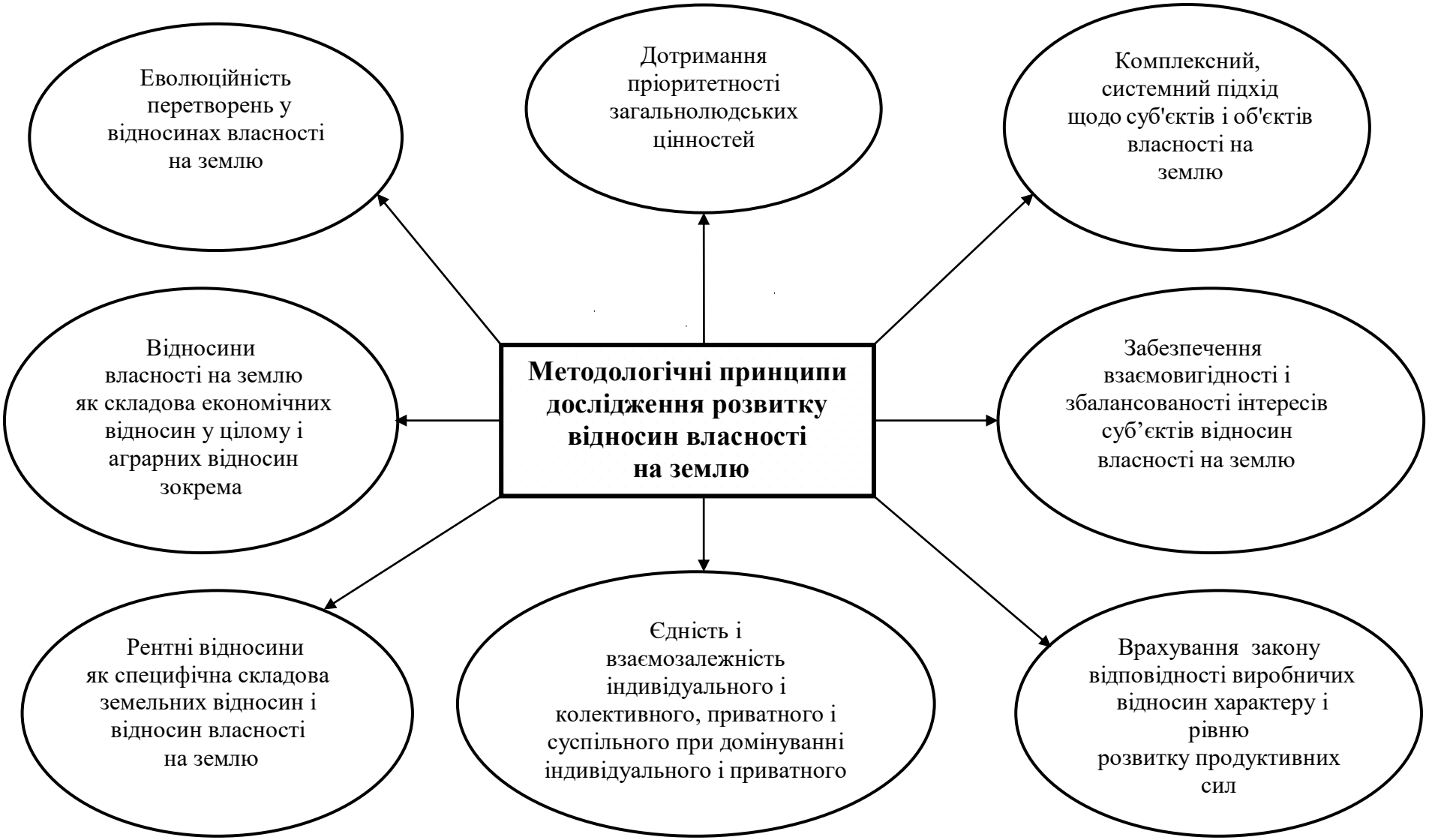

Рис. 1.1. **Методологічні принципи дослідження розвитку відносин власності на землю в аграрному секторі економіки**

Джерело: власна розробка [289, с. 42].

Такі складові комплексного підходу, як цілісність і структурність, передбачають, що окремі частини явища, яке досліджується, мають бути органічно інтегровані в єдине ціле. У якості інтегратора складових може виступати визначальна ознака, яка обумовлює логіку розвитку даного явища відповідно до визначеної цілі. Стосовно розвитку відносин власності на землю провідною домінантою, яка визначає цілісність і цілеспрямованість об'єкту дослідження, є, на нашу думку, реалізація потенціалу відносин власності в процесі їх реформування, трансформації і вдосконалення. Наявність такого інтегруючого елементу - це другий аспект дослідження розвитку відносин власності на землю.

Потенціал відносин власності у широкому розумінні - це їх здатність впливати на розвиток продуктивних сил для досягнення мети суб'єктів цих відносин. Потенціал відносин земельної власності можна визначити як їх спроможність забезпечувати підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь для втілення у життя економічних інтересів землевласників, землекористувачів, суспільства в цілому і окремих місцевих громад [293, с. 41].

З позицій цілісності і структурності дослідження відносин власності слід проводити як в цілому, так і з урахуванням всіх правомочностей - володіння, користування і розпорядження. При цьому є вкрай важливим не залишити поза увагою функційність означених правомочностей щодо їх впливу на реалізацію потенціалу відносин власності на землю в залежності від історичного етапу і умов господарювання. Рівень цілісності визначається тим, наскільки структурні елементи підпорядковані основній меті. Відповідно, результативність розвитку відносин власності на землю буде залежати від того, наскільки сформовані у суспільстві відносини володіння, користування і розпорядження сільськогосподарськими угіддями забезпечують їх ефективне використання.

Кожна система розвивається у відповідності до змін зовнішнього середовища. На формування зовнішнього середовища, у якому відбувається розвиток відносин власності на землю, впливають дії держави ринкових сил. Нормативно-правова база, заходи державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, грошово-кредитна, соціальна і зовнішньо-економічна політика - ці та інші чинники державного регулювання економіки все в більшій мірі впливають на розвиток агарного сектора економіки і функціонування земельних відносин. Водночас, зовнішнє середовище в значній мірі залежить від таких складових ринкових відносин, як ціни, конкуренція, кон'юнктура ринку. Визначаючи дохідність сільськогосподарських товаровиробників, ринкові фактори впливають і на можливості реалізації потенціалу відносин власності на землю. Тому важливо запровадити у дослідженні методологічний підхід, за якого б держава мінімізувала негативний вплив ринкових відносин на розвиток відносин власності на землю. Особливого значення це набуває стосовно забезпечення раціонального використання та охорони сільськогосподарських земель, регулювання орендних відносин і земельного ринку.

Відносини власності стосуються кожної людини незалежно від її статі, етнічного походження, віку, рівня доходу, освіти і таке інше. Тому розгляд відносин власності на землю має базуватись на пріоритетності загальнолюдських цінностей.

Втілення у життя таких фундаментальних загальнолюдських цінностей, як життя, здоров'я і праця, в значній мірі залежить від розвитку відносин власності на землю. Земельні ресурси є незамінним фактором виробництва сільськогосподарської продукції і, відповідно, чинником створення робочих місць, продовольчого забезпечення населення, джерелом фінансових надходжень до державного і місцевих бюджетів. Водночас, земля є просторовим базисом, на якому відбувається життєдіяльність людей, а також здійснюється відтворювальний процес підприємств будь-якої галузі. Яким не було функціональне використання землі, домінування тих, чи інших форм власності на землю, умов землекористування будуть завжди впливати, як на суспільство в цілому, так і на працю і життя кожної людини [293, с. 41-42].

З огляду на зазначене, при трансформації відносин власності на землю важливо врахувати можливість вибору і вільної праці. Це означає, що власник землі має бути спроможним будь-коли в повній мірі реалізувати усі складові відносин власності - володіння, використання і розпорядження. Хоча земля і є природним ресурсом, сільськогосподарські угіддя забезпечують дохідність лише завдяки праці і виробництву в цілому. Відповідно, не можна реформувати відносини власності на землю залишаючи поза увагою необхідність змін у сфері виробництва. Землекористувач повинен мати можливість самостійно обрати будь-яку організаційно-правову форму господарювання і на умовах вільної конкуренції вести свою діяльність. У держави і місцевих громад мають бути дієві інструменти для забезпечення раціонального використання земельних ресурсів як для досягнення необхідного рівня економічної ефективності господарської діяльності, так і для їх збереження у якості однієї із головних складових навколишнього середовища.

Дотримання такої базової загальнолюдської цінності як соціальна справедливість вимагає, щоб перехід від державної до приватної форми власності надав землю тим, хто живе і працює на ній. Водночас цінність матеріального благополуччя потребує від держави створення в аграрному секторі таких економічним умов, які б дозволяли селянам реалізувати потенціал відносин власності на землю.

Відносини власності на землю слід розглядати як такі, що розвиваються на основі дії економічного закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил [153, с. 137-138; 388, с. 589-591]. З появою власності людство отримало потужний стимул до розвитку продуктивних сил і, відповідно, економічного зростання. Англійський письменник, агроном і економіст А. Янг (1741-1820) у зв'язку з цим писав: «Чародійство власності перетворює пісок в золото» [404]. Водночас, якщо відносини власності не є досконалими, вони не дозволяють ефективно використовувати наявні в суспільстві ресурси. Той же А. Янг з приводу такої ситуації у притаманній йому

афористичній формі зазначив: «Дайте людині у гарантоване володіння позбавлену рослинності скелю, і вона перетворить її в сад; дайте їй в оренду на дев'ять років сад, і вона перетворить його в пустелю» [404].

В умовах директивно-планової економіки однією з головних причин не вирішення продовольчої проблеми була монополія державної власності на землю. Відірваність селян від основного засобу виробництва - землі суттєво послаблювала їх мотивацію до ефективної праці. Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 року сільськогосподарські угіддя надавались у власність тим, хто їх обробляв, спочатку у колективну, а потім шляхом паювання - у приватну власність, усунувши існуюче протиріччя між задекларованою за радянських часів нормою про землю як надбання народу [121, с. 7] і фактичним її відчуженням від безпосереднього виробника.

Проте запровадження відносин приватної власності на землю не забезпечило очікуваного зростання сільськогосподарського виробництва [287, с. 42]. Так, лише у 2013 р. вихід продукції сільського господарства з одиниці земельної площі у середньому за всіма категоріям господарств України перевищив рівень 1990 р. Водночас у господарствах населення спостерігається зниження рівня виробництва. Якщо у 1990 р. вихід продукції сільського господарства зі 100 га сільськогосподарських угідь дорівнював 3132,7 тис. грн., то у 2017 р. - лише 688,0 тис. грн., тобто протягом цього періоду відбулось зниження рівня ефективності використання сільськогосподарських угідь у господарствах населення у 4,6 рази [313, с. 43, 80; 307, с. 46].

Слід наголосити, що така негативна тенденція спостерігається у категорії господарств, де відносини приватної власності і на землю, і на інші засоби виробництва фактично сформувалися задовго до 1990р. Зміна форми власності має супроводжуватися структурними перетвореннями у відносинах власності, створенні рівних умов для усіх організаційно-правових форм господарювання, а також задіянням важелів державної підтримки, які б дозволили реалізувати потенціал відносин власності кожному суб’єкту господарської діяльності. Водночас впровадження приватної власності вимагає постійного врахування стану економічного середовища, в якому вона перебуває.

При дослідженні розвитку відносин власності на землю важливо також спиратись на такий методологічний принцип, як еволюційність перетворень по мірі виникнення і створення об’єктивних і суб’єктивних умов і чинників.

Ф. Енгельс у роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» [392] і К. Маркс в «Економічних рукописах 1857-1859 років» та в І-му томі «Капіталу» [152; 154] показали, що приватна власність виникає на основі суспільного поділу праці і розвитку продуктивних сил, коли родова община розпадається на окремі сім'ї та колективна праця первісних людей перетворюється в працю індивідуальних виробників, з’являється додатковий продукт і товарний обмін. Поступово земля із власності общини переходить у власність окремих сімей. «Приватна власність утворюється всюди в результаті

змін у відносинах виробництва і обміну, в інтересах підвищення виробництва і розвитку обміну, - тобто з економічних причин», - писав Ф. Енгельс [391]. Отже, виникнення приватної власності обумовлено об'єктивними умовами розвитку продуктивних сил.

Водночас, у деяких народів перехід землі з колективної власності общин до приватної власності окремих сімей відбувався досить повільно не лише через суворі природні умови, а й в силу особливостей історичного розвитку та факторів суб'єктивного характеру. Так, в Російській імперії общинна власність на землю проіснувала до початку XX ст. Лише завдяки Столипінській аграрній реформі (1906-1911 рр.) було започатковано перехід общинних земель у приватну власність селян. Проте, далеко не всі бажаючі залишити общину фактично виходили з неї. Статистичні дані по 40 губерніям Європейської частина Росії свідчать, що у 1908 р. було надано 840059 заяв про бажання вийти з общини, а здійснено виходів з общини було лише 508344; у 1910 р. відповідні показники склали 348336 і 341375 [375, с. 378]. За даними по семи губерніях України (без Волині і Поділля) з 1906 р. по 1 травня 1915 р. у приватну власність селян перейшло 30,2% від загальної кількості общинної надільної землі. В Україні виділення селян з общин відрізнялося значною нерівномірністю в залежності від географічного розташування: в Київській губернії общину залишило 48% дворів, на Півдні - 45,6%, на Лівобережжі - 20,5%. На Полтавщині общинне землеволодіння зникло майже зовсім, на Чернігівщині і Харківщині приватне землеволодіння стало охоплювало понад 50% [30, с. 859-860; 72, с. 281].

Позитивним у реалізації Столипінської реформи було надання селянам землі у приватну власність і запровадження її вільної купівлі-продажу. Так, протягом 1906-1912 рр. в Україні продали свої наділи близько 263 тис. селян. За цей же період понад 385 тис. десятин землі було продано поміщиками [30, с. 860]. За 1906-1910 рр. селяни України викупили через Селянський поземельний банк 480 тис. десятин землі [72, с. 281]. Приватне землеволодіння сприяло широкому застосуванню машин і добрив, а також прогресивних сівозмін. Це призвело до суттєвого зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Якщо у дореформені 1896-1902 рр. середньорічний збір основних зернових культур (пшениці, ячменю, жита й вівса) в Україні становив 775 млн. пудів, то в 1909-1913 рр. - 1070 млн. пудів, досягши у 1913 р. - 1200 млн. пудів [72, с. 283]. Проте, перехід від общинного до приватного землеволодіння призводив на селі до значного майнового розшарування, тому малоземельне селянство не хотіло залишати общину. Незаможні селяни, які не мали коштів придбати худобу та інвентар, продавали отримані наділи землі і вимушені були батрачити на селі або поповнювати лави пролетаріату в містах. Негативним наслідком Столипінської аграрної реформи стало посилення соціальної напруги серед селян в результаті зростання їх майнової диференціації. Даний контекст такої еволюції становлення приватної власності на землю є методологічно актуальним і для сучасних умов України. Зокрема, купівля-продаж сільськогосподарських земель мають бути

запроваджені не лише, як об'єктивний процес формування повноцінних ринкових відносин, а й як засіб забезпечення соціальної справедливості.

Відносини власності є невід'ємною складовою виробничих відносин. Для розуміння еволюції відносин власності на землю у методологічному аспекті їх слід розглядати як ключовий елемент у системі виробничих відносин, які згідно із законом відповідності [153, с. 137-138] змінюються в залежності від розвитку продуктивних сил. За К. Марксом, продуктивні сили відіграють визначальну роль у становленні виробничих відносин, проте останні теж можуть впливати на розвиток продуктивних сил, прискорюючи або гальмуючи його.

Виробничі відносини К. Маркс розглядав у якості економічного базису суспільства, над яким височить юридична і політична надбудова. Між базисом і надбудовою К. Маркс визначає таку ж залежність, як і в законі відповідності між продуктивними силами і виробничими відносинами. «Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» [153, с. 137]. Водночас, надаючи матеріальним суспільним відносинам визначального значення, марксистська теорія розглядає надбудову у якості активної сили історичних перетворень, яка має певну самостійність відносно економічного ладу [387, с. 98].

Свого часу М.І Туган-Барановський саме спираючись на закон відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил, а також марксистське визначення взаємозалежності категорій «базис» і «надбудова» досліджував становлення та розвиток тих чи інших форм земельної общини у різних народів. М.І Туган-Барановський показав, що і у східних, і у західних народів земельні відносини розпочалися з сімейної общини у формі часткової, яка мала як приватне, так і громадське землеволодіння. «Весь характер общинного ладу перебуває в тіснім зв'язку з кількістю й цінністю землі, якою володіють селяни», - писав М.І Туган-Барановський [343, с. 197]. В Західній Європі часткова община перетворюється у приватне землевласництво. У східних народів часткова община переростає у передільну. Це пояснюється такими обставинами, як наявність деспотичної державної влади та значно менша щільність населення. «З усіх європейських країн тільки в Московщині та в східній Україні ми спостерігаємо широкий розвиток общинного користування землею», - робить висновок М.І Туган-Барановський [343, с. 192].

Відносини власності на землю необхідно розглядати як складову економічних відносин суспільства у цілому і аграрних відносин зокрема. Це означає, що перехід до ринкової економіки не може не охоплювати усі галузі і фактори виробництва. В теоретичному контексті визнано, що земля є товаром і її вартість має враховуватися при формуванні собівартості, норми прибутку, цін і податків. Однак, в господарській практиці названі положення не реалізуються [293, с. 43]. Вважаємо, що головною причиною цього, є обмеженість процесу розвитку відносин власності лише зміною її форм без подальшої трансформації

і вдосконалення самих відносин власності як одного із ключових елементів в системі економічних відносин.

При визначені методологічних основ розвитку відносин власності на землю слід також враховувати, що специфічною складовою земельних відносин є рентні відносини. Використання у сільськогосподарському виробництві різних за родючістю і місцезнаходженням земельних угідь та наявність приватної власності на землю обумовлює виникнення додаткового чистого доходу у формі диференціальної і абсолютної ренти. Розподіл створюваної працею селян земельної ренти між суб'єктами земельних відносин не є нині врегульованим. Загальновизнано, що переважна частина як основного, так і додаткового доходу, який створюється у сільському господарстві, перерозподіляється на користь суміжних з ним галузей, що унеможливлює піднесення аграрного сектору економіки. Вважаємо, що при обґрунтуванні системи розподілу земельної ренти її складові першочергово мають бути орієнтовані на забезпечення сталого відтворення родючості сільськогосподарських угідь. Щоб рентні відносини дієво сприяли підвищенню ефективності землегосподарювання, необхідно забезпечити суттєве підвищення дохідності сільськогосподарських товаровиробників [293, с. 44].

Для реалізації потенціалу відносин власності на землю важливе значення має дотримання двох методологічних принципів, які в значній мірі є взаємообумовленими, а саме:

- єдність і взаємозалежність індивідуального і колективного, приватного і суспільного при домінуванні індивідуального і приватного;
- відносність земельних відносин, забезпечення взаємовигідності і збалансованості інтересів суб’єктів відносин власності на землю [289, с. 43].

Суб’єкти відносин власності на землю мають приватні, колективні і суспільні інтереси. Приватні інтереси землевласника і землекористувача полягають у максимізації доходу, який вони отримують у формі орендної плати і прибутку. Місцеві громади і держава зацікавлені у збільшенні фінансових надходжень від господарського використання землі до відповідних бюджетів. Для кожної людини є важливим, щоб землекористування відбувалося з дотриманням екологічних вимог. Означені інтереси мають бути збалансованими, а відносини між суб’єктами відносин власності на землю повинні бути взаємовигідними, але для створення дієвих стимулів до розвитку сільськогосподарського виробництва і забезпечення охорони земельних ресурсів, підвищення родючості ґрунтів водночас необхідно забезпечити пріоритетність індивідуального і приватного інтересу.

В сучасних умовах будь-яка діяльність суб’єктів земельних відносин незалежно від форми власності на землю не може здійснюватися не враховуючи інтереси людини, тим паче коли сама людина є одним із суб’єктів цих відносин. Не лише приватна власність на землю, а й комунальна і державна форми власності повинні забезпечити таке землекористування, щоб воно відповідало інтересам кожної людини в соціально-економічному і екологічному аспектах. З огляду на зазначене, на нашу думку, під час здійснення

повноважень з розпорядження землями сільськогосподарського призначення державної власності необхідно забезпечити паритет інтересів не лише суспільства, територіальних громад та держави, як це передбачено «Стратегією удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними» [327], але й окремих громадян.

Отже, реформування відносин власності на землю не повинно обмежитися лише формальною зміною форми власності. Відносини приватної власності на землю реально забезпечать піднесення аграрного сектору економіки, якщо їх подальша трансформація і вдосконалення будуть базуватися на системі визначених методологічних принципів.

1.2. Економічний зміст відносин власності на землю

Перш ніж розглянути економічний зміст відносин власності на землю, визначимо загальні теоретичні підходи до власності як економічної категорії.

Науковці досліджують власність як багатопланову, соціологічну категорію, яка містить низку суспільних відносин - економічних, соціальних, правових, політичних, психологічних, національних, морально-етичних, релігійних тощо [71, с. 237; 76, с. 80]. Власність також трактується як багатоаспектна категорія, яка має економічний, філософський правовий і політологічний зміст [322, с. 87]. Найважливішими є економічний та юридичний аспекти власності.

Враховуючи теоретичні положення К. Маркса і Ф. Енгельса [159, с. 74-75; 157, с. 82, 545-546; 155, с. 286-287] власність як економічна категорія - це система виробничих відносин між людьми з приводу привласнення засобів виробництва, предметів споживання, послуг та інших об’єктів у процесі їх виробництва, розподілу, обміну і споживання [388, с. 570; 71, с. 239; 28, с. 10-11; 352, с. 87; 11, с. 198]. Безумовно, привласнення є основною ознакою і головною метою власності. Проте, враховуючи тенденції розвитку економіки на межі XX-XXI ст., які формуються під впливом посилення значення обмеженості ресурсів, визначальної ролі інновацій у забезпеченні результатів господарської діяльності і активізації державного регулювання економічних процесів, власність не можна зводити лише до привласнення.

Власність як юридична категорія - це врегульовані правовими нормами економічні відносини, які виступають у якості такої юридичної дефініції, як право власності [394, с. 491-492; 71, с. 237]. Зміст права власності визначено римським приватним правом. Спочатку римський власник мав такі правомочності: право володіння, право користування, право розпорядження, право одержання прибутку і право захисту. У подальшому, помітивши повторення одна одною деяких правомочностей, римські правознавці зводять їх до відомої нині тріади - право володіння, право користування, право розпорядження. Право володіння річчю означає фактично мати річ, тобто річ перебуває у господарстві власника, займає в ньому становище, яке відповідає її

господарському призначенню. Право користування - це право вилучення з речі її корисних властивостей, отримувати дохід і приріст від нього. Право розпорядження надає право визначати юридичну та фактичну долю речі шляхом зміни його належності, стану, призначення тощо, тобто відчужувати її всіма дозволеними способами [394, с. 492; 218, с. 318-320; 327, с. 77]. Відповідно до наведених правомочностей визначено зміст права власності у Ст. 317 Цивільного кодексу України [373]. та зміст права власності на землю ст.78 Земельного кодексу України [94].

Сучасна англосаксонська правова школа розглядає право власності як сукупність «пучок» (набір) прав. Англійський юрист А. Оноре у 1961 р. запропонував набір правомочностей, який складається з 11 елементів:

1) право володіння, тобто виключного фізичного контролю над річчю;

2) право використання, тобто можливість вилучення корисних властивостей для себе;

3) право управління, тобто вирішення питання, хто і як буде забезпечувати використання благ;

4) право на дохід, тобто можливість отримувати результати від використання;

5) право суверена, тобто можливість відчужувати, змінювати, знищувати благо;

6) право на безпечність, тобто захист від експропріації блага та від шкоди з боку інших суб'єктів;

7) право передавати благо у спадщину;

8) право на безстрокове володіння благом;

9) заборона використання способом, що призводить до шкоди зовнішньому середовищу;

10) право на відповідальність у вигляді стягнення, тобто можливість стягувати благо у сплату боргу;

11) право на остаточний характер, тобто можливість існування процедур, що забезпечують відновлення порушених правомочностей [407; 46, с. 95-96].

Ми поділяємо позицію авторів, які зазначають, що тріада прав власності (володіння, користування і розпорядження) та «пучок» прав власності (11елементів правомочностей) мають змістовну схожість і «пучок» прав власності по суті є розширеним трактуванням тріади прав власності [184, с. 55].

Сутність власності як юридичної категорія зводиться до права власності. Це видно з визначення правознавців В.В. Головченка та В.С. Ковальського. На їх думку, «власність - історично зумовлена суспільна форма володіння, користування та розпорядження матеріальними та нематеріальними благами, яка виражає суспільні та виробничі відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання цих благ» [40, с. 29].

Розглядаючи юридичний та економічний аспекти власності, слід звернути увагу на наступне. Власність як юридична категорія є категорією суб’єктивною, бо правові норми, які її визначають, встановлюються людьми. Власність в економічній трактовці виступає у якості об’єктивної категорії. Це обумовлено

тим, що власність як економічна категорія своєю основою має виробничі відносини між людьми, які формуються під впливом дії об'єктивних економічних законів. Незважаючи на певну протилежність понять об'єктивного і суб'єктивного, юридичний та економічний аспекти власності саме у своїй єдності створюють умови для здійснення господарської діяльності. Так, при оренді землі економічні відносини між орендарем і землевласником юридично оформлюються договором оренди, на основі якого у подальшому відбувається господарське використання землі, виробляється сільськогосподарська продукція.

Разом з єдністю між юридичним та економічним змістом власності є суперечності. Правові норми не завжди відповідають реаліям розвитку економічних відносин. У господарській практиці відносини володіння, користування і розпорядження факторами виробництва і результатами праці, як правило, змінюються значно швидше, ніж держава поновлює господарське право. За таких обставин чинні правові норми стримують розвиток суспільного виробництва, приносять шкоду продуктивним силам. Саме недостатня законодавча урегульованість орендних відносин є однією із головних причин того, що українські чорноземи з року в рік втрачають свою родючість.

Розв'язання суперечності між юридичним та економічним змістом власності може відбуватися двома способами - еволюційним або революційним. При еволюційному варіанті відбувається поступове удосконалення законодавчих норм власності відповідно до потреб її розвитку при збереженні існуючої суспільно-економічної системи. Революційне розв'язання протиріччя передбачає принципове оновлення суспільного устрою, формування нових економічних відносин і створення нової правової системи власності. Класичним прикладом революційного вирішення суперечності між юридичним та економічним змістом власності є Велика французька революція 1789-1799 рр. З прийняттям у 1804 р. Цивільного кодексу Франції (Кодексу Наполеона) юридично було оформлено заміну феодальних відносин власності на капіталістичні. Прикладами еволюційного розв'язання суперечності між юридичним та економічним змістом власності на землю є скасування кріпосного права в 1861 р. і проведення Столипінської аграрної реформи у 1906-1911 рр. в Російській імперії.

Водночас, необхідно чітко розмежовувати юридичний та економічний зміст власності. Неможна економічний зміст власності зводити до юридичного, як це роблять деякі автори. Зокрема, на нашу думку, не є коректим, коли зазначають, що власність - це «економічна категорія, що відображає право володіння, розпорядження та користування майном, яке належить одній чи кільком особам» [86, с. 48].

Власність як економічна категорія є ширшою, більш багатоманітнішою дефініцією, ніж власність у юридичному контексті. В юриспруденції функціонування власності обмежене існуючими нормами права. Формування відносин власності в процесі господарської діяльності регулюється відповідними законодавчими нормами, але у визначальній мірі залежить від

особистих якостей суб'єктів відносин власності - підприємницьких і організаційних здібностей, рівня кваліфікації тощо. Такі процеси, як виникнення і розвиток об'єктів власності, зміна їх власників, перерозподіл власності між суб'єктами власності і таке інше, є досить багатоаспектними і можуть бути пояснені лише з позицій власності як економічної категорії.

Водночас, розмежування юридичного та економічного аспектів власності певною мірою є умовним. Так, договір оренди земельної ділянки є юридичним документом, але крім обов'язкових норм, які визначені чинним законодавством, він може за домовленістю сторін містити інші положення, котрі будуть ознаки економічних відносин. З огляду на це, можна говорити про економіко-правовий аспект власності. Оскільки предметом нашого дослідження є економічний зміст відносин власності на землю, то у подальшому в основному будемо розглядати саме цей аспект власності.

В сучасних умовах не можна трактувати суб'єктів відносин власності через поняття «люди», як це визначено у наведених вище роботах сучасних економістів [388, с. 570; 71, с. 239; 28, с. 10-11; 352, с. 87; 11, с. 198]. Юридична наука більш точно визначає суб'єктів права власності. Спираючись на Статті 2 і 318 Цивільного кодексу України [373] до суб'єктів відносин власності слід віднести фізичних і юридичних осіб, територіальні громади і державу. Аналогічний підхід щодо суб'єктів права власності на землю закладено і у Статті 80 Земельного кодексу України [94]. У економічному контексті держава є суб'єктом відносин власності, оскільки вона стала власником значної частки національного багатства, оподатковує об'єкти власності, законодавчо визначає норми щодо їх цільового використання, умов розпорядження ними, відповідності власників певним вимогам тощо. Крім того, повинно відбуватися відтворення об'єктів власності, і одна з функцій держави має полягати в забезпеченні найбільш доцільних для суспільства способів функціонування об'єктів власності [284, с. 369]. Територіальні громади також виступають суб'єктами відносин власності, адже є власниками певного майна і держава їм делегувала низку функцій щодо взаємодії з фізичними і юридичними особами як суб'єктами власності.

Марксистський підхід до визначення сутності власності базується на положенні про функціональну взаємообумовленість і взаємозалежність виробничих відносин і відносин власності. У марксистському тлумаченні виробничі відносини є предметом економічної науки. Для більш повного обґрунтування сутності відносин власності вважаємо необхідним поряд з марксистським вченням звернутися до сучасної західної економічної теорії, яку відображено у концепції економікс (economics). На думку американських представників економікс К.Р. Макконнелла і С.Л. Брю, предметом економікс є «пошук ефективного використання обмежених ресурсів у виробництві товарів і послуг для задоволення матеріальних потреб» [146, с. 27]. Оскільки земля є обмеженим ресурсом, то в методологічному контексті при формулюванні економічного змісту відносин власності на землю допускаємо за доцільне використати наведене вище положення економікс.

За визначенням О.І. Гуторова, власність на землю - це «володіння, користування і розпорядження землею як головним засобом виробництва в сільському та лісовому господарстві й просторовою базою розміщення всіх продуктивних сил» [48, с. 29]. А.А. Пасюта трактує власність на землю як «сукупність відносин між людьми з приводу привласнення земель як продукту природи й засобу виробництва, а також привласнення того доходу, який одержують суб'єкти земельної власності в результаті використання землі» [211, с. 26]. У наведених визначеннях важливим є те, що об'єктом власності називається земля як головний засіб виробництва, хоча О.І. Гуторов, на відміну від А.А. Пасюти, не розглядає власність на землю у якості відносин між людьми.

Конкуренція і закон зростаючих потреб вимагають, щоб об'єкти власності давали можливість отримувати все більший дохід, а для цього у них необхідно здійснювати інвестиції. Тобто має відбуватися відтворення об'єктів власності, і однією із функцій держави є спрямування цього процесу на задоволення суспільних потреб. Інакше кажучи держава забезпечує доцільне для суспільства функціонування об'єктів власності. Враховуючи вище викладені підходи до теоретичних основ власності, існуючі визначення власності на землю, сучасні тенденції розвитку земельних відносин та спираючись на означені методологічні принципи дослідження, вважаємо, що сутність категорії «відносини власності на землю» має бути структуризована за наступними елементами:

- суб'єкти відносин;
- об'єкт відносин;
- змістовне наповнення;
- функціонально-цільова спрямованість (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Економічний зміст відносин власності на землю в аграрному секторі економіки

Структурні елементи	Сутнісний зміст структурних елементів
Суб'єкти відносин	Землевласники, землекористувачі, територіальні громади і держава
Об'єкт відносин	Земельні ресурси в аграрному секторі економіки
Змістовне наповнення	Відносини володіння, користування і розпорядження землею
Функціонально-цільова спрямованість	Ефективне використання земельних ресурсів відповідно до суспільних потреб, забезпечення охорони і поновлення родючості грунтів

Джерело: власна розробка.

З огляду на викладене, економічне поняття власності на землю можна сформулювати наступним чином. Власність на землю як економічна категорія характеризує відносини між землевласниками, землекористувачами,

територіальними громадами і державою з приводу володіння, користування і розпорядження землею. Ці відносини спрямовують діяльність господарюючих суб'єктів на ефективне використання земельних ресурсів відповідно до суспільних потреб, а також охорону і поновлення родючості ґрунтів [289, с. 44].

У даному формулюванні ми не говоримо про привласнення доходу, який одержують суб'єкти земельної власності в результаті використання землі, як це зазначається у наведеному вище визначенні А.А. Пасюти, оскільки до суб'єктів відносин власності на землю відносимо не лише землевласників і землекористувачів, а й територіальні громади і державу. Якщо земля перебуває у приватній власності, то останні отримують дохід не від її використання, а в результаті оподаткування землевласників і землекористувачів. Крім того, наявність відносин між землевласниками і землекористувачами передбачає, що має місце господарське використання землі, отримання доходу, його розподіл, перерозподіл тощо.

Детальніше з'ясування сутності відносин власності на землю вимагає розгляду їх форм, оскільки за філософським визначенням зміст категорії є визначальною стороною об'єкта, його властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, протиріч і тенденцій, а форма є способом існування і виразу змісту [359, с. 621].

Незважаючи на значну кількість публікацій, у науковців ще не сформувався взаємовизнаний підхід щодо типів, видів та форм власності. Відповідно до марксистської теорії [157, с. 76-77, 703-705; 391, с. 257-263] у більшості робіт сучасних вітчизняних економістів виділяється два типи власності - приватна та суспільна [74, с. 67; 201, с. 89; 202, с. 53]. Деякі автори у якості двох основних типів власності називають спільну та приватну [73, с. 55; 222, с. 103]. Водночас є широке різноманіття трактовок форм і видів власності. Так, Ю.Є. Власьєвич до форм власності відносить приватну, державну, колективну муніципальну, індивідуальну, змішану та інші [386, с. 415]. А.П. Бурляй, А.М. Андрющенко та Г.І. Середа видами власності називають державну (її формами - муніципальну та загальнодержавну), колективну (її формами - власність колективу, кооперативну власність, власність релігійних організацій, власність громадських організацій), трудову (її формами - одноосібне господарство, ремісниче господарство, дрібнотоварне фермерське господарство), нетрудову (її формами - рабовласницьке господарство, феодальне господарство, приватно-капіталістичне господарство) [74, с. 68]. Слід звернути увагу, що названі автори, за їх визначенням, форми таких видів власності, як трудова і нетрудова, фактично зводять до організаційно-правових форм організації виробництва. В.Я. Іохін під видами власності розуміє приватну і суспільну. Формами приватної власності, на його думку, є одноосібна, партнерська і корпоративна власність, а суспільної - колективна, державна і загальнонародна [102, с. 91-93]. А.О. Задоя і Ю.Є. Петруня формами власності називають приватну і державну. До видів приватної власності ці економісти відносять індивідуальну, акціонерну, пайову неакціонерну та

власність громадських організацій, а до видів державної власності - загальнодержавну і комунальну [87, с. 79-82].

Наявність багатоманіття визначень типів, видів та форм власності, вочевидь, пояснюється тим, що більшість авторів не формулюють критерії розмежування цих понять. Утім О.В. Рибалкін та І.В. Лазня з'ясовують зміст понять «тип», «вид» та «форма» власності шляхом сходження від абстрактного до конкретного і визначають їх зміст наступним чином:

- тип власності - якісно особлива сутність відносин належності, володіння, розпорядження та використання об'єктів власності, яка визначається якісно особливим суб'єктом власності;
- вид власності - якісно особливий спосіб економічної реалізації об'єктів власності,який визначається особливим способом поєднання особистісного та речового факторів виробництва в межах певного типу власності;
- форма власності - якісно особлива організація відносин економічної реалізації об'єктів конкретного типу і виду власності [222, с. 102]. Аналогічний підхід щодо змісту понять «тип», «вид» та «форма» власності знаходимо і в роботі В.М. Семененка, Д.І. Коваленка, В.В. Бугаса та О.В. Семененко [73, с. 55].

Проте ми не можемо погодитися з такою трактовкою змісту понять «тип», «вид» та «форма» власності. Терміни «тип» і «форма» по своїй суті є синонімами [315, с. 666, 717], тому форма не може розглядатися у якості конкретизації типу. Оскільки поняття тип і форма є однопорядковими, то у одних авторів приватна власність і державна власність - це типи, а у інших - форми власності. І це не викликає принципових заперечень. Термін «вид» за своїм визначенням є таким, що міститься в інших [359, с. 82], тобто це підпорядковане, найбільш конкретне поняття. Тому, на наш погляд, відносно категорії «власність» доцільно використовувати терміни «тип» і «форма» у якості ідентичних, тотожних, котрі визначають особливу сутність і узагальнені принципи функціонування власності. Поняття «вид» конкретизує тип чи форму власності в залежності від того, яким чином здійснюється організація відносин володіння, користування і розпорядження.

При розгляді форм і видів власності важливо визначити, про який зміст власності - економічний чи юридичний - буде йти мова. Юридичне поняття власності встановлюється у нормативно-правових актах. Сучасна правова система відносин власності в Україні, адекватна вимогам ринкової економіки, почала формуватися ще напередодні проголошення незалежності України. Земельним кодексом України від 18 грудня 1990 р. у ст. 3 визначалося, що власність на землю в Україні має державну, колективну і приватну форми, які є рівноправними [93]. 7 лютого 1991 р. Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки було прийнято Закон «Про власність», частиною четвертою статті 2 якого визначалося, що формами власності в Україні є приватна, колективна і державна [236]. Юридичне визнання в Україні приватної форми власності було досить революційним, оскільки прийнятий незадовго до цього Верховною Радою СРСР Закон Союзу Радянських Соціалістичних

Республік «Про власність в СРСР» задекларував, що власність в СРСР виступає лише у формі власності радянських громадян, колективної і державної власності, тобто приватну власність не було визнано [235]. Невдовзі Верховною Радою України державна, колективна і приватна форми власності були визначені і в Законі України «Про форми власності на землю», при цьому було зазначено, що всі форми власності є рівноправними [270].

Водночас поряд з приватною формою власності в Україні було запроваджено і колективну власність. Згідно із частиною другою статті 20 Закону «Про власність» суб'єктами права колективної власності на землю стали колективні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи, садівницькі товариства, сільськогосподарські акціонерні товариства, у тому числі створені на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств [236]. Введення в правове поле колективної форми власності свідчить про суб’єктивну природу власності як юридичної категорії. На початку 1990-х рр. ринкові перетворення зробили неминучим перехід до приватної форми власності, проте в суспільстві ще значним був вплив комуністичної ідеології, а домінування серед народних депутатів Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки 12-го скликання, яка згодом була перейменована на Верховну Раду України 1-го скликання, комуністів призвело до законодавчого оформлення колективної форми власності. Колективна форма власності на землю не вирішила основної проблеми колгоспно-радгоспної системи господарювання - відчуженості селянина від землі. Земля, ставши із державної власності колективною, все одно залишилася нічиєю. Селянин як був лише землекористувачем, так ним і залишився. Економісти-аграрники наголошували на невідповідність колективної форми власності на землю забезпеченню її ефективного використання [352, с. 90-95]. Відповідно Указу Президента України від 03.12.1999 р. №1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» з 2000 р. розпочалося реформування колективних сільськогосподарських на землю та майно. Члени колективних сільськогосподарських підприємств, отримавши право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями, створили на їх основі приватні (приватно-орендні) підприємства,селянські (фермерські) господарства, господарські товариства, сільськогосподарські кооперативи, інші суб'єкти господарювання, засновані на приватній власності [258]. В результаті реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств у підприємства на засадах приватної власності колективна власність на землю та майно перетворилася на приватну. Закони України «Про форми власності на землю» та «Про власність» втратили чинність відповідно 08.01.2004 р. та 20.06.2007 р. і у подальших законодавчих актах поняття колективної форми власності вже не наводиться.

Водночас де-факто в Україні є у наявності близько 1,5 млн. га земель колективної власності. Це сільськогосподарські угіддя, які були розпайовані, але протягом багатьох років не були витребувані їх власниками і, відповідно,

право приватної власності на ці землі не виникло. Офіційно ці землі не використовувалися, в результаті чого місцеві бюджети недоотримували значні грошові надходження. З 1 січня 2019 р. набув чинності Закон України від 10 липня 2018 р. № 2498-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні». Згідно із даним Законом Розділ X «Перехідні положення» Земельного Кодексу України доповнено пунктом 21, який передбачає, що землі колективної власності ліквідованих колективних сільськогосподарських підприємств вважаються власністю територіальних громад, на території яких вони розташовані. Зазначений Закон є підставою для державної реєстрації права комунальної власності на ці земельні ділянки. Названим нормативно-правовим актом також визначається порядок переходу «невитребуваних паїв» із колективної до приватної і комунальної власності [237].

У чинному законодавстві України стосовно категорії «власність» не застосовуються поняття «тип», «форма» та «вид». Конституція України і Цивільний кодекс України визначають права приватної, державної та комунальної власності. У статті 355 Цивільного кодексу України також означено поняття і види права спільної власності. Статтею 13 Конституції України і статтею 324 Цивільного кодексу України встановлено право власності Українського народу, об’єктами якого є земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони [123]. Аналогічні підходи щодо власності закладено і у Земельний кодекс України. Так, у частині третій статті 78 Земельного кодексу зазначається, що земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності, а 86 стаття передбачає можливість перебування земельної ділянки у спільній власності з визначенням частки кожного з учасників спільної власності (спільна часткова власність) або без визначення часток учасників спільної власності (спільна сумісна власність) [94].

Водночас, проблемним питанням для України є забезпечення повноти реєстрації земельної власності. Нині ще не здійснено повної реєстрації земельних ділянок як у Державному земельному кадастрі, так і у Державному реєстрі прав на нерухоме майно. За даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, загальна земельна площа України складає 60354,8 тис. га, з яких сільськогосподарські угіддя - 41489,3 тис. га [307, с. 65].

Протягом серпня 2015 р. - липня 2017 р. загальна кількість зареєстрованих прав на земельні ділянки у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно складає 3788987 прав, з них 3057466 - це права на сільськогосподарські ділянки (80,7%). У загальному числі зареєстрованих прав на земельні ділянки домінуючими є ділянки приватної форми власності (рис. 1.3).

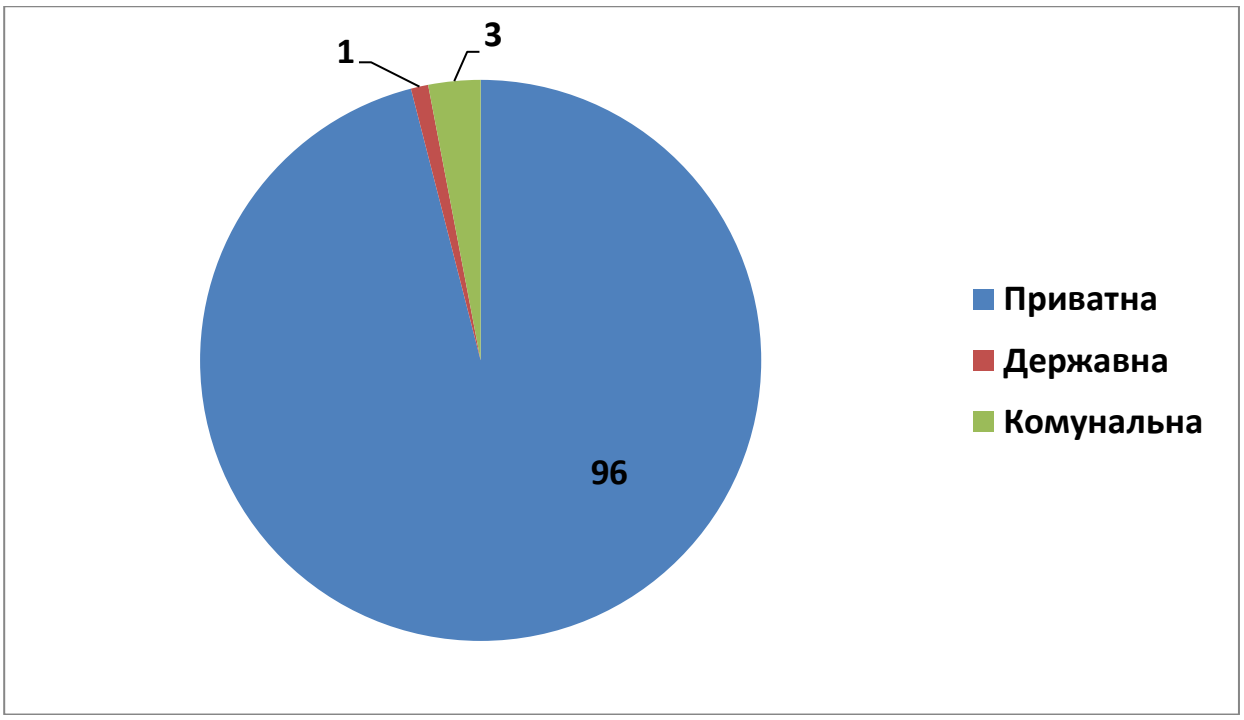

Рис. 1.3. **Структура зареєстрованих прав на земельні ділянки у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно в залежності від форми власності,** *% від загального числа*

Джерело: сформовано за даними [180].

При цьому слід звернути увагу на більшу достовірність даних щодо форм власності земельних ділянок, які визначено за результатами моніторингу земельних відносин у рамках проекту «Підтримка реформ у сільському господарстві та земельних відносинах в Україні», проведеного за сприянням Світового банку, у порівнянні з даними форми 2-зем. Так, за останнім моніторингом земельних відносин, який охоплював період липня 2015 – червня 2017 рр., виявилося, що у 39 районах сума площ земель, зареєстрованих у Держгеокадастрі, перевищувала загальну площу району, зафіксованою формою 2-зем. Це свідчить про наявність помилок та застарілих даних форми 2-зем. У попередній хвилі збору даних (січень 2013 – червень 2015 рр.) таких районів було виявлено більше – 69. Це означає, що у Держгеокадастрі відбувається не тільки реєстрація нових земельних ділянок, але й виправлення помилок [180].

Якщо ж звернутися до зареєстрованих прав на земельні ділянки у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно за площею, то найбільшими є ділянки державної форми власності. За даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру при середній площі земельної ділянки в Україні 1,8 га, середня площа земельної ділянки державної форми власності становить 7,9 га, тоді як приватної - 1,6 га, а комунальної - 0,8 га [180].

Відповідно, у структурі зареєстрованих прав на земельні ділянки питома вага ділянок приватної власності по площі є дещо меншою, ніж по кількості. У

Державному земельному кадастрі всього по Україні зареєстровано 34 млн. га земель. Із них приватної власності - 27 млн. га, державної - 6,4 млн. га, комунальної - 0,49 млн. га (рис. 1.4).

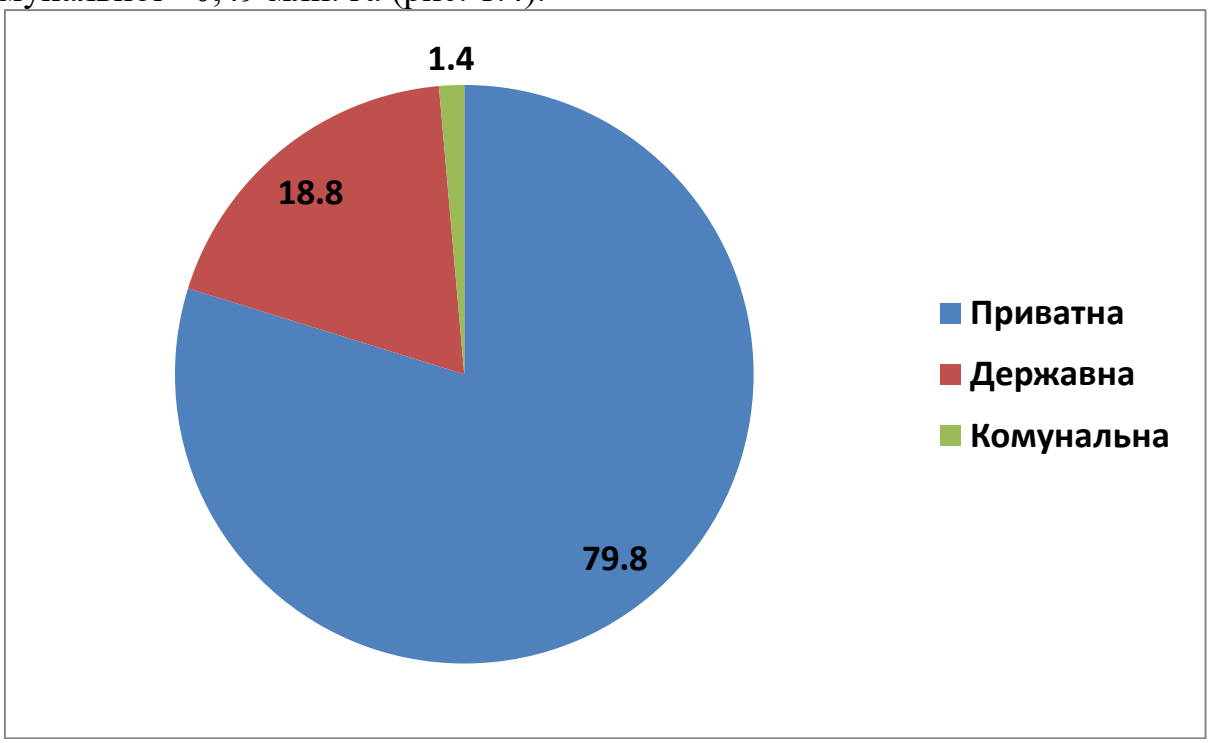

Рис. 1.4. **Структура зареєстрованих прав на сільськогосподарські ділянки у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно в залежності від форми власності,** *% від загальної площі*

Джерело: сформовано за даними [180].

Поняття власності у економічному розумінні, як зазначалося вище, є більш широким, ніж у юридичному. Оскільки у відносинах власності головним є привласнення певним суб'єктом засобів виробництва, предметів споживання та інших об'єктів, то саме в залежності від того, хто є суб'єктом відносин власності доцільно визначати форми (типи) власності. Саме з огляду на це, сучасними формами (типами) власності вважаються приватна, державна і комунальна власність.

Якщо аналізувати види власності як явища, що конкретизують форми (типи) власності, то вкрай важливим є визначення відповідних критеріїв систематизації. Вважаємо, що види власності у якості економічної категорії, варто розглядати відповідно до таких критеріїв, як історична стадія розвитку та що є об'єктом власності.

По об'єктам власності розрізняють власність на засоби виробництва, власність на землю, власність на нерухомість, власність на предмети споживання, власність на послуги, інтелектуальну власність та інші. Перелічені види власності можуть перебувати у будь-якій формі власності. Так, власність на землю може бути приватною, державною або комунальною.

Власність є результатом історичного розвитку. «У кожну історичну епоху власність розвивалася по-різному і при абсолютно різних суспільних

відносинах», - зазначав К. Маркс [158, с. 92]. Зміна суспільно-економічних формацій супроводжується появою нової форми власності, яка утворює економічну основу даної формації, а поряд з нею можуть функціонувати інші новоутворені види власності або ті, що залишилися від попередньої формації. Тобто, для кожної соціально-економічної системи (формації) характерною є одна, провідна форма (тип) власності, яка визначає основні риси цієї системи і є специфічною саме для неї. Визначення форм власності в залежності від історичного розвитку (цей підхід ще називають формаційним) сформульовано представниками марксистської теорії. Формаційна концепція визначає такі форми власності, як первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і соціалістичну. Критерієм розмежування форм власності, за К. Марксом, є розвиток продуктивних сил і спосіб поєднання робітника із засобами виробництва [156, с. 36].

Формаційний підхід є важливим для предмету нашого дослідження з двох позицій. По-перше, ця концепція показує історичну обумовленість розвитку форм і видів власності. І по-друге, в кожній із формаційних форм власності реалізація відносин власності на землю, набуваючи особливого характеру, завжди відігравала суттєву роль у функціонуванні соціально-економічної системи. Враховуючи актуальність надання завершеності сучасній трансформації відносин власності на землю, розглянемо їх еволюцію відповідно до формаційного підходу.

Земля стає об’єктом власності у первіснообщинному суспільстві оскільки є для людей одним із найважливіших джерел засобів існування. У первісну епоху умовою виживання людей було їх об'єднання в певні етнічні спільноти (рід, плем'я, общину), які і стають суб’єктами відносин власності на землю. Історично першою формою власності на землю була саме общинна власність. Звернення до общинної форми власності на землю є для нас доцільним у методологічному аспекті, оскільки дозволяє зробити декілька висновків щодо тенденцій розвитку відносин власності на землю в сучасних умовах.

По-перше, виникнення власності на землю супроводжується і появою власності на знаряддя праці та продукти праці. «Ставлення до землі як до власності в самій первісній формі означає: знаходити в ній сировину, знаряддя і життєві засоби, створені не працею, а надані самою землею. Раз це відношення вже відтворено, то вторинні знаряддя і вироблені самою працею плоди землі виявляються включеними в земельну власність в її первісних формах» [152, с. 489]. Для сучасних умов ринкової трансформації відносин власності на землю в Україні єдність земельної власності і власності на знаряддя праці можна розглядати у якості однієї із регуляторних норм запровадження ринку землі. Тобто, наявність у покупця засобів виробництва і, відповідно, ведення ним сільськогосподарської діяльності, доцільно ввести як обов’язкову умову можливості придбати землю.

По-друге, навіть для общинної власності на землю є характерним її багатоманіття, яке К. Марксом було узагальнено у трьох основних формах - азійській (східній), античній (греко-римській) та германській формах власності

на землю. Ці форми власності відрізнялися ступенем відокремлення землі від общини. При азійській формі власником усієї землі була деспотична держава, а общини лише володіли і користувалися землею. Антична форма передбачала, що одна частина землі перебувала у власності общини (держави), а інша - у вигляді дрібних наділів оброблялася окремими родинами і була їх приватною власністю. У власності германської общини знаходилися лише пасовища та ліси, решта землі була у приватній власності. Наявність різновидів общинної власності на землю свідчить про те, що доцільність тієї чи іншої форми власності на землю (її різновиду) і адекватних їм організаційно-правових форм господарювання мають визначатися об'єктивними умовами господарювання.

І по-третє, дуалізм античної та германської форм власності (перебування землі у общинній і приватній власності) свідчить про те, що приватна власність на землю не завжди є самодостатньою. Функціонування приватної власності на землю вимагає підтримки більш високого рівня усуспільнення. Для нинішніх умов розвитку агарного сектора це означає, що реалізувати потенціал відносин приватної власності на землю можливо лише при умові державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників.

Характерна ознака наступних за первіснообщинною форм власності - рабовласницької, феодальної і капіталістичної полягає в тому, що всі вони є різновидами приватної власності. Рабовласник, феодал і капіталіст - всі вони є одноосібними власниками засобів виробництва, в тому числі і землі. Марксистська теорія рабовласницьку, феодальну і капіталістичну формації та притаманні їм форми власності трактували як експлуататорські. Сутність експлуатації (від франц. exploitation - використання, отримання вигоди; привласнення чужої праці) марксисти вбачали у привласненні чужої праці власниками засобів виробництва [389, с. 558-559; 71, с. 487-489]. Вважаємо, що про експлуатацію можна говорити лише при рабовласництві, феодалізмі і початковій стадії капіталізму, коли мали місце фізичний примус робітника до праці і привласнення власниками засобів виробництва не лише додаткового продукту, а й значної частки необхідного. Для сучасного капіталізму, починаючи з другої половини XX ст., є характерним регулювання відносин найму робочої сили з боку держави, профспілок та інших інституцій. Для нинішнього капіталізму також є типовою значна зайнятість населення у малому і середньому бізнесі, у якому власники підприємств безпосередньо працюють разом з найманою робочою силою. За таких умов марксистське трактування експлуатації робочої сили як джерела зростання багатства власників засобів виробництва є безпідставним.

При переході від однієї до іншої формаційної форми власності більш принципово змінюється соціально-економічний статус не власників засобів виробництва, в тому числі і землевласників, а протилежного суб'єкта виробничих відносин - безпосереднього працівника. Абсолютна фізична залежність раба від рабовласника і часткова фізична залежність кріпака від феодала змінюються на повну фізичну незалежність найманого робітника від капіталіста. Ці зміни обумовлені потребою посилити мотивацію

безпосереднього працівника до ефективної праці. Фізичний примус не сприяв підвищенню продуктивності праці і створенню суттєвого економічного потенціалу. Саме цьому утворені на основі давно східних деспотій перші рабовласницькі імперії, якими б потужними вони не здавалися, лише змінювали одна одну, але історично всі вони були приречені. Поява у кріпака індивідуальної власності у формі невеличкого земельного наділу і власного домогосподарства започаткувала процес соціально-майнового розшарування суспільства і сприяла подальшому розвитку відносин приватної власності. Запровадження нових засобів виробництва, перш за все машин, поглиблення суспільного поділу праці, вимагали наявності у повній мірі вільного робітника. За капіталістичної форми власності безпосередній працівник стає абсолютно вільною людиною. Скасування кріпацтва призвело до того, що більшість кріпаків стали найманими робітниками, але дехто з колишніх кріпаків спромігся створити власну справу.

Соціально-економічне положення власників засобів виробництва при зміні формаційної форми власності не набуває суттєвих відмінностей. Лише під впливом підвищення рівня усуспільнення виробництва, загострення конкуренції і обмеженості фінансових ресурсів з'являється акціонерна і кооперативна форми власності, які по своїй сутності є тотожними приватній власності. З кінця XIX - початку XX ст. розвиток усіх галузей економіки, в тому числі агарного сектору, країн Західної Європи і США в значній мірі відбувається завдяки потенціалу акціонерної і кооперативної форм власності. Проте світова економічна криза 1929-33 рр. виявила обмежені можливості зростання цих форм приватної власності і обумовили необхідність їх підтримки з боку держави. Після Другої світової війни у високо розвинутих країнах власниками акцій стають широкі кола населення, особливо менеджери і топ-менеджери, доходи яких раніше визначалися виключно як осіб найманої праці. Отже, статус сучасного приватного власника може визначатися досить значним різноманіттям ознак: він може мати право як індивідуального, так і колективного володіння, джерелом його доходів можуть бути як матеріально-речові фактори власності, так і фізично-розумові здібності, в тому числі інтелектуальна власність. Водночас в будь-якому випадку сучасна приватна власність реалізує себе лише в певному інституційному середовищі завдяки тим чи іншим інструментам державної підтримки.

Формаційний підхід дає можливість дослідити такі важливі ознаки відносин власності на землю як характер обігу сільськогосподарських земель, соціально-економічне положення суб'єктів земельних відносин у суспільстві та мотивацію до праці. Відносини власності на землю визначають соціально-економічне положення суб'єктів земельних відносин у суспільстві та мотивацію до праці, які, в свою чергу, обумовлюють виробництво і розподіл додаткового продукту (рис. 1.5). Важливою рисою відносин власності на землю є характер її обігу, тобто порядок переходу прав власності на земельні ділянки. Отримано землю у власність безоплатно, придбано за договором купівлі-продажу, прийнято у спадщину, чи землекористування здійснюється на

Рис. 1.5. **Еволюція відносин власності на землю в аграрному секторі економіки**

Джерело: власна розробка [294, с. 53].

умовах договору оренди - все це по-різному впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва і, відповідно, створення і подальший розподіл додаткового продукту.

У докапіталістичний період земля набувалася у власність у позаринковий спосіб. Головною економічною ознакою феодалізму було панування великої земельної власності феодалів. Сама назва цього суспільного устрою має походження від «феод» (пізнєлат. feodum, feudum), що означає: земельне володіння, пожалуване сеньйором своєму васалові у спадкове володіння з умовою виконання певних повинностей (перш за все військової служби) і сплати передбачених звичаєм грошових платежів [389, с. 270]. Васали передавали частину отриманої землі своїм васалам і таким чином утворювалася ланцюгова залежність одного феодала від іншого у зв'язку з одержанням від вищестоящого феодала в довічне або спадкове володіння земельних угідь за виконання визначених ним обов'язків. За виконування феодальних повинностей у формі панщини, натурального чи грошового оброку селяни-

кріпаки отримували землю в індивідуальне користування від феодалів. Феодали мали виняткове право володіти землею, відчужувати і передавати її у спадок. Крім того, землевласники здійснювали судочинство, стягували данину та управляли всіма категоріями селян. Таким чином, відносини власності на землю визначали соціально-економічну структуру феодального суспільства.

Панівним в епоху феодалізму було натуральне господарство, якому не притаманна будь-яка конкуренція. Перебуваючи у фізичній залежності від феодалів, селяни не мали дієвої мотивації до праці. Перехід прав власності на землю у позаринковий спосіб не гарантував, що вона потрапить до ефективних землекористувачів. Такі обставини стримували розвиток продуктивних сил, що мало призвести до змін у виробничих відносинах.

Поширення товарно-грошових відносин суттєво підвищувало можливості феодалів отримувати більше матеріальних благ. Тому неминучим стала відміна кріпацтва, а також запровадження оренди, купівлі-продажу і застави землі. Залучення землі до сільськогосподарського обороту на ринкових засадах сприяє підвищенню продуктивності праці і, відповідно, збільшенню додаткового продукту. Від загального обсягу створеного додаткового продукту та його частки, яка спрямовується на розширення виробництва, залежить розвиток продуктивних сил. Таким чином відбувається зворотна дія відносин власності на землю, на виробничий потенціал аграрного сектору економіки (рис. 1.5).

Економічний зміст відносин власності, в тому числі на землю, не є незмінним. Він формується під впливом розвитку продуктивних сил для забезпечення економічного зростання. Стосовно нинішнього стану аграрного сектору економіки України це означає, що відносини власності на землю мають вдосконалюватися таким чином, щоб забезпечувався сталий розвиток наявного багатоукладного сільськогосподарського виробництва і зберігалося українське село як складова, без якої наше суспільство може втратити свою національну визначеність.

1.3. Трансформація відносин власності на землю в процесі їх еволюції

У XX ст. завдяки науковим дослідженням німецького філософа О. Шпенглера («Присмерк Європи», 1918-1922 рр.), англійського історика А. Тойнбі («Дослідження історії», 1934-1961 рр.), французького історика Ф. Броделя («Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.», 1979 р.), американського політолога і соціолога С. Гантінгтона («Зіткнення цивілізацій», 1996 р.) та багатьох інших науковців широкої популярності набув цивілізаційний підхід до періодизації історичного розвитку. Засади даної концепції було закладено значно раніше у працях шотландського філософа та історика А. Фергюсона «Нариси історії громадянського суспільства» (1767 р.), американського антрополога, етнографа і соціолога Л. Моргана «Стародавнє суспільство або дослідження напрямків людського прогресу від дикості через

варварство до цивілізації» (1877 р.), а також одного з засновників марксизму - Ф. Енгельса у роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884 р.).

У більшості досліджень, які було здійснено у XX ст., категорія «цивілізація» розглядається на міждисциплінарному рівні. Стосовно періодизації економічної історії найбільш вдалою, на наш погляд, є дефініція наведена Ф. Енгельсом. На його думку, «цивілізація є тим ступенем суспільного розвитку, на якому розподіл праці, обмін між окремими особами, що випливає з нього, та товарне виробництво, яке і об'єднує обидва ці процеси, досягають повного розквіту і здійснюють переворот у всьому колишньому суспільстві» [392, с. 239].

На основі принципових відмінностей у суспільному поділі праці і факторах виробництва, також враховуючи зміни ролі людини у виробничому процесі вчені визначили в історії людської цивілізації такі етапи, як доіндустріальний (аграрний, сільськогосподарський), індустріальний та постіндустріальний.

На кожному із названих цивілізаційних етапів відбувалися суттєві зміни у ключових ознаках виробничих відносин і відносин власності. На необхідність розглядати відносини власності як такі, що постійно змінюються наголошував у роботі «Майно та контракт у зв'язку з розподілом багатства» (1914) американський економіст Р. Елі (1854-1943), який спеціалізувався на дослідженнях у галузі економіки земельних відносин. Р. Елі характеризував власність як систему правових відносин, які схильні до модифікацій [305, с. 416].

У доіндустріальну епоху основною формою багатства і головним засобом виробництва була земля [103, с. 146-149]. У цей період для обробітку землі селяни використовували примітивні знаряддя праці і тяглову силу тварин. За таких умов затрати фізичної праці, якість землі і природно-кліматичні умови відігравали основну роль у формуванні результатів сільськогосподарського виробництва. Саме цьому незалежно від статусу безпосереднього робітника (фізично залежні раб і кріпак, чи вільний селянин) у відносинах власності на землю головним було те, кому належить земля, тобто відносини власності. Будучи власниками землі рабовласники і феодали на основі фізичного примусу рабів і кріпаків вели господарювання у своїх маєтках і привласнювали результати їх праці як стосовно додаткового продукту, так і значною мірою - необхідного. З ліквідацією кріпацтва земля переважно стає власністю селян і сільських общин [207, с. 33-35]. Маючи можливість самостійно працювати на своїй землі, селяни стають власниками результатів своєї праці і приватна власність на землю є для них достатнім мотивом для ефективної праці. Таким чином, домінування фізичної праці у доіндустріальну епоху надає визначального значення відносинам власності.

Для індустріальної епохи характерним є масове застосування системи машин і впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу [71, с. 652-653]. Технологічний уклад, що базується на застосуванні машин, а не

ручної праці, остаточно перетворює товарне виробництво на панівне, капіталістичне. Створені людиною механічні засоби виробництва у формі капіталу стають основним фактором, який визначає результати виробничої діяльності. Продуктивність праці селян стає визначатися не їх фізичними здібностями і застосуванням тяглової сили тварин, а залученням енергетичних потужностей. Так, сільськогосподарські підприємства України за 1928-1968 рр., які можна вважати початковим періодом індустріалізації, збільшили споживання електроенергії у 802 рази [187, с. 52]. Індустріалізація через впровадження інтенсивних технологій послаблює роль таких вирішальних у доіндустріальний період властивостей землі з точки зору її господарського використання суб'єктами земельних відносин, як площа, природна родючість, структурні властивості ґрунту та місце розташування. Земельні ресурси перетворюються в один із засобів виробництва поряд із засобами механізації і автоматизації, а також технологіями. Використання інновацій у сільськогосподарському виробництві надає другорядного значення якості ґрунтів і природно-кліматичним умовам. Яскравим прикладом у цьому контексті є аграрний сектор Нідерландів. Завдяки високоякісним технологіям, зокрема, енергоефективним теплицям, системам точного землеробства (з використанням GPS і дронів), ноу-хау, які підвищують стійкість культур до кліматичних змін і хвороб, Нідерланди стали другим у світі експортером сільськогосподарської продукції після США, залишивши позаду такі країни зі значними площами сільськогосподарських угідь і потужним агробізнесом, як Німеччина, Бразилія і Китай [148**].**

В індустріальну епоху результати сільськогосподарського виробництва визначаються не тим, хто є власником землі, обробляє землю власник чи орендар, а тим, яким є рівень механізації виробничих процесів, наскільки широко застосовуються хімічні засоби, меліорація, досягнення генетики і селекції тощо.

Головною ознакою постіндустріального суспільства є інноваційність економічного розвитку. В цей період ефективність використання земельних ресурсів ще в більшій мірі залежить від можливостей землекористувачів запроваджувати у виробництво досягнення науки і техніки. За таких обставин все більше землі зосереджується не у власників, а у орендарів. Якщо у 1976 р. в США повні власники землі складали 62% всіх фермерів країни [385, с. 107], то у 1997 р. серед дрібних фермерів їх було 60%, а великих - 55% [1, с. 58-59]. Проте у США нині повним власникам належить лише 1/3 фермерських земель [318]. У сільському господарстві США оренда землі стає все більш поширенішою. Переважно землю орендують великі фермерські господарства з чітко визначеною спеціалізацією, у яких обсяг річного валового доходу перевищує 100 тис. дол. [1, с. 12].

В країнах Європейського Союзу, які є провідними виробниками сільськогосподарської продукції, у загальній площі сільськогосподарських угідь також переважають орендовані, а не власні землі. Так, у Франції на умовах оренди фермери залучають 84%, а у Німеччині - 68% сільгоспугідь.

Частка орендованих сільськогосподарських земель в Україні складає понад 92% [190, с. 23]. Зростаюче залучення земель на умовах оренди пояснюється тим, що можливості впровадження у сільськогосподарське виробництво інновацій все в більшій мірі залежать не від власника землі, а від того, хто здійснює її господарське використання. Отже, в індустріальну і постіндустріальну епоху визначального значення набувають відносини землекористування, а відносини власності в цілому мають другорядний характер.

Відносини власності реалізуються у певному соціально-економічному середовищі, яке в першу чергу визначається діяльністю держави. У доіндустріальну епоху економічна роль держави обмежувалася справлянням податків, механізм вільної конкуренції забезпечував нормальні умови господарської діяльності. Оскільки основні матеріальні і фінансові ресурси були зосереджені у землевласників, а земельний податок був головним джерелом коштів для покриття державних видатків, то власники землі мали у суспільстві високий соціальний статус. Індустріалізація супроводжується зміною функцій держави. З 30-х рр. минулого століття у США держава починає регулювати умови сільськогосподарської діяльності [1, с. 98]. У подальші роки інструментарій державного регулювання аграрного сектора економіки, включаючи земельні відносини, застосовується всіма країнами, що досягли високого рівня розвитку. Нині земельний податок не має суттєвого значення для фінансового стану держави, у більшості країн його кошти перераховуються до місцевих бюджетів. В сучасних умовах держава запроваджує систему фінансових та інших інструментів і заходів щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Досвід провідних країн світу показує, що аграрний сектор економіки досягає високого рівня розвитку і стає конкурентоспроможним на світовому ринку саме завдяки дієвій підтримці вітчизняних товаровиробників з боку держави і урегульованості земельних відносин. Таким чином, починаючи з індустріального періоду відносини користування забезпечують ефективну сільськогосподарську діяльність лише при наявності з боку держави відповідних програм підтримки.

Роль правомочностей відносин власності змінюється в залежності від розвитку засобів виробництва, які безпосередньо використовує працівник. У доіндустріальну пору людська праця і тяглова сила тварин не були лімітуючими факторами виробництва, і кожний власник незалежно від площі своєї землі був здатний забезпечити її належне використання.

Використання сільськогосподарських машин та запровадження індустріальних технологій вимагають суттєвих фінансових ресурсів і розширення площ для обробітку. Можливості інвестицій у аграрний сектор економіки і концентрації сільськогосподарських угідь визначаються політикою державного регулювання. Наявність лише земельного наділу не є достатньою умовою для ведення сільськогосподарського виробництва. Яким чином використовується земля, саме це стає визначальним для реалізації відносин власності на землю. Тобто, домінування відносин власності в цілому чи їх окремих правомочностей -

володіння, користування і розпорядження - відбувається під впливом принципових ознак продуктивних сил і набуває сталого, причинно обумовленого зв'язку (рис. 1.6). Економічний зміст даного зв'язку

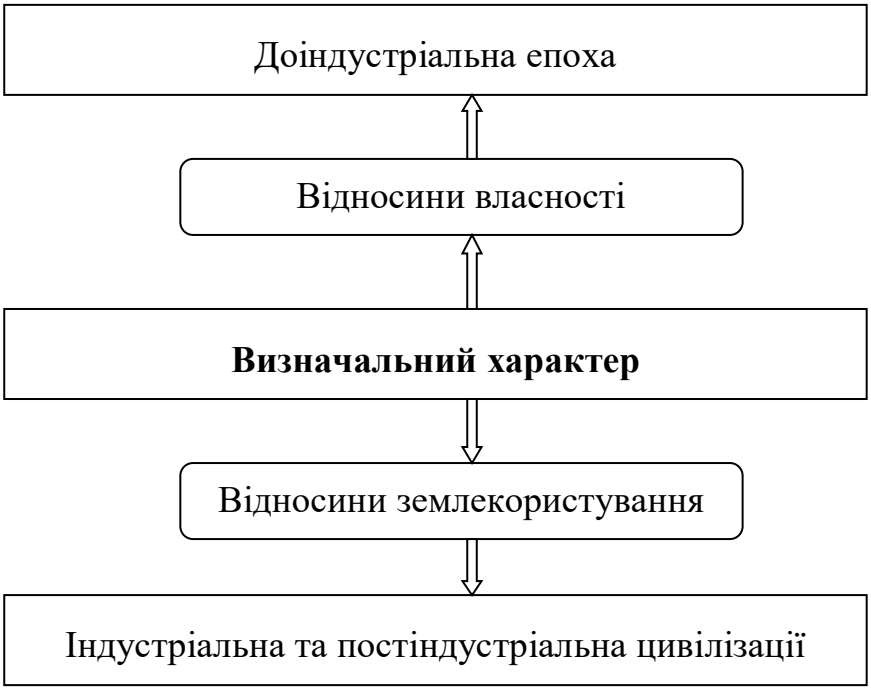

Рис. 1.6. **Трансформація відносин власності на землю**
Джерело: власна розробка [294, с. 56].

полягає в тому, що в доіндустріальну епоху сільськогосподарська діяльність і соціальний статус суб'єктів земельних відносин характеризуються відносинами власності з правом всіх правомочностей - володіння, користування і розпорядження, а із запровадженням машинного виробництва та інформаційних технологій визначальним є землекористування, яке може забезпечити високий рівень розвитку аграрного сектора економіки за умов запровадження регулюючих норм і достатньої підтримки з боку держави.
Інакше кажучи, сутність трансформації відносин власності на землю полягає в тому, що в доіндустріальний період головним суб'єктом земельних відносин був землевласник, а в індустріальному і постіндустріальному суспільстві переважно землекористувач [294, с. 55]. У свій час К. Маркс зазначав, що «землевласники всюди роблять значний, в Англії навіть переважний вплив на законодавство» [155, с. 155]. Виборче законодавство до австрійського парламенту у 1848-1918 рр. передбачало, що 3/4 верхньої палати (150 членів із 200) вибирали великі землевласники, і лише 50 членів призначалися пожиттєво цісарем з числа принців Габсбурзької династії та «заслужених» громадян [14, с. 55].

Починаючи з кінця XVIII ст. в Англії з поширенням товарно-грошових відносин та інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва лорди-землевласники, як правило, не займалися господарською діяльністю, а здавали

землю в оренду [109, с. 255]. У 1791-1846 рр. землевласники, маючи абсолютне домінування в обох палатах англійського парламенту, прийняли хлібні закони, котрі призвели до значного подорожчання хліба та відповідного підвищення вартості землі і земельної ренти, що суттєво посилило їх політичну могутність.З кінця XVIII-го і до середини XIX ст. аналогічні хлібні закони діяли у Франції, Німеччині, США та інших країнах [389, с. 344-345]. У сучасному ж українському парламенті лобіюються економічні інтереси власників агрохолдингів, які не є великими землевласниками, але орендують сотні тисяч гектарів сільськогосподарських угідь.

РОЗДІЛ 2. ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ І СУЧАСНІСТЬ

2.1. Земельна рента у положеннях класичної і марксистської теорій

В економічній теорії вчення про земельну ренту (фр. rente, лат.rendere, де re - це приставка, що означає регулярну повторність будь-якої дії, а dare означає: давати, постачати) відрізняє не лише теоретична складність, але і проблематичність застосування його положень в практиці господарювання. Вочевидь, саме це дало підставу авторам фундаментальної праці «Економікс» віднести теоретичні розробки щодо земельної ренти до тих теорій, які є ще досить недосконалими і з приводу яких серед авторитетних фахівців існують різні підходи стосовно визначень, пояснень і висновків [147, с. 176].

Засади теорії земельної ренти було закладено в Англії засновником класичної політичної економії У. Петті (1623-1687). Визначаючи вартість товарів витратами праці на їх виробництво, У. Петті розглядав земельну ренту як продукт праці, а її величину - як надлишок вартості над витратами на виробництво, до яких він відносив витрати на насіння та на відтворення робочої сили. За визначенням А. Маршалла, У. Петті вдалося навести формулювання закону ренти «таким чином, щоб воно могло відноситися до всіх форм земельної власності і до всіх стадій розвитку цивілізації» [166, с. 49]. Це формулювання має наступний зміст: «Припустимо, що хто-небудь може власними руками обробити, обкопати, зорати, проборонувати, засіяти, зібрати врожай з певної поверхні землі і, як цього вимагає землеробство, звезти, вимолотити, вивіяти хліб, який на ній виріс, і припустимо, що він має в своєму розпорядженні достатній запас насіння, щоб засіяти поле. Якщо він із зібраного врожаю відніме зерно, вжите ним для обсіменіння, а так само і все те, що він спожив і віддав іншим в обмін на плаття і для задоволення своїх природних та інших потреб, то залишок хліба становить природну і справжню земельну ренту цього року; і середнє з семи років або, вірніше, з того ряду років, протягом якого недороди чергуються з урожаєм, дасть у вигляді зернового хліба звичайну ренту» [213, с. 36-37].

Земельну ренту разом з грошовою рентою (позичковим процентом) У. Петті трактував у якості конкретних проявів загальної форми додаткової вартості [388, с. 237; 110, с. 60]. Категорію «прибуток» У. Петті не вживав, фактично зводячи до цієї дефініції земельну ренту. У. Петті не бачив принципової відмінності між прибутком і земельною рентою в силу нерозвиненості капіталістичних відносин в той час, коли він жив [9, с. 45].

При цьому У. Петті земельній ренті надавав визначального значення, а позичковий процент розглядав як похідну від неї форму доходу. Рівень позичкового проценту У. Петті ставив також в залежність від ціни на землю. За У. Петті, власник грошей мав можливість купити певну земельну ділянку, яка буде приносити йому щорічний дохід у формі земельної ренти. З цього У. Петті робив висновок, що гроші, які надано у позику, мають забезпечувати щорічний

дохід у формі позичкового проценту, який має бути не менший, ніж щорічна рента від цієї ділянки землі [213, с. 41-42].

Тобто, відповідно У. Петті, рівень позичкового проценту визначався відношенням земельної ренти до ціни на землю. Насправді, не позичковий процент залежить від ціни на землю, а саме ціна на землю змінюється в залежності від позичкового проценту при незмінних інших умовах. Позичковий процент, як довів у подальшому К. Маркс, залежить від середньої норми прибутку, а безпосередньо його величина визначається кон'юнктурою на грошовому ринку.

Досить обґрунтованими є положення У. Петті щодо обрахування ціни земельної ділянки. У. Петті вважав, що сума річних рент, які становлять вартість даної ділянки землі, дорівнює природній тривалості життя трьох поколінь. Одночасне життя представників трьох поколінь (діда, батька і онука) вважалося таким терміном, який є достатнім людині, щоб забезпечити себе і своїх найближчих нащадків. На той час така тривалість в Англії дорівнювала двадцять один рік. Відповідно, У. Петті робив висновок, що ціна землі приблизно дорівнює саме такій сумі щорічних рент. При цьому У. Петті зауважував, що в інших країнах, де права власності на землю більш захищені, а також внаслідок більшої густоти населення, точнішого уявлення про вартість і тривалість життя трьох поколінь ціна землі наближається більше до тридцяти річних рент. З іншого боку, У. Петті наводить приклад Ірландії, в якій з названих ним причин, а також політичної та економічної нестабільності, земля є дешевшою [213, с. 38-40]. По суті, У. Петті під ціною землі розумів капіталізовану земельну ренту. Такий методологічній підхід до визначення ціни землі є абсолютно аргументованим і його сприйняли як інші представники класичної і неокласичної економічної теорії, так і сучасні науковці.

Хоча У. Петті і не використовував термін «диференціальна рента», але він визначив залежність ренти від родючості і, особливо, від місцезнаходження земельної ділянки. Відповідно, і ціну землі У. Петті пов'язував з відстанню між земельною ділянкою і місцем споживання сільськогосподарських продуктів. У. Петті зазначав, що «поблизу населених місць, для прожитку населення яких потрібні великі райони, землі не тільки приносять на цій підставі більш високу ренту, але і коштують більшої суми річних рент, ніж землі абсолютно такої ж якості, але розташовані в більш віддалених місцевостях» [213, с. 42]. За К. Марксом, У. Петті першим навів поняття диференціальної ренти і пояснив її краще, ніж А. Сміт [150, с. 362-363].

Представники класичної політичної економії у Франції - фізіократи (від грецького physis - природа і kratos - сила, влада, панування) значну увагу приділяли вивченню аграрних проблем, але рентні відносини ними досліджено досить поверхньо і не настільки всебічно, як це було зроблено У. Петті. Ф. Кене (1694-1774) і А.Р. Тюрго (1727-1781) земельну ренту ототожнювали з додатковою вартістю, яка створюється виключно у сільському господарстві і є даром природи [389, с. 278]. А.Р. Тюрго писав, що праця сільськогосподарського робітника «є єдиною працею, яка виробляє понад те,

що йде на її оплату» [346, с. 98]. Така позиція пояснюється тим, що фізіократи продуктивним вважали лише сільськогосподарське виробництво. «Земля - єдине джерело багатства, і лише сільське господарство його примножує» , - зазначав Ф. Кене [401, с. 45]. Якщо прибуток фізіократи розглядали у якості складової витрат виробництва, то надлишок над ними - як «чистий продукт», тобто земельну ренту. Ціну землі Ф. Кене ставив у залежність від рівня розвитку землеробства і того доходу, який може забезпечити та продукція, яка на ній вирощується [115, с. 263].

Суттєвий внесок у розвиток поглядів У. Петті та фізіократів щодо рентних відносин було зроблено А. Смітом (1723-1790) у його фундаментальній праці «Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй», яка побачила світ у 1776 р. На відміну від фізіократів А. Сміт створення вартості не пов'язував лише з сільським господарством і розглядає земельну ренту як форму доходу землевласників поряд з доходами інших класів - заробітною платою (доходом найманих працівників) і прибутком (доходом фермерів). За А. Смітом кожен клас суспільства отримує дохід відповідно до того, що є у його власності. Тобто приватна власність на землю обумовлює наявність земельної ренти [316, с. 37-38].

А. Сміт намагався пояснити процес формування вартості спираючись на витрати праці. Він писав, що «праця є єдиним загальним, рівно як і єдиним таким мірилом вартості, або єдиною мірою, за допомогою якої ми можемо вирівнювати між собою вартість різних товарів за всіх часів і в усіх місцях» [316, с. 28]. Проте А. Сміт ще не був послідовним прихильником трудової теорії вартості і поряд з працею джерелом вартості вважав землю, як це стверджували фізіократи [316, с. 96, 154, 159].

Земельну ренту А. Сміт розглядав як плату за користування землею у формі монопольної ціни. Тобто у даному випадку земельна рента у А. Сміта - це орендна плата. Величина земельної ренти, на думку А. Сміта, визначається платоспроможністю фермера [316, с. 94-95]. Проте при розгляді орендної плати, коли здійснюються витрати капіталу для поліпшення землі, А. Сміт включає в неї і процент на вкладений капітал. Витрати капіталу, зазвичай, здійснює орендар, але землевласник їх враховує і при поновленні договору підвищує ренту [316, с. 509-510].

Аналогічно У. Петті, А. Сміт трактував земельну ренту як надлишок вартості над витратами на виробництво сільськогосподарського продукту, додавши до цих витрат ще і транспортні витрати. «Висока або низька заробітна платня та прибуток на капітал є причиною високої або низької ціни продукту; більший чи менший розмір ренти є результатом останньої. Високою чи низькою є ціна продукту, залежить від того, високу чи низьку заробітну платню та прибуток доводиться виплачувати для того, аби цей продукт доставлявся на ринок», - писав А. Сміт [316, с. 95]. Оскільки за часів А. Сміта основним сільськогосподарським продуктом був хліб, то і земельна рента визначалася саме ділянками, на яких вирощувалися зернові культури. Проаналізувавши тенденції змін цін на хліб і м'ясо, а також розмірів земельної ренти на ділянки

для вирощування хліба і пасовища, А. Сміт робить висновок, що «із розвитком сільського господарства рента та прибуток з пасовищ, які не зазнали поліпшень, певною мірою визначаються рентою та прибутком, з покращених пасовищ, а ці останні - рентою та прибутком, одержуваними при виробництві хлібів» [316, с. 98]. Положення А. Сміта щодо регулюючої функції земельної ренти з ділянок, на яких вирощується основна культура (зернові), має важливе концептуальне значення. У подальшому даний принцип було використано при визначенні грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення.

Як і У. Петті, А. Сміт розрізняє земельну ренту залежно від родючості землі та від її розташування, незалежно від її родючості. Утім А. Сміт акцентував увагу на впливі поліпшень у транспортуванні сільськогосподарської продукції, завдяки яким земельна рента з віддалених від ринків збуту ділянок зростає [316, с. 96-97]. Крім того, А. Сміт на основі аналізу виробництва вина і тютюну пояснив причину і джерело утворення монопольної ренти, хоча цього терміну ним не було наведено. Обмеженість земель, на яких вирощуються продукти з особливими властивостями, унеможливлює значні обсяги їх виробництва. Високий попит на ці товари призводить до встановлення на них монопольних цін, що і дозволяє отримувати з таких земель більш високу ренту. Цю ренту сплачує споживач [316, с. 102-104].

Процес утворення земельної ренти було обґрунтовано сучасником А. Сміта англійським економістом і фермером-практиком Дж. Андерсоном (1739-1808). На його думку, найгірші землі ренти не приносять, тобто Дж. Андерсон ще не дійшов до розуміння абсолютної ренти і наведена ним аргументація стосується виключно диференціальної ренти. Виникнення земельної ренти Дж. Андерсон пояснив відмінностями у відносній родючості ґрунтів. Ціна хліба, вважав Андерсон, регулюється врожаєм з найгірших земельних ділянок. Величина ренти не впливає на рівень цін на хліб, навпаки, вона сама визначається останнім. За Дж. Андерсоном рента випливає з різниці в родючості кращої і гіршої землі і визначається нею, тобто найгірша земля регулює ренту [141, с. 65].

Дж. Андерсон трактував ренту як «засіб, за допомогою якого витрати на обробіток земель з різним рівнем родючості можуть бути приведеними до абсолютної рівності» [415, p. 77]. Дж. Андерсон зазначав, що земельна рента утворюється не завдяки землі, як це говорили його попередники, а її поява обумовлюється ціною сільськогосподарської продукції, створеної людською працею. Важливо, що на відміну від А.Р. Тюрго, Дж. Андерсон не пов'язував утворення земельної ренти з падаючою продуктивністю землеробства [387, с. 66].

К. Маркс назвав Дж. Андерсона справжнім творцем сучасної теорії ренти [157, с. 150]. За К. Марксом у поглядах Дж. Андерсона щодо земельної ренти можна виділити дві позитивні складові. По-перше, Дж. Андерсон пояснюючи утворення ренти відмінностями у відносній родючості земельних ділянок, чітко розмежовував природну родючість і родючість штучну, тобто ту, яка створена працею фермера. По-друге, Дж. Андерсон вважав, що абсолютна родючість

усіх ділянок може постійно збільшуватися і зі зростанням населення має збільшуватися. Це досягається завдяки поліпшенням у обробці ґрунту, застосуванням добрив. Тобто Дж. Андерсон був рішучим ворогом теорії народонаселення Т. Мальтуса і закону спадної родючості ґрунту, на якому вона базується [151, с. 121, 154-156].

В опублікованому у 1798 р. анонімно «Нарису про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства» і його наступних перевиданнях Т. Мальтус (1766-1834) сформулював теорію народонаселення, в центрі якої була проблема обмеженості земельних ресурсів. На думку Т. Мальтуса, має місце спадна віддача землі відносно потреб населення в продуктах харчування. У 1815 р. вийшла в світ робота Т. Мальтуса «Дослідження про природу і зростання ренти», в якій сутність земельної ренти розглядається у контексті обґрунтування теорії народонаселення на основі на закону спадної родючості ґрунту. Зростання кількості населення Т. Мальтус вважав причиною залучення до обробітку все гірших земельних ділянок. Такі земельні ділянки є менш продуктивними, а послідовні додаткові витрати капіталу супроводжуються зменшенням їхньої віддачі. На неоднакових за родючістю землях при рівних вкладеннях капіталу отримується неоднакова кількість продукції, що обумовлює різницю в прибутках і є основою отримання ренти власниками ділянок з більш високою родючістю. Т. Мальтус розрізняв ренту, яку отримував власник землі, і ренту, що одержував власник капіталу - фермер. Відповідно, він наблизився до визначення абсолютної ренти [110, с. 104-105].

Теорія народонаселення Т. Мальтуса і закон спадної родючості ґрунтів протягом двох століть є об'єктом гострої критики багатьох дослідників [154, с. 188, 200; 16, с. 65-66]. Водночас слід зазначити, що в кінці XIX - на початку XX ст. деякі економісти при викладенні своїх теорій використали закон спадної родючості ґрунту у якості методологічної основи. Зокрема, А. Маршалл, Дж. М. Кейнс і Дж.Б. Кларк - при обґрунтуванні теорії граничної продуктивності ресурсів. Розроблена Дж. М. Кейнсом теорія ефективного попиту також в певній мірі базується на положеннях Т. Мальтуса.

Д. Рікардо (1772-1823), спираючись на погляди А. Сміта і його популяризатора Ж.Б. Сея (1767-1832), суттєво розширив і деталізував положення щодо сутності, причин, механізму утворення і значення земельної ренти в опублікованій у 1817 р. основній своїй праці «Основи політичної економії та оподаткування». На відміну від А. Сміта, Д. Рікардо чітко розмежовує поняття «земельна рента» і «орендна плата». При розгляді цих дефініцій Д. Рікардо акцентував увагу на тому, що «закони, які регулюють рух ренти, дуже відрізняються від законів, які регулюють рух прибутку» [214, с. 437]. Дана теза була методологічно використана К. Марксом при обґрунтуванні принципів перерозподілу створеної додаткової вартості у формі земельної ренти та прибутку між землевласниками і фермерами, які орендують у них землю.

За Д. Рікардо наявність земельної ренти обумовлюється тим, що земля

перебуває у приватній власності, її кількість обмежена, а якість неоднакова. Д. Рікардо ототожнював земельну ренту з її різновидом - диференціальною рентою - і вважав, що вона виникає лише на кращих за якістю ділянках, а величина ренти залежить від різниці у якості кращих і гірших ділянок. Збільшення кількості населення Д. Рікардо вбачав причиною залучення до сільськогосподарського виробництва земель гіршої якості або менш зручного розташування [214, с. 438].

Досягненням Д. Рікардо є теоретичне обґрунтування механізму утворення земельної ренти. Будучи прихильником теорії трудової вартості, Д. Рікардо визначав мінову вартість сільськогосподарських продуктів, як і будь-яких інших товарів, найбільшими витратами праці, витраченої на їх виробництво. Витрати праці на отримання сільськогосподарської продукції на гірших земельних ділянках будуть більшими, ніж на середніх і кращих. Відповідно, зазначав Д. Рікардо, фермери на гірших земельних ділянках отримують лише середній прибуток, а на середніх і кращих - крім середнього прибутку ще й надлишок прибутку, який і віддається землевласникам у якості земельної ренти. Додаткове використання відносно гірших земельних ділянок збільшує ренту з середніх і кращих земель [214, с. 438-440].

Недоліком теорії ренти Д. Рікардо було невизнання абсолютної ренти і пов'язування утворення ренти із законом спадної родючості ґрунту, який вперше було сформульовано А.Р. Тюрго. «…Коли земля є в особливому достатку, коли вона найбільш продуктивна і найбільш родюча, вона не дає зовсім ренти, і лише тоді, коли її продуктивна сила падає і праця на ній приносить менше, частина початкового продукту більш родючих ділянок відокремлюється у якості ренти», - писав Д. Рікардо [214, с. 442]. Д. Рікардо розумів позитивний вплив поліпшень у землеробстві (застосування раціональних сівозмін, кращих добрив, вдосконалених землеробських знарядь), але на його думку, такі поліпшення, дозволяючи отримувати продукт з меншими витратами праці, знижують грошову земельну ренту [214, с. 447]. За логікою Д. Рікардо, збільшення земельної ренти може відбутися лише при умові підвищення цін сільськогосподарських продуктів, обумовленого залученням у виробництво відносно гірших земель. На відміну від А. Сміта, Д. Рікардо не вважав ренту складовою частиною ціни товарів [214, с.444]. «Не тому хліб дорогий, що платиться рента, а рента платиться тому, що хліб дорогий… ціна хліба анітрохи не знизилася б, якби навіть землевласники відмовилися від всієї своєї ренти», - зазначав Д. Рікардо [214, с. 442].

Д. Рікардо наголошував на негативному впливі земельної ренти на підвищення добробуту. Зростання ренти Д. Рікардо розглядав як ознаку виникнення ускладнень у забезпеченні населення продовольством в наслідку збільшення його кількості. «Багатство всього швидше зростає в тих країнах, де ... рента зростає повільно», - констатував Д. Рікардо [214, с. 443-444]. Відповідно таких теоретичних поглядів, Д. Рікардо для забезпечення економічного зростання Англії пропонував поступово знижувати імпортне мито на зерно, щоб у подальшому скасувати хлібні закони [16, с. 118].

Слід звернути увагу, що попередник Д. Рікардо Дж. Андерсон мав протилежну позицію щодо хлібних законів. Він був прихильником політики агарного протекціонізму і виступав за експортні премії ті імпортне мито на зерно[387, с. 66]. Така політика сприяла підвищенню земельної ренти і була вигідною для землевласників. За часів же Д. Рікардо в Англії розпочинається індустріалізація і політичні позиції землевласників слабшають. Новому класу, класу капіталістів, в тому числі і фермерам, були потрібні низькі ціни на хліб. Дешевий хліб сприяв формуванню невисокого рівня заробітної плати, що зменшувало витрати капіталістів на найм робочої сили. Фермерам низькі ціни на хліб скорочували земельну ренту. Саме завдяки цьому Д. Рікардо увійшов в історію економічної думки як «ідеолог промислової буржуазії в її боротьбі з земельною аристократією в період промислового перевороту» [388, с. 499].

Дж. Андерсон і Д. Рікардо жили майже в один період, але їх світогляд формувався на межі різних технологічних укладів. Якщо Дж. Андерсон жив у останні роки доіндустріальної епохи, то Д. Рікардо - на початку машинного виробництва. Різниця історичних епох обумовила відмінності економічних поглядів. Те, що Дж. Андерсон і Д. Рікардо по-різному ставилися до хлібних законів, і відповідно, перший захищав інтереси землевласників, а другий - землекористувачів-фермерів, підтверджує зроблений нами висновок щодо закономірностей трансформації відносин власності на землю в процесі їх еволюції (див. розд. 1.3).

Подальший розвиток поглядів Д. Рікардо щодо земельної ренти було зроблено його співвітчизником Р. Джонсом (1790-1855), який у 1833-1835 рр. посідав посаду професора політичної економії у Королівському коледжі в Лондоні, а з 1835 р. і до кінця життя - посаду професора політичної економії та історії у Східно-індійському коледжі в Хайлібері. В опублікованій у 1831 р. роботі «Дослідження про розподіл багатства і про джерела оподаткування, том 1, Рента», на відміну від Д. Рікардо, тенденцію зниження норми прибутку Р. Джонс не пов’язував з підвищенням земельної ренти. Відмінною є позиція Р. Джонса і з приводу динаміки земельної ренти. Він вважав, що абсолютна величина ренти, але не її частка в національному доході, може збільшуватися без зменшення маси інших доходів. Таким чином Р. Джонс звільнив теорію ренти від закону спадної родючості ґрунту [387, с. 429-430; 151, с. 67].

Досить детально проблематика земельної ренти в залежності від місцерозташування земельних ділянок була розглянута представником німецької географічної школи в економічній науці Й.Г. Тюненом (1783-1850). В основній своїй праці «Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економії», яка вийшла у світ в 1826 р., Й.Г. Тюнен розглядає відстань до ринків збуту сільськогосподарської продукції у якості визначального чинника, що впливає на величину земельної ренти. На підставі цього Й.Г. Тюнен робить висновок, що найбільш раціональною буде вважатися така організація сільського господарства, при якій ступінь його інтенсивності відповідала б близькості ринка [389, с. 210].

Певні напрацювання щодо теорії рентних відносин було зроблено

німецьким економістом К. Родбертусом-Ягецовим (1805-1875), який перебував під сильним впливом ідей Д. Рікардо [388, с. 505]. К. Родбертус-Ягецов розглядав земельну ренту як надлишок над середнім прибутком, але обґрунтувати механізм ї утворення він не зміг [154, с. 330-331]. Як один із засновників теорії державного соціалізму, К. Родбертус трактував земельну ренту і прибуток у якості форм нетрудового доходу. Недоліком К. Родбертуса було те, що він ототожнював земельну ренту з орендною платою [151, с. 67].

К. Родбертус вважав, що кількість додаткової вартості як в промисловості, так і в сільському господарстві, пропорційна створеним у цих галузях сумам вартостей. Але на створення вартості сільськогосподарської продукції витрачається менше капіталу, ніж на промислову, оскільки в сільському господарстві немає сировини. Саме через це, з точки зору К. Родбертуса, при виробництві сільськогосподарської продукції виникає певний надлишок над прибутком, який і утворює земельну ренту [110, с. 149].

К. Родбертус розглядав національний продукт як такий, що розпадається на дві частини. Одна його частина належить землевласникам, друга - капіталістам. Різниця між цими частинами, на думку К. Родбертуса, дорівнює земельній ренті. За К. Родбертусом, земельна рента отримується з усіх ділянок. Основою утворення земельної ренти К. Родбертус вважав приватну власність на землю [33, с. 212; 110, с. 149]. Ці положення К. Родбертуса свідчать про те, що він, як і Т. Мальтус, досить близько підійшов до розуміння сутності абсолютної ренти.

Найбільш розгорнуто, логічно і аргументовано теорію рентних відносин викладено К. Марксом (1818-1883). К. Маркс проаналізував і систематизував напрацювання щодо земельної ренти за період, який охоплює понад два століття - від У. Петті і фізіократів до К. Родбертуса. Лише в шостому розділі третього тому «Капітала», в якому викладено теорію земельної ренти, К. Марксом використано наукові роботи і публікації близько 50 економістів, політичних діячів, фахівців у галузі сільського господарства і агрохімії, а також публіцистів. Щодо наукових здібностей К. Маркса відомий дослідник історії економічної думки М. Блауг (1927-2011) писав: «У своєму безперечному умінні доводити економічну аргументацію до її логічного завершення Маркс не мав рівних серед своїх сучасників» [16, с. 264]. Об'єктивність наведеної оцінки не викликає сумнівів, оскільки М. Блауг до основного напрацювання К. Маркса - теорії додаткової вартості - ставився негативно [16, с. 265].

Проте, на нашу думку, теорію додаткової вартості, сформульовану К. Марксом у першому томі «Капіталу», не можна розглядати відокремлено від теорії середнього прибутку і ціни виробництва, викладеної ним у третьому томі «Капіталу». К. Маркс показав, що перехід від простого товарного виробництва до капіталістичного супроводжується модифікацією на основі внутрішньогалузевої конкуренції індивідуальних вартостей в ринкові, а завдяки міжгалузевій конкуренції останні перетворюються в ціни виробництва, навколо яких і формуються ринкові ціни. Відповідно, з трансформацією додаткової вартості у прибуток в розвинутому капіталістичному суспільстві К. Маркс

трактує земельну ренту як одну із перетворених форм додаткової вартості поряд з підприємницьким доходом, торговим прибутком і банківським процентом. Утім на відміну від підприємницького доходу, торгового прибутку і банківського проценту земельна рента виступає у якості додаткового прибутку [155, с. 23-36, 273-294, 331-384; 154, с. 144-301]. Отже, К. Маркс досліджував земельну ренту у контексті надання завершеності теорії додаткової вартості, а також теорії середнього прибутку і ціни виробництва. Хоча відповідно початковому плану К. Маркс передбачав викласти вчення про земельну ренту в окремій роботі, присвяченій власності на землю [33, с. 438].

К. Марксу вдалося сформулювати цілісне уявлення про закономірності розвитку рентних відносин, що дає нам підставу говорити про нього як про розробника теорії земельної ренти. Системність і аргументованість - саме цим відрізняється дослідження К. Марксом рентних відносин від напрацювань його попередників. К. Маркс навів чіткі визначення усіх існуючих форм земельної ренти як економічних категорій, розкривши їх сутність та принципи утворення (табл.2.1).

Аналіз марксистської теорії земельної ренти наведено в багатьох дослідженнях економістів-аграрників, політекономів та істориків економічної думки [16; 110; 128; 352; 360]. Враховуючи предмет нашого дослідження, розглянемо теорію земельної ренти К. Маркса у контексті місця і ролі в ній відносин власності на землю.

К. Маркс неодноразово наголошував, що земельна рента виступає у якості економічної форми реалізації відносин власності на землю, яка приносить дохід [154, с. 147-148, 151, 154, 165-167, 279-280, 291-293, 297, 300-305, 313, 350-351, 359]. Приватна власність на землю і земельна рента є взаємопов'язаними між собою категоріями, але функціональний зв'язок між ними відрізняється в залежності від тієї чи іншої форми ренти. Якщо причиною утворення абсолютної ренти є монополія приватної власності на землю, то до утворення диференціальної ренти приватна власність на землю ніякого відношення не має. Але завдяки приватній власності на землю створений на кращих і середніх землях диференціальний прибуток переходить від фермера-орендаря до землевласника і, відповідно, перетворюється на диференціальну ренту [154, с. 154, 293].

Серед усіх досліджених К. Марксом форм земельної ренти з точки зору розвитку відносин власності на землю ключовою, безумовно, є абсолютна рента. У 45-й главі третього тому «Капіталу» К. Маркс визначив сутність абсолютної ренти, історичну обумовленість її виникнення та механізм утворення. У методологічному контексті важливе значення для визначення ефективного механізму розподілу і перерозподілу земельної ренти між землевласником, орендарем і державою (місцевими бюджетами), що буде предметом нашого дослідження у наступному розділі, мають визначені К. Марксом відмінності між абсолютною і диференціальною формами ренти (рис. 2.1).

Таблиця 2.1

Марксистська теорія земельної ренти

Визначальні ознаки	Диференціальна рента	Абсолютна рента	Монопольна рента
Сутність	Додатковий прибуток як результат монополізації виключно сприятливих природних умов виробництва або ближчого місця розташування земель до ринку збуту продукції	Перетворена форма частини додаткової вартості, яка є результатом монополії приватної власності на землю	Монопольний надприбуток, що утворюється як різниця між ринковою ціною і вартістю деяких видів продукції, і який привласнюється землевласником
Причина утворення	Монополія на землю як на об'єкт господарювання	Монополія приватної власності на землю	Монопольна ціна
Умова утворення	Обмеженість кращих і середніх за родючістю або місцем розташування земель	Нижча органічна будова капіталу в сільському господарстві у порівнянні з промисловістю	Обмеженість обсягів виробництва певних видів сільськогосподарської продукції, яку неможливо усунути
Джерело виникнення	Додаткова вартість, яка створюється працею найманих робітників у сільському господарстві	Додаткова вартість, яка створюється працею найманих робітників у сільському господарстві	Нееквівалентний обмін
Кількість ренти визначається	Різницею між ринковою ціною виробництва та індивідуальною ціною виробництва сільськогосподарської продукції	Різницею між вартістю і ціною виробництва сільськогосподарської продукції	Купівельною спроможністю споживачів
Ділянки, що приносять ренту	Середні і кращі за родючістю або місцем розташування	Усі, незалежно від родючості або місця розташування	Лише дуже незначна кількість ділянок

Джерело: складено автором за даними: [154, с. 144-301].

Розвиток капіталістичних відносин, перетворення усіх докапіталістичних форм власності на землю (феодальної, кланової, дрібної селянської і общинної) у капіталістичну К. Маркс вважає передумовою виникнення абсолютної ренти. Власність на землю в умовах капіталістичного суспільства позбавляється тих позаекономічних форм примусу, які вона мала за феодальних відносин. Капіталізм відокремлює як безпосереднього працівника від землі та інших засобів виробництва, так і земельного власника від господарювання на землі. Саме ці риси капіталістичних відносин власності на землю дають можливість

Рис. 2.1. **Відмінності між абсолютною і диференціальною формами земельної ренти**

Джерело: складено автором за даними [154, с. 169-301].

землевласникам отримувати абсолютну рента з усіх земельних ділянок незалежно від їх родючості або місця розташування [154, с. 145-148].

За К. Марксом, абсолютна рента - це перетворена форма частини додаткової вартості, яка є результатом монополії приватної власності на землю. Наявність приватної власності на землю не дозволяє вкладення в неї капіталу на безоплатній основі навіть, якщо ця земля буде найгіршою за родючістю або місцем розташування. Умову утворення абсолютної ренти К. Маркс вбачав у нижчій органічній будові капіталу в сільському господарстві у порівнянні з промисловістю. Більша питома вага живої праці у землеробстві обумовлює при рівній нормі додаткової вартості створення більшої додаткової вартості. Відповідно, і норма прибутку в сільському господарстві буде більшою у порівнянні з промисловістю. Приватна власність на землю перешкоджає на основі міжгалузевої конкуренції формуванню в сільському господарстві і промисловості середньої норми прибутку. Результатом цього є те, що сільськогосподарськіпродукти продаються за цінами, які перевищують їх ціну

виробництва. Це означає, що фермери-орендарі отримують не лише середній прибуток, а й надприбуток, який і сплачується землевласнику у формі абсолютної ренти [154, с. 286-293, 300-301].

Причиною утворення абсолютної ренти за К. Марксом є приватна власність на землю. Звідси робиться висновок, що скасування приватної власності на землю ліквідує абсолютну ренту. Відповідно, усувається негативний вплив абсолютної ренти на розвиток сільськогосподарського виробництва, оскільки її наявність обмежує можливості фермерів-орендарів інвестувати капітал [154, с. 279-282, 291-294].

Таким чином, К. Маркс пояснює виникнення абсолютної ренти на основі дії закону вартості і стримування приватною власністю на землю перерозподілу створеного в сільському господарстві надприбутку і утворення середнього прибутку. За часів К. Маркса сільськогосподарське виробництво по технічній оснащеності суттєво відставало від промисловості. Це дало йому підставу обґрунтувати механізм виникнення абсолютної ренти виходячи з нижчої органічної будови капіталу в сільському господарстві у порівнянні з промисловістю. Водночас К. Маркс передбачав можливості змін у органічній будові капіталу в сільському господарстві і як наслідок таких змін - зникнення абсолютної ренти. К. Маркс зазначав, що «земельна рента є наслідком *історичної відмінності* в співвідношенні між органічними складовими частинами капіталу, - відмінності, яка може бути частково згладжено і може навіть зовсім зникнути з розвитком землеробства» [150, с. 110]. Говорячи про історичний характер земельної ренти, К. Маркс тут же уточнює, що зникнути може абсолютна рента, але диференціальна рента залишиться, оскільки завжди будуть оброблятися земельні ділянки з різною родючістю [150, с. 110]. Така позиція К. Маркса у подальшому призвела до дискусій щодо можливості існування абсолютної ренти в умовах націоналізації землі і прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві, наслідком чого стало вирівнювання органічної будови капіталу в галузях економіки.

У другій половині 1920-х рр. в СРСР розгорнулася полеміка навколо марксистської теорії земельної ренти в умовах побудови соціалізму. В ході дискусії обговорювалося дві основні проблеми: можливість існування в радянській економіці диференціальної ренти (говорилося лише про диференціальну ренту I) і подальші перспективи абсолютної ренти. Домінуючим стало визнання земельної ренти категорією виключно капіталістичною, історично обмеженою і пов’язаною зі стихійністю організації товарного виробництва [34, с. 162-163]. Проте у відомих нам роботах двох науковців визнавалася наявність не лише диференціальної ренти, а й абсолютної. Це монографії директора Аграрного института ЛОКА Берзтиса Я.К. (1895-1938) «Теорія земельної ренти (в зв'язку з етапами розвитку капіталізму в землеробстві)» (1925) і професора Харківського та Московського університетів Любимова (Лібермана) Л.Я. (1879-1937) «Вчення про ренту» (1927).

Берзтис Я.К. звернув увагу на вирівнювання органічної будови капіталу в землеробстві з середнім по економіці і зробив висновок про відмирання абсолютної ренти в умовах сучасного капіталізму в результаті індустріалізації сільськогосподарського виробництва і перетворення її в монопольну. Існування абсолютної ренти на етапі перехідної економіки Берзтис Я.К. пояснював положенням К. Маркса про ренту як економічну форму реалізації земельної власності. При цьому Берзтис Я.К. зазначав, що остання може бути і не приватною власністю [15, с. 142-143]. Любимов Л.Я. також визнавав наявність абсолютної ренти і вказував на залежність рівня цін на сільськогосподарську продукцію від її величини [141, с. 57].

В цей же період у науковому середовищі економістів-аграрників велось обговорення проблем аграрних криз, які порушували і рентні відносини. Зрозуміло, що аграрні кризи в той час розглядалися лише відносно капіталістичних країн, але для нас є важливим, яким чином використовувалася марксова теорія ренти на початку XX ст. Професор економіки Московського державного університету (1926-1931) М. Спектатор (М.І. Нахімсон; 1880-1938) заперечував зв'язок між аграрними кризами і зменшенням доходів землевласників у формі земельної ренти. Він це пояснював тим, що «в сільському господарстві регулюючим моментом є не рента, а норма прибутку. Рента є вже надприбутком, який створюється в сільському господарстві. Визначальною для розвитку господарства є норма прибутку, а не рента. Рента сама залежить від величини норми прибутку» [317, с. 127-128].

Для пояснення аграрних криз М. Спектатором використовувалося положення К. Маркса про відставання в розвитку сільського господарства від промисловості. Він писав, що «промисловість... привертає до себе більше капіталу... тому, що тут капітал не наштовхується на перешкоди у вигляді ренти і цін за землю» [317, с. 28]. Тобто, М. Спектатор відстоював постулат К. Маркса про негативний вплив монополії приватної власності на землю і обумовленою нею абсолютної ренти на розвиток сільського господарства.

Дещо інакше, ніж М. Спектатор, природу агарних криз трактувала С. Пикус. Причину аграрних криз вона вбачала у рентних відносинах. Логіка обґрунтування криз С. Пикус полягала в наступному. Залучення нових земель призводить до збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Якщо ця продукція продається за попередніми цінами, то криза не відбувається. Якщо ж ціни падають, то гірші землі вибувають із виробництва. На землях, що залишилися (кращих), витрати виробництва будуть меншими, відповідно, зменшується ринкова ціна. За таких умов частина виробників не зможе відшкодувати свої витрати, оскільки в їхні витрати заздалегідь закладено ренту, яку вже неможливо зменшити. Ці виробники банкрутують, що і спричиняє кризу. Таким чином за С. Пикус, сутність кризи полягає у «протиріччі між рентою і новими умовами виробництва» [216, с. 53]. З цього робився висновок про можливість усунення криз ліквідувавши їх причину - земельну ренту - через усуспільнення землі. По суті С. Пикус, як і М. Спектатор, дотримувалась

марксистської тези про націоналізацію землі як засобу позбавлення від монополії приватної власності на землю і обумовленою нею абсолютної ренти.

Дискусію другої половини 1920-х рр. було завершено у грудні 1929 р. на Всесоюзній конференції агарників-марксистів. На цій конференції з програмною промовою виступив Й. Сталін. Стосовно абсолютної ренти у його промові було сказано, що націоналізація землі знищила її і це призвело до полегшення становища селянства [104, с. 428]. Фактично Й. Сталін повторив думку, яку було ним висловлено в опублікованій у газеті «Правда» за 3 листопада 1929 р. статті «Рік великого перелому: до XII річниці Жовтня». У цій статті Й. Сталін зазначив, що на відміну від капіталістичних країн, у СРСР «не існує ні абсолютної земельної ренти, ні купівлі-продажу земельних ділянок, що не може не створювати сприятливих умов для розвитку великого зернового господарства, бо у нас немає приватної власності на землю» [320]. Таким чином на досить тривалий період було припинено пошук науковцями обґрунтування існування абсолютної ренти в іншій трактовці, ніж це зробив К. Маркс. Визнавалася наявність лише диференціальної ренти [221, с. 571-573]. Про зникнення абсолютної ренти внаслідок націоналізації землі зазначали і деякі прихильники К. Маркса в західноєвропейських країнах [215, с. 323].

Лише після зміни політичного керівництва під час хрущовської відлиги було продовжено обговорення теоретичних питань земельної ренти, але воно стосувалося виключно умов сучасного капіталізму. В 1960 р. під час організованої Інститутом світової економіки і міжнародних відносин Академії наук СРСР дискусії з проблем аграрних криз В.А. Мартиновим (1929-2008) було висунуто тезу про зниження ролі абсолютної ренти у зв’язку зі зростанням органічної будови капіталу у сільському господарстві. Більшість учасників дискусії підтримали цю тезу. У 1966-1969 рр. дискусію було продовжено в публікаціях у журналі «Світова економіка і міжнародні відносини». У обговоренні проблематики земельної ренти взяли участь широке коло науковців з Росії, України, Болгарії, Німеччини та Польщі. Не вдаючись у детальний аналіз висловлених думок, можна констатувати, що в процесі полеміки було сформульовано загальновизнаний висновок про модифікацію абсолютної ренти з розвитком капіталізму. За Є.Є. Жуковим ця модифікація пояснюється дією наступних тенденцій:

- посиленням ролі капіталу і відносним послабленням сили монополії земельної власності;
- зближенням рівнів органічної будови капіталу в сільському господарстві і промисловості;
- перетворенням ринкової вартості сільськогосподарських товарів спочатку в просто монопольно-низьку ціну, а потім у монопольно-низьку, але «гарантовану» державою ціну, що, в свою чергу, обумовило зниження норми прибутку на аграрний капітал, який застосовується при середніх технічних умовах, нижче від загальної норми прибутку на весь суспільний капітал [83].

2.2. Неокласична теорія земельної ренти

З 1870-х рр. у багатьох економістів поновлюється інтерес до однієї із ключових ідей представників класичної економічної теорії, а саме - ринкового саморегулювання економіки на основі вільної конкуренції, її здатності забезпечувати повне використання своїх ресурсів. В цей період у західноєвропейських країнах і США відбуваються суттєві зміни в економіці.

Впровадження у виробництво наукових досягнень призводить до структурної перебудови економіки, з'являються нові галузі, домінуючою стає важка промисловість. Концентрація і централізація виробництва і капіталу спричиняє утворення крупних підприємств, окремі з яких набувають ознак монопольних угруповань. Масова стандартизація виробництва загострює проблему реалізації продукції. Намагання крупних підприємств посилити свою конкурентоспроможність актуалізує проблематику капіталовкладень.

Значно ускладнюється відтворювальний процес. Якщо у 1820-70-х рр. тривалість економічного циклу в середньому складала близько 10 років, то починаючи з 1870-х рр. вона скоротилася до 7-8 років. Тобто економічні кризи стали відбуватися частіше, а скорочення виробництва і посилення безробіття набули більших масштабів. Найглибша криза XIX ст., яка розпочалася у 1873 р. в Австро-Угорщині, а потім охопила Німеччину, США, Велику Британію, Бельгію та інші країни, співпала с першою аграрною кризою, що тривала до другої половини 1890-х рр. Економічні кризи кінця XIX ст. значно підірвали основи вільної конкуренції посиливши монополізацію економіки.

Такі зрушення в економіці призвели до того, що завдання реалізації продукції стало значно складнішим і для його вирішення вже було недостатньо загальнотеоретичних положень економістів-класиків. Стали потрібними більш прагматичні, позбавлені ідеологічної складової, прикладні дослідження. Підприємці і економісти-практики очікували від науковців розробок, на основі яких можливо визначати інвестиції, обсяги виробництва, рівень цін і, відповідно, максимізувати прибуток. Саме за таких обставин, при збереженні вірності базовим принципам класичної теорії (максимальна економічна свобода суб’єктів господарювання і обмеженість державного регулювання) і утворюється неокласичний напрямок.

Перші наукові напрацювання неокласичної напрямку було зроблено представниками австрійської школи К. Менгером (1840-1921), Ф. Візером (1851-1926), Є. Бем-Баверком (1851-1914), математичної школи - У. Джевонсоном (1835-1882), Л. Вальрасом (1834-1910), В. Парето (1848-1923), а також розробником теорії граничної корисності у США Дж. Б. Кларком (1847-1938). Найбільш широко положення неокласичної теорії було розроблено фундатором кембриджської школи А. Маршаллом (1842-1924), який вважається засновником мікроекономіки. До сучасних представників неокласичного напрямку слід вінести Дж. Міда, Д. Робертсона, Р. Хоутрі (Велика Британія), Р. Солоу, М. Фрідмена, І. Фішера, Ф. Х. Найта, А. Лаффера (США) та ін.

Подальшим розвитком неокласичного напрямку можна вважати неокласичний синтез. Цей підхід органічно поєднав кейнсіанську макроекономіку і неокласичну

мікроекономіку. Принцип «неокласичного синтезу» майже через один рік після публікації у 1936 р. основної праці Дж. М. Кейнса (1883-1946) «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей» запропонував Дж. Р. Хікс (1904-1989), а у 1940-50-х рр. підтримав Ф. Модільяні (1918-2003). Остаточно концепцію неокласичного синтезу обґрунтував П. Самуельсон (1915-2009) [17, с. 259-260; 110, с. 438; 143, с. 531]. Ключова ідея неокласичного синтезу полягає в тому, що його представники вважали можливим подолати такі найбільш гострі проблеми сучасної економічної системи, як інфляція і безробіття, на основі поєднання положення економістів-неокласиків про свободу поведінки виробника і споживача та кейнсіанської ідеї про необхідність впливу держави на ринок з метою створення ефективного попиту.

Основними інструментами досягнення економічної рівноваги в умовах вільної конкуренції, абсолютної еластичності цін і повної раціональності виробників у неокласиків були ціна і ринок. Проте світова економічна криза 1929-33-х рр. показала обмежені можливості даних інструментів. Цю кризу було подолано завдяки принципово новому підходу Дж. М. Кейнса до визначення і встановлення економічної рівноваги. Дж. М. Кейнс вважав, що оскільки вже не існує вільної конкуренції, то можливо забезпечити лише часткову рівновагу при неповній зайнятості робочої сили і виробничих ресурсів. За Дж. М. Кейнсом таку рівновагу можна встановити на основі аналізу макроекономічних показників (національний дохід, споживання, нагромадження тощо). У якості головного інструменту досягнення економічної рівноваги Дж. М. Кейнс запропонував створення ефективного попиту, який стимулюється державою.

Тривалий період теорія Дж. М. Кейнса дозволяла на практиці достатньо вдало долати циклічність економічного розвитку. Проте на межі 1960-70-х рр. застосування кейнсіанських рекомендацій у більшості провідних країн світу призвело до значного зростання інфляції при одночасному скороченні виробництва, тобто стагфляції. Така ситуація спричинила перегляд положень теорії Дж. М. Кейнса, в результаті якого виникла низка альтернативних концепцій, однією з них і став неокласичний синтез. У наукових розробках прихильників неокласичного синтезу мікроекономічні положення ціноутворення і розподілу доходу, які сформулювали неокласики, поєднуються в загальну концепцію з кейнсіанською теорією макроекономічної рівноваги. Основний принцип і значення неокласичного синтезу П. Самуельсон визначив наступним чином: «… вирішуючи ключові проблеми грошової і фіскальної політики за допомогою категорій теорії доходу, ми тим самим відроджуємо класичні істини і надаємо їм законної сили. Цей неокласичний синтез... ліквідує розрив між узагальнюючим поняттям макроекономіки і традиційної мікроекономіки, створюючи з них взаємодоповнюючу єдність» [281, с. 4].

У методологічному контексті дослідження неокласиків суттєво відрізняються від напрацювань представників класичної школи і К. Маркса. Основні відмінності методологічних підходів цих економічних напрямків полягають у наступному:

- усі теоретичні положення класиків базуються на принципах абсолютно вільної конкуренції, повного laissez-faire, а неокласики, за визначенням французького

економіста, дослідника історії економічної думки Е. Жамса (1899-1992), не ототожнювали юридичного визнання свободи з фактичним становищем, існуючим в умовах конкуренції, і виступали не за "вільну", а за організовану конкуренцію [82, с. 40];

- теорія доходів (в тому числі і земельної ренти) у класиків визначається в основному з позицій теорії трудової вартості та в окремих дослідженнях - закону трьох факторів виробництва Ж. Б. Сея, у К. Маркса на основі сформульованої ним теорії додаткової вартості, а у неокласиків - закону трьох факторів виробництва Ж. Б. Сея, закону попиту і пропозиції та закону граничної корисності;
- якщо у класиків і особливо у К. Маркса предметом дослідження були економічні відносини, то у неокласиків - проблема раціонального використання обмежених ресурсів, що використовуються у виробництві для задоволення потреб людей; або іншими словами: класики лобіювали інтереси капіталістів або землевласників, К. Маркс - робітників, людей найманої праці, а в центрі уваги неокласиків - абстрактний індивід зі своїми потребами споживати матеріальні і нематеріальні блага; таким підходом неокласики деідеологізували економічну науку, надали їй універсального характеру;
- для неокласиків визначальною є сфера обміну, для класиків і К. Маркса характерним є принцип примату виробництва над обміном, відповідно, у класиків попит індивідуумів є рушійною силою розвитку виробництва, усі економічні суб'єкти діють раціонально і їх рішення породжують економічні закони (тобто останні мають суб'єктивно-психологічний характер), за К. Марксом економічні закони є об'єктивними, оскільки визначаються не бажаннями людей, а станом продуктивних сил і матеріальними умовами життя, хоча діють і проявляють себе через людську діяльність;
- представники класичної економічної теорії і К. Маркс основну увагу приділяли розробці теоретичних положень, визначенню економічних законів і категорій, а економісти-неокласики намагалися надати своїм дослідженням практичної спрямованості; однією із задач економічної науки А. Маршалл вбачав «вироблення керівництва до поведінки в практичному житті» [164, с. 100]; така позиція, вочевидь, дала підставу М. Благу, оцінюючи значення роботи А. Маршалла, висловити думку про те, що вона ним писалася для того, щоб її читали ділові люди [16, с. 389].

Наукові розробки неокласиків відрізняються і застосуванням принципово нового інструментарію досліджень. Для аналізу економічних явищ на мікроекономічному рівні економісти-неокласики запровадили використання граничних (від франц. marginal - граничний; від лат. marginalis - знаходитися на межі) величин, які визначають ефект, котрий отримується від додаткової одиниці споживання (гранична корисність) або витрат виробничого фактору (гранична продуктивність). Дослідження на основі граничних величин отримали назву маржиналізму. Якщо класична теорія формулювала загальні визначення економічних явищ і певною мірою їх взаємодію, функціональні залежності між ними на рівні економіки в цілому, то маржинальний аналіз дозволив показати функціонування економіки як сукупності індивідуальних господарств на основі кількісних оцінок, які

дозволяють споживачам і виробникам приймати правильні рішення.

Зокрема, класична теорія визначає сутність ціни землі як капіталізованої земельної ренти, відповідно, величина ціни землі знаходиться в прямо пропорційній залежності від земельної ренти і в обернено пропорційній - від банківського проценту. Підхід маржиналістів до ціни землі є більш конкретним. Маржинальний аналіз дозволяє покупцю чи продавцю землі дізнатися, на скільки грошових одиниць зросте (знизиться) ціна землі, якщо банківський процент зменшиться (збільшиться) на один відсоток або величина земельної ренти збільшиться (зменшиться) на одну грошову одиницю. Якщо класики наголошувала на тому, що зростання земельної ренти є вигідним землевласникам і невигідним капіталістам, фермера-орендарям, то маржиналісти давали можливість покупцям і продавцям землі самім приймати вигідне їм рішення. Таким чином, застосування неокласиками маржинального аналізу надало їх дослідженням практичної спрямованості і позбавило від надмірного класового характеру, що було притаманним для представників класичної школи і особливо марксистів.

Економісти-неокласики займали доволі різні позиції по відношенню до поглядів своїх попередників. Якщо Є. Бем-Баверк, К. Менгер та більшість інших представників австрійської школи виступили відвертими опонентами марксизму, то Л. Вальрас мав певну схильність до соціалістичних переконань [82, с. 41, 43]. Він віддавав перевагу державній формі власності на землю над приватною. Л. Вальрас вважав, що держава повинна скуповувати землю через випуск державних облігацій, а земельна рента стала б одним із джерел покриття державних витрат [305, с. 238]. Аналогічних поглядів щодо використання земельної ренти на суспільні потреби дотримувалися також Д. Робертсон і Р. Хоутрі [305, с. 327, 338].

Рентні відносини у дослідженнях неокласиків не посідають такого вагомого місця, як це було у роботах представників класичного напряму. Причиною відсутності у XX ст. значних напрацювань з рентної проблематики Е. Жамс вважав те, що «рента остаточно втратила притаманний їй раніше характер пануючого доходу» [82, с. 367]. Ще більш категоричною у цьому питанні є позиція М. Блауга, який зазначив, що «більшість сучасних економістів залишили думку, що є якась потреба в спеціальній теорії земельної ренти. При довготривалій статичній рівновазі, де сукупний продукт зводиться до заробітної плати і відсотка як платежів за працю і капітал, третього чинника виробництва просто не існує...» [16, с. 77].

Дійсно, в індустріальному і постіндустріальному суспільстві місце і роль аграрного сектора економіки дещо змінилися, домінуючого значення набувають нові, високотехнологічні галузі і сфера послуг. У XX ст. коло споживчих уподобань у людей, якщо порівнювати з XVIII-XIX ст., значно розширилося, проте потреба людства в продовольстві була, є і буде. Науково-технічний прогрес перетворив сільськогосподарське виробництво в одну із індустріальних галузей, але земельні ресурси все ж таки залишаються невід'ємною складовою його виробничого потенціалу. З огляду саме на це, на нашу думку, економісти-неокласики не змогли у своїх дослідження залишити поза увагою рентні відносини.

Водночас, під впливом структурних змін в економіці неокласики значно розширили і модифікували трактовку сутності ренти. Економісти класичної школи розглядали виключно земельну ренту, тобто дохід, який отримується від використання земель сільськогосподарського призначення, земель, де добуваються корисні копалини, а також земель, на яких розташовані об'єкти нерухомості. Представники неокласичного напряму ототожнювали ренту з отриманням доходу від будь-якого ресурсу, який є обмеженим або тимчасово рідкісним. У. Джевонс, Дж. Б. Кларк і В. Парето вважали, що, якщо не брати до уваги такої характеристики землі як місце розташування, то її можна прирівняти до усіх засобів виробництва, які є капіталом. З цього робився висновок, що для перетворення заощаджень в капітал потрібен якийсь час, старий, вже функціонуючий капітал набуває ряд переваг, які і породжують ренту. Така трактовка ренти стосовно фактору часу є близькою і до позиції А. Маршалла [305, с. 150, 199, 259-260]. Не розмежовуються поняття «земля»та «капітал» і в опублікованій у 1946 р. роботі Д. А. Ворчестера «Переосмислення теорії ренти» [31, с. 358].

Л. Вальрас ототожнював прибуток і ренту. Він вважав, що прибуток походить від складання монопольної ренти, динамічної ренти (отриманої від збільшення обсягу виробництва протягом тривалого періоду) і ренти, обумовленої несподіваним порушенням економічної рівноваги (ренти за дефіцитність) [82, с. 367].

І. Фішер і Ф. Х. Найт стверджували, що справжньої відмінності між процентом, рентою і іншими категоріями доходу не існує, а всі відмінності між ними мають правовий і договірний характер [305, с. 432, 443]. Зокрема, Ф. Х. Найт визнавав існування лише двох форм доходу, а саме: заробітної плати, як платежів за послуги, що надаються особистою участю, та ренти, як платежів за послуги, що надаються майном та іншими фондами. «Процент і рента розрізняються лише формою майна, яке позичальник тримає в тій же початковій формі джерела доходу…», - писав Ф. Х. Найт [185, с. 437].

Окремі неокласики, не обтяжуючи свої дослідження глибоким економічним аналізом, не проводили чітких відмінностей між рентою, як договірним платежем, і теоретичним поняттям ренти. Так, Д. Робертсон і Г. Кассель представляли ренту як елемент витрат виробництва [305, с. 327, 381]. Такий підхід було конкретизовано А. Маршаллом. На його думку, з точки зору власника, земля настільки схожа на основний капітал, що рента є видом витрат. Але з суспільної точки зору, продовжував А. Маршалл, рента не може розглядатися в якості витрат, бо в своїй основі вона являє собою надлишок, який випливає з суспільного процесу оцінки [305, с. 308].

Серед економістів-неокласиків дослідження рентної проблематики у А. Маршалла є найбільш розгорнутим. У своїй фундаментальній праці «Принципи економічної науки» («*Principles of Economics*», 1890) А. Маршалл присвятив земельній ренті окремий розділ (книга VI «Розподіл національного доходу», глава IX). Це зроблено А. Маршаллом по аналогії з роботами К. Маркса, А. Сміта, Д. Рікардо та інших представників класичної школи.

Проте А. Маршалл звертається до рентних відносин також в процесі розгляду законів спадної і зростаючої віддачі (книга IV «Фактори виробництва. Земля, праця, капітал і організація») та при обґрунтуванні законів попиту і пропозиції (книга V «Загальні відносини попиту, пропозиції і вартості»). Викладення свого бачення рентних відносин А. Маршалл супроводжує аналізом відповідних положень представників класичної школи, в основному Д. Рікардо. Звернень до марксистської концепції ренти у «Принципах економічної науки» А. Маршалла ми не знаходимо, оскільки третій том «Капіталу» К. Маркса, в якому міститься теорія ренти, було відредаговано і опубліковано Ф. Енгельсом лише в 1894 р.

Як прихильник неокласичного напрямку А. Маршалл ідентифікував ренту з отриманням доходу від будь-якого фактору виробництва або ресурсу, який є обмеженим або винятковим. Так, в доході успішних людей А. Маршалл виділяв п’ять складових: щасливий випадок, сприятливі обставини, та чи інша кон'юнктура; вдалий старт в їх кар'єрі; спеціальне навчання; виключно наполеглива праця; володіння рідкісними природними даруваннями. Останню складову А. Маршалл називає джерелом виробничого надлишку або ренти. Водночас А. Маршалл акцентує увагу на необхідності вкрай обачливого використання цього визначення. «Але земля і людські істоти у багатьох відношеннях настільки різко відрізняються один від одного, що... необхідно дотримуватися величезної обережності у застосуванні терміна «виробничий надлишок» до доходів, які мають своїм джерелом виняткові здібності», - наголошував А. Маршалл [165, с. 286].

Щоб надати визначеності рентній термінології, А. Маршалл запропонував використовувати поряд з традиційною категорією «рента» і нову - «квазірента» (лат. quasi - щось на кшталт, як ніби, як би, псевдо; словотворча одиниця, що утворює імена іменників зі значенням хибності, удаваності того, що названо). У зв’язку з цим А. Маршалл писав: «Якщо будь-яке майно, наприклад, будинок, фортепіано або швейну машину, на час позичають, плату за його використання часто називають *рентою.* Економісти можуть без шкоди для себе застосовувати цей термін в тих випадках, коли розглядається дохід з позиції індивідуального підприємця. Однак, як випливає з подальшого, як тільки розгляд господарської діяльності переноситься з позиції індивідуума на суспільство в цілому, перевага виявляється на стороні застосування терміна «рента» по відношенню до доходу, що отримується з дарів природи. Ось чому термін *квазірента* буде в цій роботі вживатися по відношенню до доходу, що отримується зі створених людиною машин та інших знарядь виробництва. Іншими словами, будь-яка машина може давати дохід, що носить характер ренти і іноді званий «рентою», хоча, загалом, видається більш правильним називати його «квазирентою»» [164, с. 135].

Тобто, за визначенням А. Маршалла, рента (rent) - це доходи, що отримуються від землі та інших природних ресурсів, а квазірента (*quasi-rent*) - доходи від машин та інших знарядь виробництва. Сільськогосподарську земельну ренту або фермерську ренту (*farm rent*) а також поземельну ренту (ground rent) А. Маршалл розглядає як один із елементів системи рентних

відносин. За його формулюванням, «…земельна рента бачиться нами не як ізольована категорія, а як основний різновид довгого ряду явищ, хоча вона, зрозуміло, має свої специфічні особливості, які мають першорядне і практичне значення» [165, с. 102-103]. Поряд із земельною і квазірентою предметом дослідження А. Маршалла є також такі форми ренти, як рента диференціальна (*differential rent*), рента монопольна (*monopoly rent*), рента, що обумовлена рідкістю природних ресурсів, нестачею землі (*scarsity rent*), рента з міських земель (*urban rent*), рента, що обумовлена природними властивостями людини (*rent jf natural ability*), а також сукупна рента (*composite rent*) та дійсна або чиста рента (*true or pure rent*) [164, с. 135, 226-227, 230; 165, с. 114-116, 127, 284-286; 166, с. 44, 47, 55, 75, 98, 337]. Все ж основну увагу А. Маршалл приділяє ренті не в широкому сенсі, а в більш вузькому, стосовно землі та інших природних ресурсів, тобто економічній ренті, як це визначає сучасна економічна наука [4, с. 724]. Обмеженість дослідження А. Маршаллом земельної ренти, на нашу думку, полягає у відсутності в ньому аналізу абсолютної ренти.

У структурі сукупної сільськогосподарської або фермерської ренти А. Маршалл виділяє три складові елементи, джерелами яких є:

- вартість землі в її незайманому природному стані (природна родючість ґрунту);
- поліпшення землі, які зроблені людиною (економічна родючість ґрунту);
- зростання щільності і багатства населення, а також засобів сполучення (шосейних доріг, залізниць тощо).

При цьому А. Маршалл наголошує, що третя складова часто виявляється найбільш важливою [164, с. 226-227]. По суті означені А. Маршаллом перші дві складові асоціюються з теорією трьох факторів виробництва представника французької класичної економічної школи Ж.Б. Сея. Згідно даної теорії, у створенні вартості товару рівноправно беруть участь праця, капітал і земля, які відповідно є джерелами доходів суспільства - заробітної плати, прибутку і земельної ренти [388, с. 543]. Проте, якщо аналогічно фізіократам Ж.Б. Сей джерелом створення ренти вважав землю, то А. Маршалл додає до неї працю і капітал, а також платоспроможній попит населення [164, с. 233-234; 166, с. 44] (табл. 2.1).

У. Петті, А. Сміт і Д. Рікардо говорили, що величина вартості товарів і величина земельної ренти, як складова вартості сільськогосподарських продуктів,визначаються кількістю праці, яка затрачена на їх виробництво, але вони не уточнювали про саме яку працю йде мова. А. Маршалл наголошує, що обов'язковою умовою отримання земельної ренти є наявність у фермера нормальних здібностей щодо виконання вимог виробничого процесу і підприємницького хисту. Якщо його здібності будуть відхилятися від нормальних, то це відповідним чином вплине на величину ренти [164, с. 231; 166, с. 44, 49].

К. Маркс, як і А. Маршалл та представники англійської класичної економічної школи, розглядав працю джерелом вартості товарів і земельної

Таблиця 2.1

Фактори, завдяки яким створюється земельна рента

Економічний напрямок	Кількість факторів	Рентоутворюючі фактори
Фізіократи	1	Земля
Англійська класична школа, марксистська теорія	1	Праця
Неокласичний напрямок (А. Маршалл)	4	Земля, праця, капітал, платоспроможній попит населення

Джерело: складено автором за даними [214, с. 5-479; 154, с.169-301; 164; 166].

ренти в структурі вартості сільськогосподарських продуктів (табл. 2.1) Проте, започаткувавши поняття «суспільно необхідна праця», К. Маркс надав, на нашу думку, більшої конкретизації категорії «праця», ніж А. Маршалл. «Щоб товар міг бути проданий за його ринковою вартістю, - писав К. Маркс, - тобто відповідно до вмісту в ньому суспільно необхідної праці, для цього вся кількість суспільної праці, спожитої на виробництво всієї маси даного виду товарів, повинна відповідати величині суспільної потреби в них, тобто платоспроможній суспільній потребі. Конкуренція, коливання ринкових цін, що відповідають коливанням співвідношення між попитом і пропозицією, завжди прагнуть звести до цієї міри загальну кількість праці, витраченої на кожен вид товарів» [155, с. 184].

Детальніше А. Маршалл розглядає проблематику диференціальної земельної ренти, обумовленої людською діяльністю. Її сутність він визначає як винагороду фермера у формі надлишку валового доходу понад його щорічні додаткові витрати капіталу і праці, що призвели поліпшення землі. Величину диференціальної земельної ренти А. Маршалл пов'язує з родючістю ґрунту, а також відносним рівнем цін на сільськогосподарську продукцію і цін на засоби виробництва, які купує фермер [166, с. 44].

Як зазначалося, критику закону спадної родючості ґрунту було наведено в роботах Дж. Андерсона, Р. Джонса, К. Маркса та інших дослідників. Проте А. Маршалл наочно показав, яким чином змінюється отримана вартість сільськогосподарської продукції і земельної ренти в залежності від вкладень капіталу. Крім того, на відміну від попередніх досліджень, зміни у віддачі вкладень капіталу А. Маршалл пояснював не лише різницею у якості ґрунтів, а й у методах їх обробки, а також відмінностями у культурах, що вирощуються. У зв’язку з цим А. Маршалл писав, «що темп скорочення віддачі, як правило, найбільший на лісових угіддях, дещо менший на пасовищних землях, ще менший на орних і найнижчий на землях, де застосовується глибока оранка» [164, с. 228].

По суті наведена вище теза А. Маршалла базується на положенні про зменшення віддачі послідовних додаткових витрат капіталу на гірших

земельних ділянках, яке було сформульовано у 1815 р. в роботі Т. Мальтуса «Дослідження про природу і зростання ренти». Внесок А. Маршалла у розвиток даної ідеї полягав в тому, що він на основі графічних зображень показав зміну величини вартості сільськогосподарської продукції і земельної ренти в залежності від вкладень капіталу (починаючи з У. Джевонсона використання графічних та математичних методів є характерним для представників неокласичного напряму). Так, за А. Маршаллом, на найгірших земельних ділянках додаткові вкладення капіталу і праці фермера збільшують реальну вартість отриманої сільськогосподарської продукції у відношенні OH^1 до OH, але земельна рента при цьому зростає лише до AH^1C^1, що не на багато більше за її попередню величину AHC (рис. 2.2).

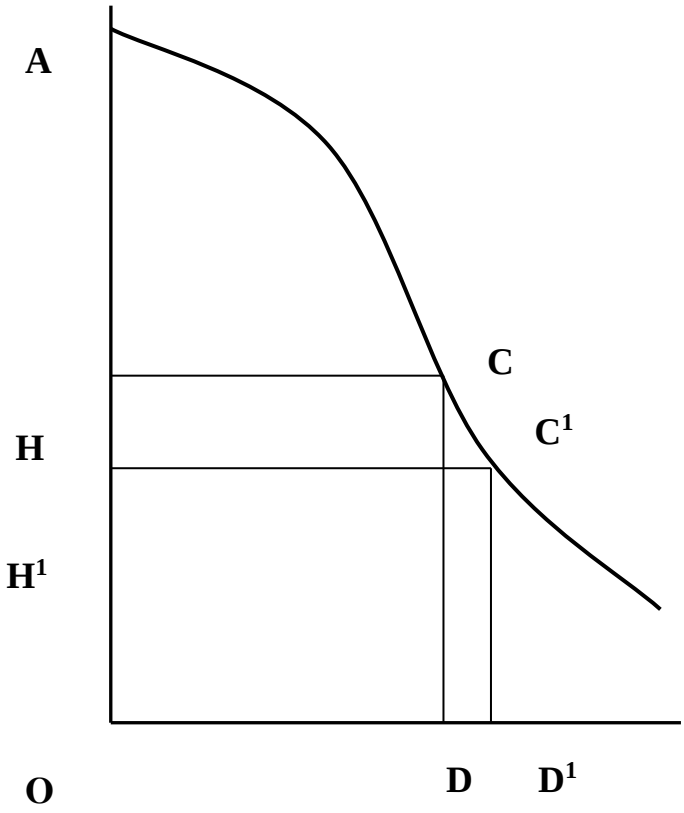

Рис. 2.2. **Незначне зростання земельної ренти**

Джерело: [164, с. 229].

На кращих земельних ділянках такі ж додаткові витрати капіталу і праці призводять при такій же зміні ціни отриманої сільськогосподарської продукції до значно більшого зростання земельної ренти. На рис. 2.3 видно, що земельна рента збільшилася до AH^1C^1, що суттєво перевищує її первинний рівень AHC.

Важливим науковим здобутком А. Маршалла є також те, що він проаналізував тенденцію зміни земельної ренти як при спадній, так і зростаючій віддачі додаткових вкладень капіталу. На рис. 2.4 А. Маршалл показав, що початкові вкладення капіталу і праці забезпечують настільки малу віддачу, що їх і не варто було б здійснювати, якби не було наміру подальшої обробки цієї ділянки. Наступні вкладення призводять до зростаючої віддачі, яка

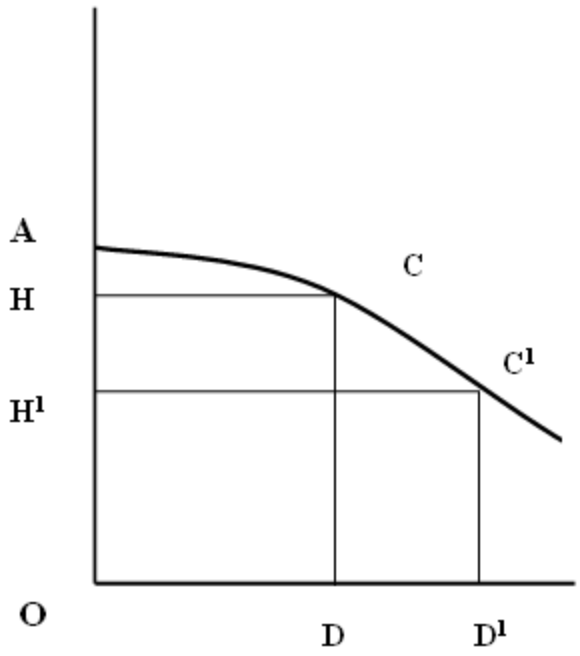

Рис. 2.3. **Значне зростання земельної ренти**
Джерело: [164, с. 229].

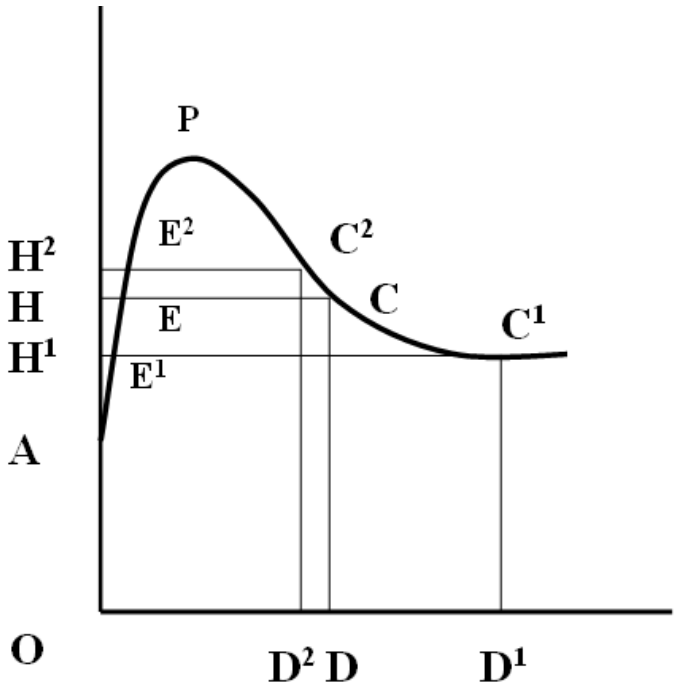

Рис. 2.4. **Земельна рента змінюється в залежності від вкладень капіталу**
Джерело: [164, с. 229].

досягає максимуму у точці *P* і потім скорочується. Якщо ціна отриманої сільськогосподарської продукції настільки низька, що фермер за вкладення капіталу і праці отримує величину OH^2, то вона забезпечує лише мінімальну вигоду від обробки ділянки. В цьому випадку обробка доводиться до D^2, виникає дефіцит по початковим вкладенням, представленим площею H^2AE^2, і надлишок по

наступним вкладенням, представленим площею E^2PC^2. Оскільки, за А. Маршаллом, останні дві площі майже однакові, обробка ділянки на даній стадії лише окупає себе. Проте, якщо ціна сільськогосподарської продукції підвищується настільки, що *OH* вже достатньо для винагороди фермера за вкладення капіталу і праці, дефіцит по початковим вкладенням скорочується до *HAE*, а надлишок по наступним вкладенням збільшується до *EPC*, тоді земельна рента (відповідно А. Маршалла, дійсна рента, якщо земля орендується) складає перевищення *EPC* над *HAE*. Якби ціна підвищилася ще до рівня, при якому *OH* достатньо для винагороди фермера за вкладення капіталу і праці, ця земельна рента зросла б до значно більшої величини, представленої перевищенням E^1PC^1 над H^1AE^1 [164, с. 229-230].

У порівнянні з класиками А. Маршалл більш детально, а головне - прагматичніше розглянув сутність категорії «ціна землі». По суті А. Маршалл поділяє визначення представниками класичної школи ціни землі як капіталізованої земельної ренти [164, с. 233]. Утім головним фактором, що визначає ціну землі, А. Маршалл вважає попит на землю і визначає його на основі маржинального підходу. «У кожному разі, - писав А. Маршалл, - підвищення попиту на землю змінює межу, до якої вигідно здійснювати інтенсивне використання землі; витрати на цій межі вказують на дії тих фундаментальних причин, які і регулюють вартість землі» [165, с. 146].

У контексті практики землекористування є важливим, що А. Маршалл поєднав дію таких мікро- та макроекономічних чинників щодо динаміки цін на землю, як:

- впровадження новітніх технологій обробки ґрунту;
- зміни у структурі виробництва сільськогосподарської продукції;
- зростання чисельності населення;
- підвищення купівельної спроможності населення.

Під впливом цих факторів до сільськогосподарського виробництва залучаються землі, які раніше не використовувалися, відносна вартість малопродуктивних земель підвищується, а вартість високопродуктивних земель зростає ще в більшій мірі [164, с. 232-233].

У своєму аналізі чинників динаміки цін на землю А. Маршалл зокрема спирався на дослідження англійського історика та економіста Дж. Роджерса (1823-1890). В опублікованій у 1884 р. роботі «Історія праці і заробітної плати в Англії за шість століть» («Six Centuries of Work and Wages: The History of English Labour») Дж. Роджерс навів динаміку цін на землю навколо Оксфорда. За його підрахунками за п’ять чи шість століть ціна земель під природними луками в зерновому еквіваленті майже не змінилася, а ціна орних земель у тому ж вимірюванні за цей період підвищилася приблизно в п’ятеро [409]. Така динаміка цін на землі різної якості обумовлена тим, що за цей час в Англії збільшилася чисельність населення, зросла його купівельна спроможність. В додаток до цього, скасування хлібних законів призвело до підвищення цін на молочні продукти і м'ясо відносно цін на зерно, що стимулювало розвиток тваринництва. Інтенсифікація відгодівлі худоби вимагала все більше не сіна, а

коренеплодів та зернових культур, що і спричинило посилення попиту на пахотні землі і, відповідно, зростання цін на них.

Формування цін на землю в залежності від її родючості А. Маршалл наводить у графічному вигляді (рис. 2.5). А. Маршалл виходить з того, що закон

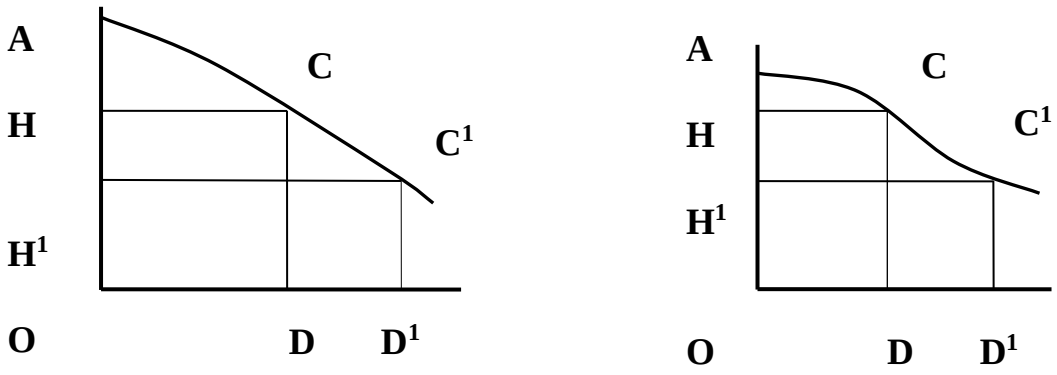

а) ділянка з більшою родючістю ґрунту

б) ділянка з меншою родючістю ґрунту

Рис. 2.5. **Ціна землі в залежності від її родючості**

Джерело: [164, с. 233].

спадної віддачі діє однаково на різних по родючості ділянках, унаслідок чого криві, що відображують обсяг виробництва сільськогосподарської продукції, аналогічні за формою. А. Маршалл припускає, що ціну землі можна представити земельною рентою, яка на кожній ділянці утворює площу *AHC,* коли необхідно *OH* для відшкодування витрат капіталу і праці, і AH^1C^1, коли для цього достатньо OH^1. Є очевидним, що AH^1C^1 на рис 2.5 б) знаходиться в більш сприятливому співвідношенні з AH^1C^1 на рис 2.5 а), ніж *AHC* на рис 2.5 б) з *AHC* на рис 2.5 а). Так само, хоча і не з такою різницею, обсяг сільськогосподарської продукції AOD^1C^1 на рис 2.5 б) знаходиться в кращому співвідношенні з AOD^1C^1 на рис 2.5 а), ніж *AODC* на рис 2.5 б), з *AODC* на рис 2.5 а). Таким чином, відносна вартість малопродуктивних земель підвищується.

Розглядаючи проблематику земельного оподаткування, А. Маршалл пропонує в структурі річної ціни землі виділити дві складові. Ту частину річної вартості землі, яка обумовлюється місцезнаходженням, кількістю річного припливу сонячного світла, тепла, повітря, випаданням дощів, А. Маршалл називає її суспільною вартістю (*public value*) або дійсною рентою. Іншу частину вартості землі, що є результатом праці і витрат капіталу землевласників або фермерів орендарів, А. Маршалл називає її приватною власністю. Ці поняття А. Маршалл вводить для обґрунтування свого бачення системи оподаткування землі. За А. Маршаллом, податок на суспільну вартість землі має сплачувати

землевласник. Крім цього він наголошує, що для оподаткування суспільна вартість або дійсна рента повинні обчислюватися залежно від загальних властивостей землі, а не від конкретного її використання землевласником. Тобто чистий продукт, який отримується із земельної ділянки, що є об'єктом оподаткування, має передбачатися таким, який може бути отриманий при розумному використанні землі фермером з нормальними здібностями і підприємливістю. Водночас, А. Маршалл зазначає, що перевищення чистого доходу над нормальним прибутком, яке отримане в результаті застосування нових методів обробки землі, правомірно віднести до дійсної ренти, але оподаткування цієї частини доходу може привести до стримування нововведень [165, с. 126-127].

Можливість перекладання сплати частини земельного податку фермером на споживача А. Маршалл розглядає на основі маржинального підходу. На думку А. Маршалла, на споживача може перекладатися та частина земельного податку, яка визначається межею вигідності витрат (*margin profitable expenditure*), тобто можливістю фермера отримувати середній прибуток. Ця межа має бути визначена як для незначних витрат, що здійснюються на малопродуктивних і віддалених від ринку землях, так і для великих витрат, що мають місце на родючих землях і землях, котрі розташовані поблизу густонаселених промислових районів. Головною ознакою при визначенні цієї межі буде кількість сільськогосподарської продукції, яка виробляється в умовах, що є близькими до граничних.

Якщо кількість такої продукції буде незначною, то помірне зменшення доходу фермера не призведе до суттєвого скорочення ним виробництва. Відповідно, не відбудеться значного підвищення споживчих цін на сільськогосподарську продукцію і на споживача перепаде лише незначна частка податку. Більша частина податку припаде на фермера, якщо він працює на власній землі. Якщо ж фермер землю орендує, то він може вимагати істотного зменшення орендної плати.

Коли ж значна кількість сільськогосподарської продукції виготовляється в умовах, що є близькими до граничних, оподаткування може призвести до суттєвого скорочення виробництва. Підвищення ціни, що виникає звідси, призупиняє це скорочення і фермер отримує можливість займатися обробкою землі з тією ж інтенсивністю, як і раніше. За таких обставин помітних змін з величиною земельної ренти, яку одержує землевласник, не відбудеться [165, с. 125-126].

Стосовно розподілу часток земельної ренти між фермером-орендарем і землевласником А. Маршалл зазначає, що це у визначальній мірі залежить від умов вільної конкуренції і попиту на сільськогосподарську продукцію. При цьому А. Маршалл акцентує увагу на особливостях англійської системи землекористування, при якій власність землевласника складається із землі, будівель і удосконалень постійного характеру, яка по вартості в середньому в п'ятеро перевищує ту власність, що має представити сам фермер. При такій

системі землевласник отримує земельну ренту, яка лише в окремих випадках приносить понад 3% від суми його витрат. Землевласник, здійснюючи виробничі поліпшення землі, які реалізуються у довгостроковому періоді, вимагає від орендаря сплати йому всієї земельної ренти, що отримується від цих поліпшень, при умові нормального врожаю, нормальних цін, відшкодуванні фермером нормальних витрат і отриманні ним нормального прибутку. За такої ситуації фермер може мати збитки у несприятливі роки і надприбутки у сприятливі роки. Результати діяльності фермера також будуть визначатися тим, наскільки його здібності і підприємництво є відповідними для даної категорії землі [166, с. 49-50, 65].

А. Маршалл наголошував на відмінності землі від інших факторів виробництва з точки зору її обмеженості [164, с. 241-243]. Проте пов'язати цю важливу ознаку землі з її пропозицією і, відповідно, з впливом на формування цін на землю і орендну плату він не зміг. Цю проблему вирішив П. Самуельсон в опублікованому у 1948 р. першому виданні підручника «Економіка: ввідний аналіз» («*Economics: An Introductory Analysis*»), який багаторазово перевидавався (починаючи з 1985 р. у співавторстві з У. Нордхаусом), перекладений на різні мови і за визначенням Б. Селигмена є однією з найчудовіших робіт в цьому роді [305, с. 273].

П. Самуельсон звернув увагу на те, що сукупна пропозиція землі більш-менш обмежена самою природою і внаслідок цього її кількість не може збільшуватися слідом за зростанням цін на неї і зменшуватися слідом за зниженням ставок орендної плати. Звичайно, за рахунок осушення, очищення можливе деяке збільшення кількості землі, але подібна зміна в розмірах використовуваної землі суттєво не вплине на її загальний оборот.

Тобто пропозиція землі, як і інших природних ресурсів, строго обмежена і тому ця пропозиція є абсолютно нееластичною. Графічно крива пропозиції землі *SS* зображується як абсолютно незмінна величина, так як пропозиція землі весь час залишається постійною (рис. 2.6). Криві попиту *DD* і пропозиції *SS* перетинаються в точці рівноваги *E*. Ця точка визначає величину земельної ренти. Якщо орендна плата перевищить рівноважний рівень, то попит на землю буде менше, ніж площа пропонованих в оренду ділянок. Деякі землевласники не зможуть здати свої ділянки в оренду, тому вони з часом стануть пропонувати їх в оренду за меншу плату і тим самим знизять загальний рівень орендної плати. З аналогічних причин орендна плата не могла б протягом тривалого періоду знаходитися на рівні нижче точки рівноваги. Відповідно, П. Самуельсон зазначає, що тільки при встановленні рівня конкурентної ціни, коли сукупний попит, який пред'являється на землю, в точності дорівнює загальній пропозиції землі, буде дотримуватися рівновага [282, с. 154].

П. Самуельсон звертає увагу на те, що фермер-орендар сплачує ренту за продуктивність орендованої землі, але цю продуктивність не слід розуміти як абсолютну властивість земельної ділянки. Якщо фермер вирощує, наприклад, кукурудзу і ціна на неї істотно знизиться, то попит на ділянки під кукурудзою

різко скоротиться. На графіку це призвело б до того, що крива попиту *DD* перемістилася б вниз і ліворуч (рис. 2.6). З часом ставки орендної плати

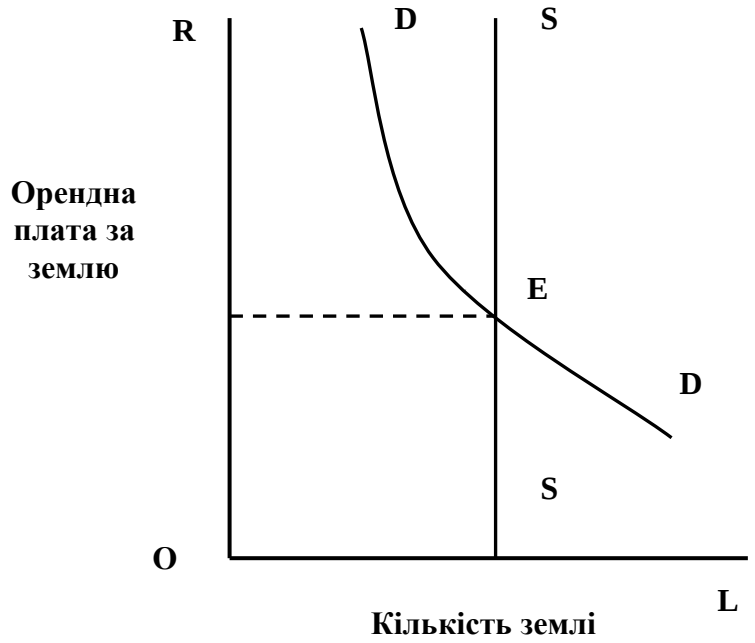

Рис. 2.6. **Рента визначається в результаті конкуренції**
Джерело: [282, с. 154].

повинні знизитися і наблизитися до точки нової рівноваги. У цьому випадку

земля не стала менш продуктивною в агротехнічному сенсі, ніж раніше, але точка перетину кривих попиту і пропозиції для даного фактора виробництва тепер змістилася. Таку ситуацію П. Самуельсон ілюструє тезою Д. Рікардо щодо впливу цін на зерно на величину земельної ренти, а не величини ренти на рівень цін на зерно (див. розд. 2.1). П. Самуельсон робить висновок: «Оскільки загальна пропозиція землі є нееластичною, вона завжди буде здаватися в оренду за таку плату, яка встановлюється в ході конкуренції. Отже, вартість землі повністю визначається вартістю вирощеної на ній продукції, а не навпаки» [282, с. 155].

Положення П. Самуельсона щодо формування величини орендної плати було деталізовано професором економіки університету штату Небраска в США (м. Лінкольн) К.Р. Макконнеллом в підручнику «Економікс: Принципи, проблеми і політика» (*Economics: Principles, Problems, and Policies*), перше видання якого вийшло в світ у 1960 р. Починаючи з 11-го видання (1990 р.) цей підручник видається у співавторстві з професором економіки Тихоокеанського Лютеранського університету штату Вашингтон в США (м. Такома) С.Л. Брю, а починаючи з 18-го видання (2009 р.) третім співавтором підручника стає професор економіки Ш.М. Флінн. Автори «Економікс» наведений П. Самуельсоном графік (рис. 2.6) інтерпретували наступним чином (рис. 2.7).

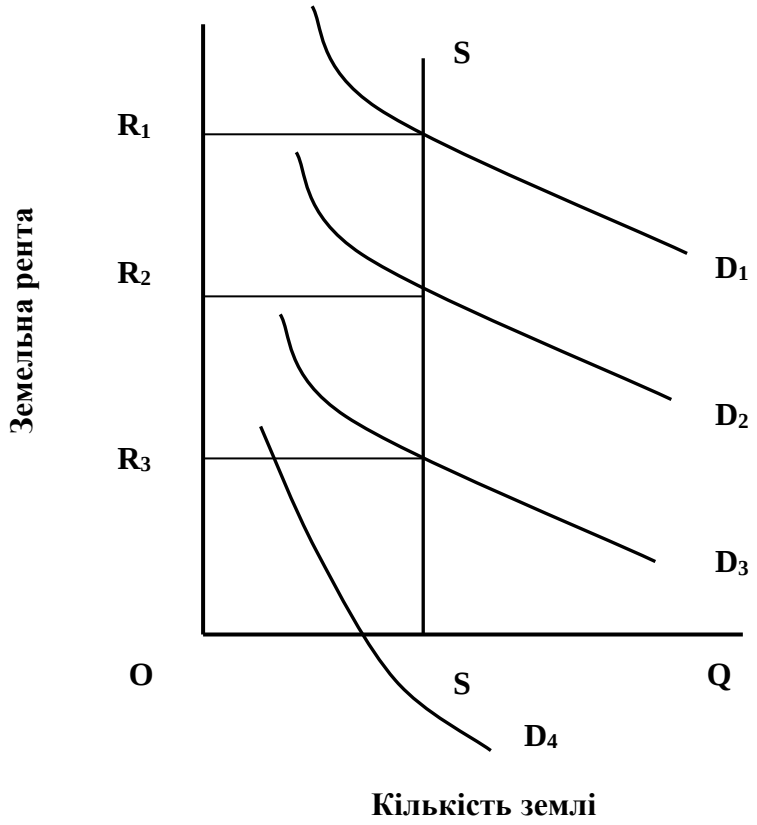

Рис. 2.7. **Визначення земельної ренти**

Джерело: [147, с. 177].

Якщо попит на землю підвищується з D_2 до D_1 або падає з D_2 до D_3, то земельна рента має змінитися з R_2 до R_1 або R_3, а кількість запропонованої землі залишиться незмінною - *OS.* Із ринкових коливань попиту на землю К.Р. Макконнелл і С.Л. Брю роблять більш узагальнений висновок, ніж це було зроблено П. Самуельсоном. Автори «Економікс» констатують, що зміни величини земельної ренти ніяким чином не впливають на кількість наявної землі; пропозиція землі просто не піддається збільшенню. Іншими словами, при зміні попиту на землю суттєвим є вплив ефекту цін, а ефект кількості відсутній [147, с. 177].

Графічне визначення земельної ренти в «Економікс» К.Р. Макконнелла і С.Л. Брю є ще цікавим зображенням кривої попиту D_4. Ця крива показує ситуацію, коли земельна рента дорівнює нулю; земля буде «безкоштовним товаром», тому що вона буде настільки обмеженою по відношенню до попиту на неї, щоб впливати на ціну. За словами К.Р. Макконнелла і С.Л. Брю, саме так було в історії США в епоху вільних земель. На нашу думку, крива попиту D_4 є актуальною для сучасних умов України стосовно деградованих і малопродуктивних земель, площа яких є досить значною. Нині в Україні нараховується понад 1,1 млн. га деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених земель, які підлягають консервації, 143,4 тис. га порушених земель, які вимагають рекультивації, та 315,6 тис. га малопродуктивних угідь, які потребують поліпшення [330]. Господарська

діяльність на деградованих і малопродуктивних угіддях призводить до збитковості сільськогосподарського виробництва. Дані по Київській області показують, що використання деградованих і малопродуктивних орних земель в середньому на 1 га спричиняє збитків на 260 грн. або загалом по регіону близько 32 млн. грн. щорічно [205, с. 51]. Отже, украй необхідним є пошук шляхів раціонального використання деградованих і малопродуктивних земель, зокрема, і на основі рентних відносин.

Крім того, дана проблема набуває актуальності у зв'язку з останніми змінами у земельному законодавстві. Згідно із Законом № 2498-VIII [237] Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» [265]. доповнено ст. 14-1, яка визначає особливості використання та розпорядження землями, що залишилися у колективній власності колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства. Певна категорія земель, які залишилися у колективній власності колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства, підлягають безоплатній передачі до комунальної власності територіальної громади, на території якої вони розташовані. Серед інших до цих земель віднесено деградовані, малопродуктивні, техногенно забруднені сільськогосподарські угіддя, що підлягають консервації, а також заболочені землі. При здачі в оренду таких земель місцевим радам, на нашу думку, слід звернути увагу на нахил кривої попиту D_4 на рис. 2.7.

П. Самуельсон вважав, що «ті ж самі принципи, які визначають величину земельної ренти, зумовлюють і рівень цін на всі фактори виробництва; орендна плата за використання молотарок або вантажних автомашин визначається в основному таким же чином ..., ставки заробітної плати на практиці є орендною платою» [282, с. 161]. Підхід К.Р. Макконнелла і С.Л. Брю до даної проблеми є абсолютно іншим, але ми його вважаємо більш аргументованим. «Саме унікальні умови пропозиції землі та інших природних ресурсів - їх фіксована кількість - відрізняє рентні платежі від заробітної плати, відсотка і прибутку», - пишуть автори «Економікс» [147, с. 176].

П. Самуельсон, як зазначалося вище, фактором, що визначає попит на землю, вважав лише рівень цін на продукцію, яка вирощується на відповідних земельних ділянках, а вплив продуктивності землі залишив поза увагою. К.Р. Макконнелл і С.Л. Брю поряд з цінами на сільськогосподарську продукцію фактором попиту на землю також називають продуктивність землі. Важливим при цьому є їх уточнення, що продуктивність землі залежить від кількості і якості ресурсів, у поєднанні з якими використовується земля, і цін на них [147, с. 176-177].

2.3. Модифікація теорії земельної ренти в сучасних умовах

При розгляді сучасних рентних відносин необхідно враховувати дію низки факторів, які в умовах впровадження машинного виробництва та інформаційних технологій модифікують механізм дії рентних відносин. До таких чинників слід віднести:

- поглиблення міжгалузевого поділу праці, наслідком якого є все більша залежність результатів сільськогосподарського виробництва від умов постачання матеріально-технічних ресурсів суміжними галузями;
- перехід на інтенсивні технології вирощування сільськогосподарських культур, впровадження яких суттєво посилює значення фінансового забезпечення господарської діяльності;
- перерозподіл впливу на формування доходів сільськогосподарських товаровиробників від сфери виробництва до сфери реалізації;
- послаблення ролі абсолютної ренти і посилення - диференціальної, особливо її другої форми [291, с. 198].

Дія зазначених факторів призводить до того, що створена працею селян додаткова вартість та в тому числі земельна рента, як її складова, в значній мірі перерозподіляється на користь торгово-промислових і фінансових груп. Відбувається вилучення із сільського господарства значної частки як абсолютної, так і диференціальної ренти обох її форм. Наслідком цього є низький рівень орендних виплат і вкрай недостатня рентабельність сільськогосподарського виробництва. Така ситуація призводить до послаблення мотиваційної складової щодо ефективного використання земельних ресурсів у відносинах власності, а також ускладнює ведення розширеного відтворення сільськогосподарської діяльності на інноваційній основі.

Відносини власності на землю не допускають застосування капіталу на безоплатній основі. Тим самим вони перешкоджають міжгалузевій конкуренції, тобто унеможливлюють рівняння норми прибутку аграрного капіталу із загальною нормою прибутку. В силу цього середня ціна всіх видів сільськогосподарської продукції перевищує їх ціну виробництва. Саме завдяки цьому і утворюється абсолютна рента. Оскільки ціни реалізації сільськогосподарської продукції не залежать від того, на гірших чи кращих ділянках було вироблено цю продукцію, то абсолютна рента отримується з усіх земельних ділянок і сплачується їх землевласникам. На етапі вільної конкуренції ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і утворення абсолютної ренти відбувалося саме таким чином. Це дозволило К. Марксу пояснити утворення абсолютної ренти в межах дії закону вартості на основі механізму міжгалузевої і внутрішньогалузевої конкуренції, який забезпечував формування цін і середнього прибутку при урівноваженні попиту і пропозиції. А. Маршалл у функціонуванні рентних відносин акцентував увагу на дії попиту щодо пропозиції, виходячи з того, що земля буде оброблятися тільки до

моменту, коли її гранична продуктивність стане дорівнювати її граничній вартості.

З появою державного регулювання економіки ціноутворення змінюється. Ціни на аграрну продукцію визначаються не лише умовами виробництва, а й політикою держави щодо підтримка сільськогосподарських товаровиробників і регулювання цін (рис. 2.8). Перерозподільчі процеси в значній мірі впливають на

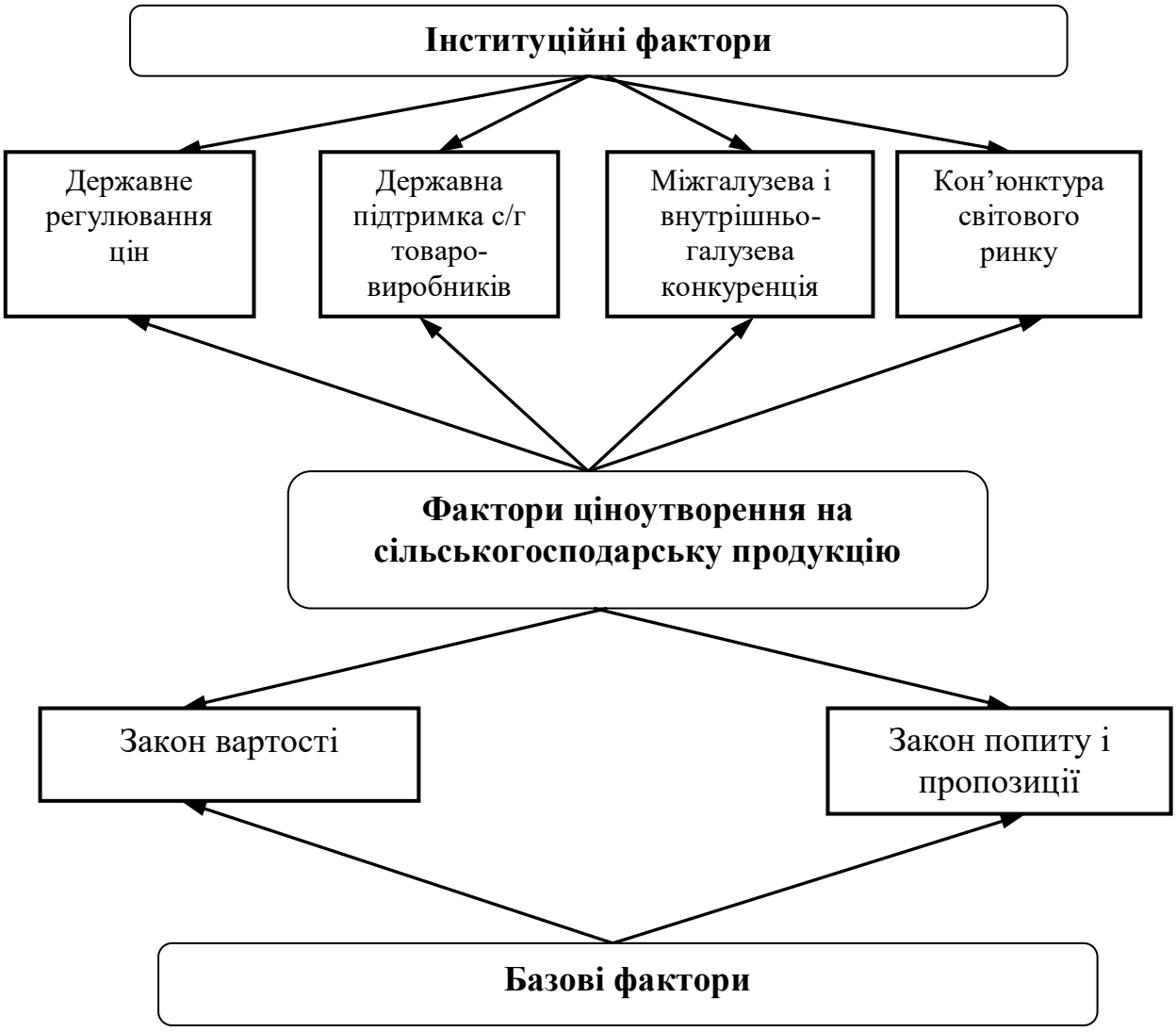

Рис. 2.8. **Визначальні фактори формування цін на сільськогосподарську продукцію в сучасних умовах**

Джерело: сформовано автором.

ціноутворення в аграрному секторі економіки і, відповідно, на формування рентного доходу.

Базовими факторами ціноутворення ми називаємо дію законів вартості і попиту та пропозиції, вплив яких на рівень витрат виробництва і його прибутковість є провідним як на етапі вільної конкуренції, так і нині. До інституційних факторів ціноутворення ми відносимо ті, що є окремими складовими економічного середовища, яке впливає на формування цін. Вони, на відміну від базових факторів,

не є сталими, з часом їх коло може змінюватися внаслідок виникнення певних протирічь і розвитку продуктивних сил. Якщо раніше одним із основних інституційних чинників ціноутворення була міжгалузева і внутрішньогалузева конкуренція, то в сучасних умовах поряд з цим фактором все більшого значення набувають інструменти бюджетно-податкової підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Бюджетні дотації, податкові і кредитні пільги помітно впливають на рівень витрат і прибутковість сучасного агробізнесу, створюючи йому можливість вести розширене відтворення і сплачувати рентні платежі. З початку XX ст., коли остаточно сформувався світовий ринок, внутрішні ціни на аграрну продукцію стали все більше залежати від світових цін на продовольство та матеріально-технічні ресурси, що споживаються сільськогосподарськими товаровиробниками, в першу чергу - енергоносіїв.

В економічній теорії відсутнє загальноприйняте визначення каналів розподілу і перерозподілу земельної ренти за її формами. Проте дана проблема є важливою для реалізації відносин власності на землю і розвитку аграрного сектору економіки в цілому. Розподіл земельної ренти необхідно розглядати лише у єдності з її перерозподілом, спираючись при цьому на чітко визначені критерії. У якості таких критеріїв, на нашу думку, може бути обрана причина утворення та морально-етичні і соціальні ознаки тієї чи іншої форми земельної ренти (рис. 2.9).

Як зазначалося, за К. Марксом, причиною утворення абсолютної ренти є монополія приватної власності на землю. Ми розділяємо позицію науковців, які вважають, що абсолютна рента випливає з принципу платного землекористування і має місце як при приватній, так і державній формах власності на землю [37, с. 116; 352, с. 82; 353, с. 42]. При ринкових відносинах плата за землю стягується з усіх земель, в тому числі і з тих, що знаходяться у державній власності, відповідно, причину існування абсолютної ренти слід вбачати у будь-якій формі власності на землю.

Окремі науковці не відокремлюють причину й умову утворення абсолютної ренти [49, с. 18]. Такий підхід, на нашу думку, не дозволяє сформувати логічну
концепцію метаморфози рентних відносин, яка б відповідала сучасним реаліям практики господарювання. Коли ми говоримо про модифікацію утворення абсолютної ренти, слід чітко розмежовувати поняття «причина» і «умова». Причина - це явище, дія або наявність якого продукує інше явище, а умова - це те, від чого залежить дещо інше (обумовлене) [359, с. 531, 707]. Отже, оскільки є відносини власності на землю, то незалежно від її форми їх складовою будуть і відносини з приводу абсолютної ренти.

Умовою утворення абсолютної ренти, як було визначено, К. Маркс вважав нижчу органічну будову капіталу в сільському господарстві у порівнянні з

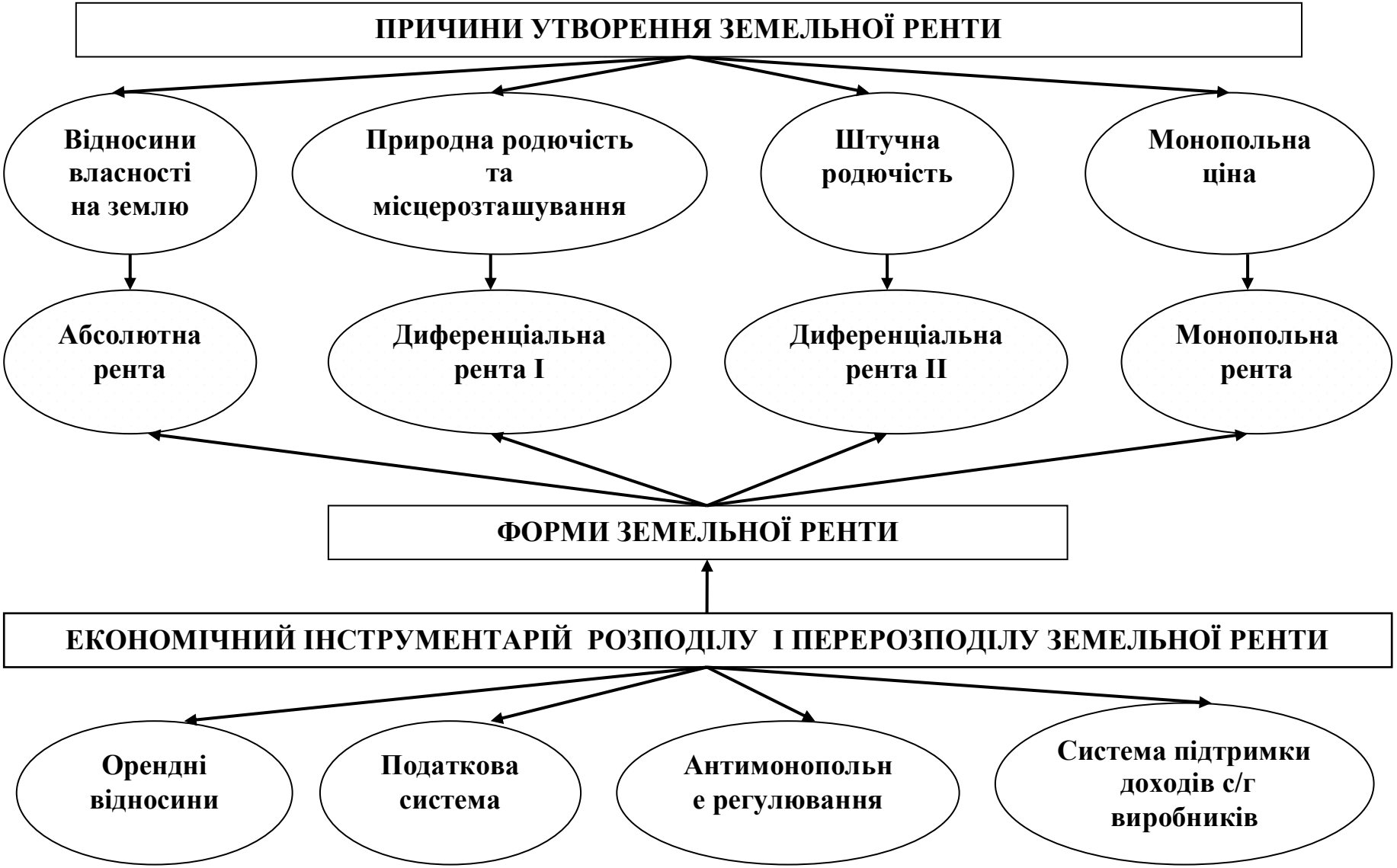

Рис. 2.9. **Детермінанти формування, розподілу і перерозподілу земельної ренти**

Джерело: сформовано автором.

промисловістю (табл. 2.1). У XX ст. розпочався процес зближенням рівнів органічної будови капіталу в сільському господарстві і промисловості, що, як було розглянуто у заключній частині розділу 2.1, викликало дискусії серед економістів-аграрників щодо модифікації абсолютної ренти. Продуктивні сили можуть характеризуватися досить широким колом за кількістю і доволі багатоманітними за якісними ознаками показниками. Органічна будова капіталу є лише одним із цих показників. Всі складові елементи продуктивних сил знаходяться у постійному розвитку.

Це призводить до того, що і показники, які їх характеризують, також змінюються. Відповідно, виникає необхідність пошуку умов утворення абсолютної ренти поза органічної будови капіталу, виявляючи нові тенденції у розвитку продуктивних сил і соціально-економічних відносинах.

На нашу думку, стосовно умов утворення абсолютної ренти необхідно розділяти умовоутворюючі чинники базового характеру і кон'юнктурного (рис. 2.10). Базового характеру - це ті, що діють постійно, незалежно від змін у розвитку продуктивних сил і соціально-економічних відносинах. До кон'юнктурних чинників вважаємо слід віднести ті, що не є сталими і змінюються в залежності від розвитку факторів виробництва, структурних зрушень в економіці, запровадження технологічних, організаційно-економічних, соціальних інновацій тощо. За часів К. Маркса таким кон'юнктурним фактором була нижча органічна будова капіталув сільському господарстві упорівнянні з промисловістю, але прискорення темпів запровадження технологічних інновацій в аграрному секторі звела нанівець дію даного чинника.

Прихильники неокласичної школи не розглядали абсолютну ренту як окрему форму. Водночас, величина земельної ренти у П. Самуельсона (рис. 2.6) та у К.Р. Макконнелла і С.Л. Брю (рис. 2.7) обумовлюється нееластичністю пропозиції землі. Пропозиція земель сільськогосподарського призначення завжди є обмеженою незалежно від будь-яких змін у соціально-економічній системі суспільства. Тому ціни на сільськогосподарську продукцію формуються таким чином, що фермер-орендар отримує середній прибуток, а землевласник - орендну плату. Таким чином, вважаємо, що нееластичність пропозиції землі може розглядатися у якості базового чинника утворення абсолютної ренти, який діє за будь-яких умов, коли земля сдається в оренду на ринкових засадах (рис. 2.10).

Крім того, в сучасних умовах утворення абсолютної ренти обумовлюється також дією низки кон'юнктурних факторів, до яких слід віднести державну підтримку аграрного сектору економіки, діяльність крупнотоварних сільськогосподарських товаровиробників, а також монополістичні тенденції у переробці сільськогосподарської продукції, експортно-імпортних операціях та інфраструктурі.

Серед означених кон'юнктурних факторів утворення абсолютної ренти найвагомішим, особливо в країнах з ринковою економікою і високим рівнем її державного регулювання, є державна підтримка сільськогосподарського

Рис. 2.10. **Причина та умовоутворюючі чинники абсолютної ренти в сучасних умовах**

Джерело: власна розробка.

виробництва. Системне запровадження бюджетно-податкового регулювання агробізнесу розпочалося в США у 1930-ті рр. і після Другої світової війни набулоширокого застосування у західноєвропейських країнах. Хоча приклади державної підтримки аграріїв можна знайти ще раніше. Так, у середині XIX ст. завдяки суттєвому представництву у палаті громад в англійському парламенті землевласники забезпечили виділення значних державних субсидій для осушення своїх земель та інших постійно діючих її поліпшень [154, с. 254].

Бюджетні дотації, бюджетні позики (пряма державна підтримка) та надання податкових пільг (непряма державна підтримка) підвищують дохідність сільськогосподарських товаровиробників. Надаючи фінансову підтримку, держава частково відшкодовує аграріям їх витрати, в тому числі і по

сплаті орендної плати власникам землі. Таким чином виникає передумова утворення абсолютної ренти.

У країнах Європейського Союзу обсяг державної підтримки у розрахунку на одиницю земельної площі є співставним з її орендною платою. По даним за 2016 р. вартість 1 га сільськогосподарських угідь була у діапазоні від 46 EUR у Латвії до 791 EUR у Нідерландах [3], а субсидії на цю одиницю площі - від 118 EUR у Румунії до 905 EUR у Греції [80]. Зокрема, у Франції фермер, сплачуючи за оренду 1 га землі 202 EUR, отримував субсидію у розмірі 276 EUR. Тобто за рахунок бюджетної дотації французький селянин мав можливість повністю розрахуватися за оренду землі і ще в нього залишалося на покриття інших витрат в розрахунку на 1 га угідь 74 EUR.

В Україні останні роки державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників суттєво скоротилася, а витрати на оренду землі мають сталу тенденцію до зростання. Середній розмір орендної плати за земельні паї в Україні із розрахунку на 1 га у 2016 р. склав 862,0 грн., а у 2017 р. - 1093,4 грн. Підтримка державою українських аграріїв з 2017 р. почала дещо зростати, але рівня, який був до 2014 р., ще не досягнуто. Так, у 2016 р. державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників у розрахунку на 1 га угідь дорівнювала 80,7 грн., а у 2017 р. - 275,6 грн. Це означає, що в Україні держава, на відміну від європейських країн, відшкодовує селянам вкрай незначну частину орендних платежів. Так, у 2016 р. отримана українськими аграріями фінансова допомога дозволяла компенсувати в середньому лише 9,4% витрат по оренді землі, а в 2017 р. - 25,2% [розраховано за даними: 56; 57]. За таких обставин в Україні у порівнянні з країнами Європейського Союзу більшого значення, ніж державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників, набувають інші умовоутворюючі чинники абсолютної ренти.

Найбільш ваговим рентоутворюючим фактором нині в аграрному секторі України є дохідність виробників сільськогосподарської продукції. Наведені на рис. 2.11 дані показують, що фінансові результати діяльності сільськогосподарських підприємств зростають більш високими темпами, ніж підвищується орендна плата. Особливо стрімко збільшилися доходи аграріїв у 2015-2017 рр. В цей період відносно 2013 р. вони зросли у 6,8-5,3 рази, а плата за землю у 2017 р. досягла підвищення лише у 3,2 рази. Нинішнє зростання орендної плати в Україні відповідує ситуації, відображеній на рис. 2.7. Кількість запропонованої землі (*OS*) залишається незмінною, а попит на землю підвищується з D_3 до D_1 і D_2. За таких умов орендна плата зростає з R_3 до R_1 та R_2. Фактично ж в Україні посівна площа сільськогосподарських культур за 2013-2017 рр. скоротилася з 28329 тис. га до 27585 тис. га, тобто на 2,6% [307, с. 89]. Іншими словами, відбулося скорочення пропозиції землі, що також певною мірою сприяло підвищенню орендної плати.

Збільшення дохідності сільськогосподарських товаровиробників в Україні нині визначається в основному посиленням концентрації інвестицій у виробництво високорентабельних культур та орієнтацією на зовнішні ринки збуту продукції. Такий вектор розвитку агробізнесу призводить до

недотримання науковообгрунтованих норм землекористування, диспропорцій у структурі виробництва сільськогосподарської продукції з точки зору потреб

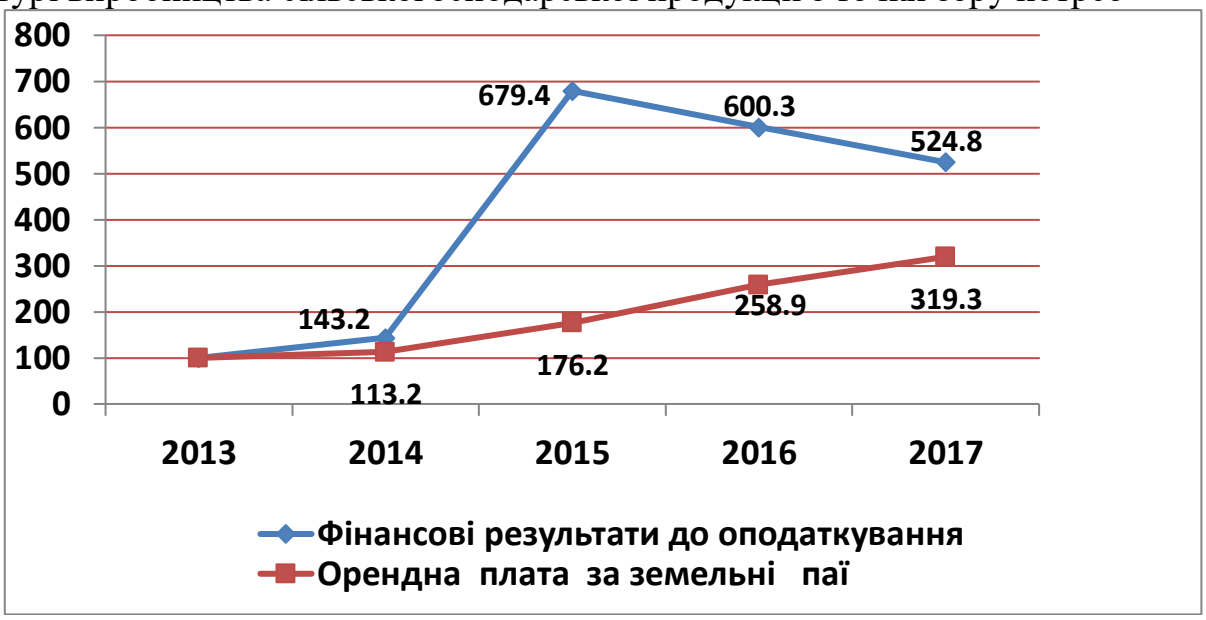

Рис. 2.11. **Динаміка фінансових результатів до оподаткування сільськогосподарських підприємств України і орендної плати за земельні паї,** *%*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

внутрішнього ринку, але забезпечує аграріям можливість отримувати фінансові ресурси, які дозволяють їм сплачувати зростаючу орендну плату.

З кожним роком все більшого значення у розвитку аграрного сектору економіки України набуває діяльність крупнотоварних сільськогосподарських товаровиробників. У земельних відносинах це проявляється в тому, що такі підприємства зосереджують у своїй власності і користуванні все більші площі сільськогосподарських угідь (табл. 2.2). Якщо у 2005 р. в Україні підприємства,

Таблиця 2.2

Підприємства України, що мали сільськогосподарські угіддя площею понад 10000 га

Роки	Кількість підприємств		Площа сільськогосподарських угідь	
	одиниць	у % до загальної кількості	тис. га	у % до загальної площі с/г угідь
2005	41	0,1	541,4	2,5
2010	131	0,2	2450,9	11,4
2015	161	0,4	3527,9	17,7
2016	150	0,3	3515,1	17,6
2017	166	0,4	3643,1	18,3

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України.

які мали сільськогосподарські угіддя площею понад 10000 га, обробляли 541,4 тис. га, що складало лише 2,5% у загальній площі сільськогосподарських угідь, то у 2017 р. такі підприємства здійснювали виробничу діяльність вже на 3643,1 тис. га, що дорівнювало 18,3% від загальної площі сільгоспугідь. Збільшення земельних ресурсів у власності і користуванні крупнотоварних сільськогосподарських товаровиробників супроводжується процесом їх концентрації у розрахунку на одне підприємство. Так, у 2005 р. в середньому на одне таке підприємство припадало 13,2 тис. га, а у 2017 р. - 22,0 тис. га, тобто на 66,2% більше.

Конценрація земельних ресурсів у обробітку крупнотоварних сільськогосподарських товаровиробників надає їм переваги від реалізації ефекту масштабу. Збільшуючи площі землекористування, ці підприємства завдяки використанню більш потужної і продуктивної техніки, новітніх технологій, висококваліфікованих фахівців, підвищують дохідність своєї діяльності. Збільшення ресурсного потенціалу призводить до підвищення рентабельності виробництва. Статистичні дані підтверджують, що зі зростанням розмірів підприємств, рентабельність їх діяльності підвищується (рис. 2.12). Великі підприємства мають більш високу рентабельність, ніж

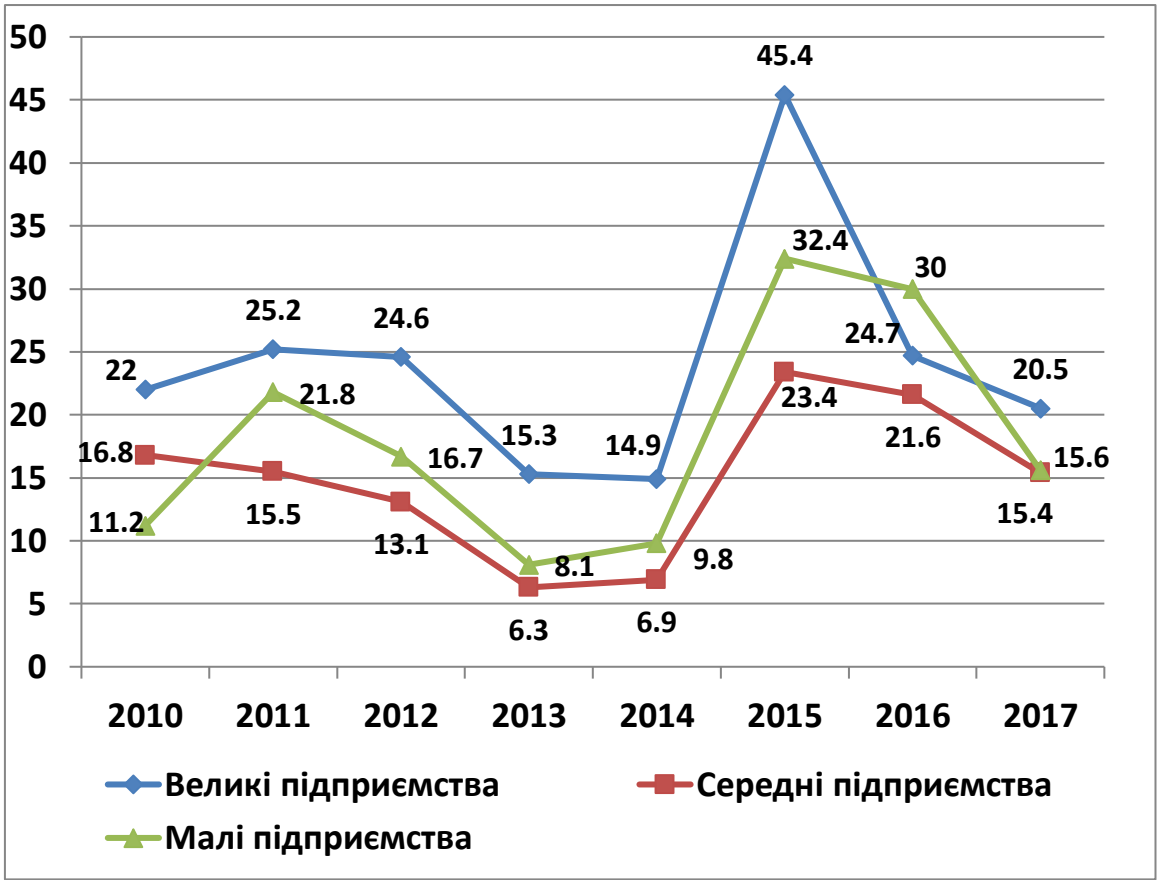

Рис. 2.12. **Рентабельність усієї діяльності підприємств сільського, лісового та рибного господарства України за їх розмірами,** *%*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

середні, а останні - більшу у порівнянні з малими. Отримуючи значні фінансові надходження великі підприємства мають можливість сплачувати вищу плату за оренду землі, що і дозволяє їм ще в більшій мірі розширювати площі землекористування (табл. 2.2). По даним за 2017 р. в середньому по Україні сільськогосподарські підприємства сплатили за 1 га оренди сільгоспугідь 1806,7 грн., а фермерські господарства, які обробляють значно менші площі, - лише 1281,5 грн., тобто на 29,1% менше [розраховано за даними: 56; 57].

Великі підприємства, концентруючи значні обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, отримують можливість впливати на рівень цін її реалізації. Так, за даними агентства «Інтерфакс-Агро», вертикально інтегрований холдинг KSG Agro, однією їз галузей спеціалізації якого є свинарство, за підсумками 2018 р., скоротивши реалізацію свиней до 93 тис. голів (проти 106,5 тис. у 2017 р.), підвищив середню ціну продажу 1 кг свинини на 16,5% [129, с. 20]. Таке підняття ціни реалізації виготовленої продукції холдингом KSG Agro, земельний банк якого складає близько 30 тис. га, слід розглядати як джерело відшкодування орендної плати. Тобто підвищення цін, як наслідок монополізації у сфері виробництва, є однією із умов утворення абсолютної ренти.

Вертикально інтегровані холдинги мають можливість отримувати надприбутки і поза сферою сільськогосподарського виробництва - у переробці сільськогосподарської продукції, експортно-імпортних операціях та інфраструктурі. Зберігання зібраного врожаю на зернових елеваторах дозволяє реалізувати продукцію по найбільш вигідним цінам. Саме агрохолдинги мають найбільші потужності для зберігання зернових. Потужності елеваторів лише п’ятьох холдингів - «Кернел» (2,9 млн. т), UkrLandFarming (2,7 млн. т), «Glencore» (1,9 млн. т), «НІБУЛОН» (2,0 млн. т), «Миронівський хлібопродукт» (1,2 млн. т), [140, с. 12; 3] - здатні зберігати майже 20% вироблених в Україні зернових. Маючи значні елеваторні потужності, агрохолдинги приймають на зберігання врожай інших товаровиробників, що забезпечує їм додаткові фінансові надходження.

Агрохолдинг UkrLandFarming поряд із сільськогосподарською діяльністю займається промисловим виробництвом яєць та яєчних продуктів, виробництвом цукру, зернотрейдерством, переробкою і зберіганням зернових та технічних культур, дистрибуцією насіння, агротехніки, запчастин, засобів захисту рослин, мінеральних та спеціальних добрив. Компанія «Миронівський хлібопродукт» від вирощування рослинницької продукції має лише 15% загальної EBITDA, а основний дохід цей агрохолдинг отримує від виробництва курятини. Навіть, якщо тільки від рослинницького підрозділу компанія «Миронівський хлібопродукт» має з 1 га угідь 231 дол. США доходу, розрахованого за показником EBITDA [108], то це більше, ніж у 1,5 рази перевищує середній показник прибутковості сільськогосподарських підприємств по Україні.

Найбільш високу дохідність приносить монополізація зовнішньоекономічної діяльності. Так, у 2018 р. близько 90% українського

експорту м’яса птиці було здійснено агроіндустріальним холдингом «Миронівський хлібокомбінат» [400]. Традиційними лідерами по експорту зернових культур є агрохолдинги «НІБУЛОН» та «Кернел» (близько 25% від загального обсягу постачань на зовнішні ринки).

За підсумками 2018 р. близько 70% українського експорту пшениці забезпечили 10 великих компаній. На 5 найбільших з цих компаній припадає 49,7% від загального експорту («НІБУЛОН» - 13,7%, «Кернел» - 9,9%, Louis Dreyfus Company - 9,0%, Bunge - 8,8%, «Каргилл» - 8,3%) [200].

Агрохолдинг «Кернел», який виробляє близько 8% світового обсягу соняшникової олії, забезпечує майже 25% її експорту з України. Агрохолдинг «АПК-Інвест» протягом багатьох років зберігає провідну позицію в експорті свинини, забезпечуючи близько 10% від його загального обсягу. Аналіз цін реалізації експортноорієнтованих видів продукції засвідчив, що на етапі експорту формується до 70 % загальних прибутків від реалізації цієї продукції, а витратна частина цієї ланки з більшості видів продукції не перевищує 10% [140, с. 10].

Модифікація рентоутворюючих чинників вимагає відповідного обґрунтування механізму розподілу і перерозподілу земельної ренти. Вихідним постулатом при визначенні розподільчого процесу земельної ренти має бути принцип, що незалежно від форми власності на землю конкретної ділянки, згідно зі ст. ст. 13-14 Конституції України земля є об'єктом права власності Українського народу і основним національним багатством [122]. В сучасних умовах також зберігає свою актуальність обґрунтоване К. Марксом положення про привласнення землевласником поряд з абсолютною рентою частини диференціальної [154, с. 176-177] та монопольної ренти [154, с. 304].

При ринкових відносинах, як зазначалося вище, причиною існування абсолютної ренти є будь-яка форма власності на землю. З цього випливає, що абсолютна рента повинна залишатися у власника землі, будь то приватна особа чи держава. Якщо земельна ділянка знаходиться у приватній власності, то абсолютна рента, враховуючи наведене положення ст. ст. 13-14 Конституції України, а також відмінності землі порівняно з іншими факторами виробництва, які є результатом праці людей, має частково надійти у розпорядження суспільства (рис. 2.13).

Причиною утворення диференціальної ренти є монополія на землю як на об’єкт господарювання. При цьому слід враховувати відмінності двох форм диференціальної ренти. Якщо перша форма диференціальної ренти утворюється в залежності від місця розташування ділянки і її природної родючості, то її основна частина має вилучатися на користь держави. Решта диференціальної ренти розподіляється між землекористувачем і власником землі. Землевласник отримує свою частину диференціальної ренти I, як додатковий дохід з кращих і середніх ділянок поряд з абсолютною рентою, однакова величина якої отримується незалежно від якісних характеристик ділянок. Землекористувач також має одержати частину диференціальної ренти I, тому що вона входить до складу додаткової вартості, яка створюється завдяки його господарській

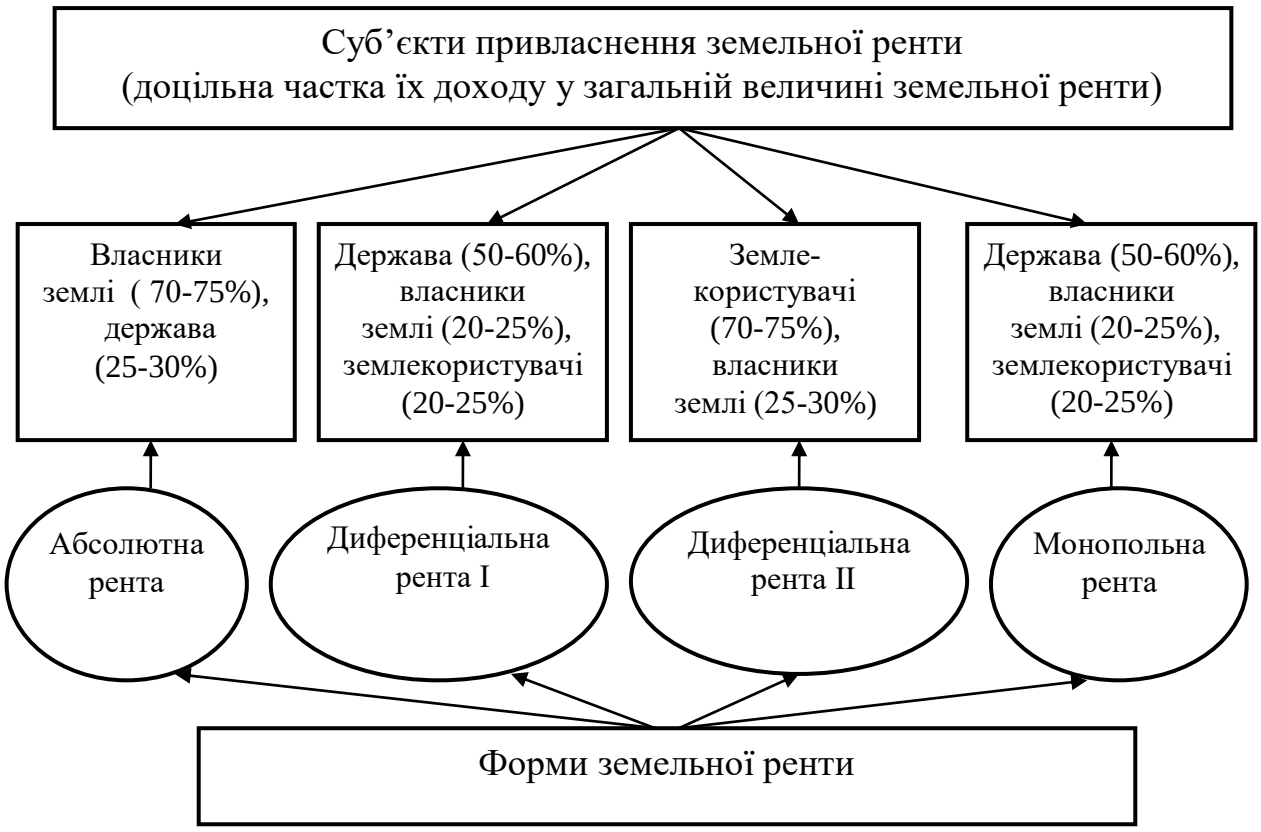

Рис. 2.13. **Суб'єкти привласнення земельної ренти**

Джерело: власна розробка [291, с. 196].

діяльності на землі. Диференціальна рента II обумовлюється штучною родючістю, тобто вона є результатом додаткових інвестицій з боку землекористувача і у переважній частці залишається у його розпорядженні, а її решта надходить власнику землі.

Джерелом утворення монопольної ренти є монопольні ціни на продукти, обсяги пропозиції яких обмежені, оскільки виробництво цих продуктів може здійснюватися лише на певних земельних ділянках з унікальними властивостями. По суті монопольна рента є результатом нееквівалентного обміну. Між монопольною рентою і диференціальною рентою I можна провести певну аналогію, тому що як власник землі, так і землекористувач по суті не мають відношення до причин утворення цих форм земельної ренти. Відповідно, доцільно розподіляти монопольну ренту таким чином, як і диференціальну ренту I (рис. 2.13).

Якщо сільськогосподарське виробництво здійснюється на умовах оренди землі, то орендна плата теоретично має містити ті частки відповідних форм земельної ренти, які було вище визначено. У реальному господарюванні величина орендної плати також буде формуватися під впливом співвідношення попиту на землю та її пропозиції, а також регуляторних норм з боку держави.

Перерозподіл земельної ренти здійснюється через оподаткування суб'єктів рентних відносин, антимонопольне регулювання та систему

підтримки доходів сільськогосподарських товаровиробників (рис. 2.9). Земельна рента є джерелом фінансових ресурсів суб'єктів рентних відносин (рис. 2.14). Податкові надходження від рентних доходів необхідно

Рис. 2.14. **Земельна рента як джерело фінансових ресурсів**
Джерело: сформовано автором [291, с. 197].

використовувати виключно за цільовим призначенням, а саме для поліпшення родючості ґрунтів і покращення стану охорони довкілля. Проте чинне в Україні бюджетне законодавство не дозволяє реалізувати такий підхід. Єдиний податок, в тому числі з платників четвертої групи - сільськогосподарських товаровиробників, згідно із ст. ст. 64 та 69 Бюджетного кодексу України зараховується до доходів загального фонду бюджетів місцевого самоврядування [25].

Це означає, що податкові надходження від використання сільськогосподарських угідь спрямовуються на фінансування загальних потреб. За такого порядку на охорону земель та відтворення родючості ґрунтів виділяється вкрай незначний обсяг бюджетних коштів. Так, по даним за 2017 р. у структурі витрат на охорону навколишнього природного середовища, в тому числі і на охорону земель, кошти державного та місцевих бюджетів склали лише 8,2%. Основна частина цих витрат здійснюється за рахунок коштів підприємств та організацій (72,0%), решта - з інших джерел фінансування.

Якщо в 2017 р. за усіма напрямами витрат природоохоронних заходів було спрямовано 31492,0 млн. грн., то безпосередньо з них на охорону земель витрачено 344,8 млн. грн. (на запобігання ерозії та іншим видам фізичної деградації ґрунту - 334,9 млн. грн. і на запобігання засоленню, розсолення ґрунтів - 9,9 млн. грн.), тобто лише 1,1% [68, с. 195-197].

Незадовільною є і динаміка фінансування заходів по охороні земель. За 2016-2017 рр. по названим напрямам природоохоронних заходів витрати збільшилася на 20,0% [розраховано за даними: 67, с. 197; 68, с. 197].

Водночас середній розмір єдиного податку за 1 га сільськогосподарських угідь в Україні за цей період збільшився на 41,5% [180, с. 94]. Зростання обсягів виробничої діяльності відбувається більш високими темпами, ніж збільшення фінансування витрат на охорону навколишнього природного середовища, в тому числі і на охорону земель. Так, за 2010-2017 рр. створена в сільському, лісовому та рибному господарстві України валова додана вартість збільшилася у 3,8 рази, а спрямовані у цей сектор економіки капітальні інвестиції та поточні витрати на охорону та раціональне використання природних ресурсів зросли тільки вдвоє (рис. 2.15).

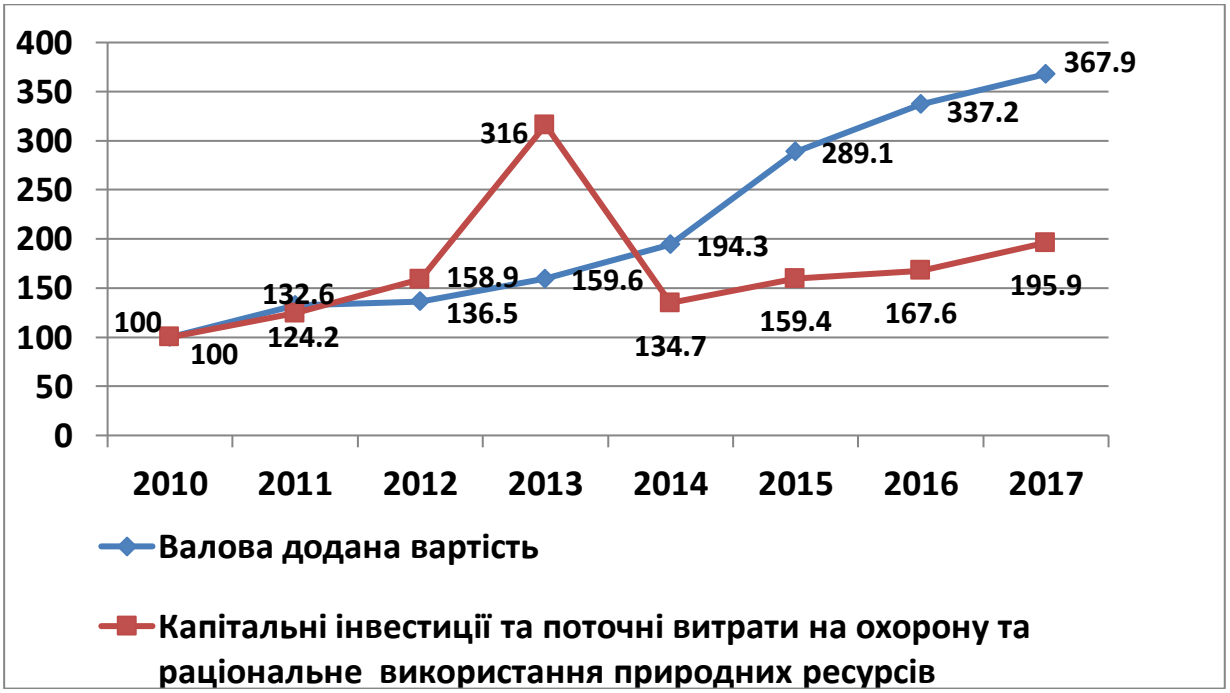

Рис. 2.15. **Динаміка валової доданої вартості і капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону та раціональне використання природних ресурсів в сільському, лісовому та рибному господарстві України,** *%*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Вважаємо, що подолати цю негативну тенденцію можливо лише шляхом перегляду бюджетного законодавства. Основним джерелом покриття витрат на охорону навколишнього природного середовища мають стати кошти місцевих бюджетів, які надходять від земельного оподаткування. Для цього необхідно

внести зміни до ст. ст. 64, 69 і 69^1 Бюджетного кодексу України з тим, щоб певна частина надходжень єдиного податку від сільськогосподарських товаровиробників спрямовувалася не до загального фонду бюджетів місцевого самоврядування, а до спеціального і використовувалася на фінансування природоохоронних заходів, в тому числі і по охороні земель.

Відповідно до п. 16 ч. 1 ст. 64 Бюджетного кодексу України акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів зараховується до доходів загального фонду бюджетів об'єднаних територіальних громад, міських бюджетів [25]. Враховуючи, що низка підакцизних товарів виготовляється з використанням сировини сільськогосподарського походження, вважаємо за доцільне, щоб окрема частина надходжень зазначеного акцизного податку також спрямовувалася не до загального фонду бюджетів місцевого самоврядування, а до спеціального і використовувалася на фінансування природоохоронних заходів включно з охороною земель.

Такі зміни у бюджетному законодавстві створять реальне фінансове забезпечення для реалізації положення п. 3 ч. 1 ст. 71 Бюджетного кодексу України, яким передбачається спрямування капітальних видатків бюджету розвитку місцевих бюджетів на природоохоронні заходи, а такожположень ст. ст. 90 і 91 щодо видатків на програми природоохоронних заходів місцевого значення та регулювання земельних відносин.

Такі інструменти розподілу і перерозподілу земельної ренти, як антимонопольне регулювання і державна підтримка аграріїв, мають забезпечити рівні умови конкуренції усім суб'єктам господарської діяльності незалежно від організаційно-правових форм і розмірів їх підприємств. Заходи антимонопольного регулювання спрямовуються на усунення перерозподілу земельної ренти за рахунок цін від сільськогосподарських товаровиробників на користь суміжних з ними суб'єктів господарювання. Державна політика підтримки доходів малих і середніх сільськогосподарських виробників повинна посилити їх конкурентоспроможність відносно великих підприємств, а також сприяти піднесенню низькорентабельних галузей та розвитку сільських територій.

точки зору процесу створення вартості додаткову вартість можна розглядати як суму середнього прибутку і земельної ренти [154, с. 362]. Трансформаційні зміни відносин власності на землю у контексті реалізації рентних відносин проявляються в тому, що з розвитком індустріалізації у створеній додатковій вартості збільшується питома вага прибутку і, відповідно, зменшується - земельної ренти. Якщо припустити, що орендна плата дорівнює земельній ренті, то на орендованих сільськогосподарськими підприємствами України землях в середньому за рік у 2014-2017 рр. чистий прибуток у структурі створеної додаткової вартості склав 80,9%, у 2011-2013 рр. - 70,0%, а у 2008-2010 рр. - 66,5% (табл. 2.3).

Це означає, що посилення визначального характеру відносин використання порівняно з відносинами володіння призводить до перерозподілу

Таблиця 2.3

Співвідношення доходів суб'єктів земельних відносин в Україні, в середньому за рік

	2008-2010	2011-2013	2014-2017
Чистий прибуток, грн. на 1 га с/г угідь	461,50	896,40	3688,16
Орендна плата за земельні частки (паї), грн. за 1 га с/г угідь	232,95	384,68	870,16
Додаткова вартість створеної с/г продукції, грн. на 1 га с/г угідь	694,45	1281,08	4558,32
Питома вага чистого прибутку у додатковій вартості, %	66,5	70,0	80,9
Питома вага орендної плати у додатковій вартості, %	33,5	30,0	19,1

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

все більшої частки створеної вартості від тих, хто володіє землею, до тих, хто забезпечує на ній виробництво сільськогосподарської продукції. Дану тенденцію необхідно враховувати при оподаткуванні суб'єктів рентних відносин та при формуванні політики доходів. Зокрема, слід звернути увагу на скорочення відносно рівня пенсій та заробітної плати доходів селян за договорами оренди, що істотно послаблює їх статус власників землі.

РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВІДНОСИН ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ

3.1. Формування багатоукладного аграрного сектору економіки на засадах приватної власності на землю

У країнах з високим рівнем економічного розвитку сільськогосподарське виробництво характеризується багатоукладністю, основою якої є приватна власність на землю і наявність різноманітних за розмірами і організаційно-правовими формами підприємств.

У США фермерські господарства поділяються на дві групи (дрібні ферми та великі), які в свою чергу диференціюються на підгрупи. У групі дрібних ферм виділяють підсобні господарства і проміжні ферми. До складу підсобних господарств включають господарства з обмеженими ресурсами, господарства пенсіонерів та так звані ферми, як стиль життя. Власники останніх отримують основний дохід не від сільськогосподарської діяльності, вони займаються фермерською діяльністю заради проживання у сільській місцевості. Середнє землеволодіння таких ферм по даним за 2003 р. складало 67 га, що дорівнювало лише 37,9% від площі середньої ферми у США, але їх налічувалося 893 тис., тобто понад 42% від загальної кількості. До великих (комерційних) ферм відносять великі сімейні, понадвеликі сімейні та несімейні. За організаційно-правовими формами до великих ферм входять кооперативи, несімейні корпорації, а також ферми, якими управляють наймані менеджери. Обсяг реалізації продукції у великих ферм складає 250 тис. дол. і більше, а площа землекористування дорівнює в середньому від 595 га у несімейних ферм до 963 га у понадвеликих сімейних. У 2003 р. у США налічувалося 186 тис. комерційних ферм (8,7% від загальної кількості), на них припадало близько 1/3 фермерських активів і майже 73% валового доходу [1, с. 10-13].

Підвалини багатоукладності аграрного сектору економіки було закладено ще до набуття Україною незалежності Земельним кодексом від 18 грудня 1990 р. [92] (у подальшому в редакції від 13 березня 1992 року № 2196-XII [92]). Відповідно до проголошених даним нормативно-правовим актом трьох форм власності на землю (державної, колективної і приватної) визначалися і організаційно-правові форми господарювання. У колективну власність передавалися безоплатно землі колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств в тому числі створених на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також землі садівничих товариств. Слід звернути увагу, що ст. 5 Земельного кодексу від 18 грудня 1990 р. вже передбачалося право кожного члена колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства вийти з нього і одержати свою частку землі в натурі (на місцевості). Було визначено і порядок обчислення такої частки, але на той час ця норма не була реалізована.

Проголошене Земельним кодексом від 18 грудня 1990 р. право приватної власності громадян на землю давало їм одержання у власність земельних ділянок для ведення селянського (фермерського) господарства та особистого підсобного господарства. Визначалися і розміри земельних ділянок для цих типів господарств. Для ведення селянського (фермерського) господарства передавалися у приватну власність або надаватися у користування земельні ділянки, розмір яких не повинен перевищувати 50 га сільськогосподарських угідь і 100 га усіх земель.

Для ведення особистого підсобного господарства громадянам за рішенням сільської, селищної, міської Ради народних депутатів передавалися безплатно у власність земельні ділянки, в межах населених пунктів, у розмірах, вказаних у земельно-облікових документах, або надавалися безплатно у власність у розмірі не більше 0,6 га. За бажанням громадян їм додатково могли надаватися земельні ділянки у користування. Загальна площа цих ділянок не повинна була перевищувати 1 га. Збільшення розмірів земельних ділянок до 2 га могло провадитись за погодженням з обласною Радою народних депутатів.

Колективні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські акціонерні товариства одержували земельні ділянки у колективну власність, користування, у тому числі в оренду. Радгоспи, інші державні сільськогосподарські підприємства, установи і організації одержували земельні ділянки у постійне користування для сільськогосподарського виробництва. Зазначені підприємства, установи і організації могли також додатково брати в оренду або одержувати у тимчасове користування земельні ділянки.

Важливо, що ст. 4 Земельного кодексу від 18 грудня 1990 р. передбачала можливість передачи земель державної власності в колективну або приватну власність. Проте механізму такої передачи визначено не було.

Фактично ж з 1993 р. почалася приватизація лише земельних ділянок, що знаходилися у користуванні для ведення особистого підсобного господарства, будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель, садівництва, дачного й гаражного будівництва [267]. Усього 10,4 млн. громадян змогли приватизувати земельні ділянки, які раніше знаходилися в їх користуванні [349, с. 165]. В наступні роки додаткові земельні ділянки для ведення особистого підсобного господарства отримали понад 1,9 млн. громадян [349, с. 170]. Станом на 1січня 2018 р. площа приватизованих земельних ділянок в цілому по Україні склала 3,5 млн. га, а правом на безоплатну приватизацію земельних ділянок скористалися 9459454 громадян [180, с. 4].

Земля, яка знаходиться у власності громадян для ведення особистого підсобного господарства, була і залишається такою, що найбільш ефективно використовується. В 1991-1995 рр. громадяни України мали в особистому користуванні 12,8% загальної площі сільськогосподарських угідь, а середньорічне виробництво валової продукції в них склало 40,9%, в тому числі продукції рослинництва - 36,9% і тваринництва - 44,2% [розраховано за даними: 349, с. 256; 308, с. 24, 33]. В подальшому земельна площа особистих

підсобних господарств збільшилася і їх значення в сільськогосподарському виробництві країни суттєво зросло, особливо у 1990-2000 рр. (дод. А, Б).

Якщо у 1990 р. господарства населення України займали 2669,0 тис. га сільськогосподарських угідь, то у 2000 р. - 8543,4 тис. га і у 2005 р. - 14922,7 тис. га. Відповідно, за цей період питома вага землекористування громадян у його загальному обсязі зросла з 6,4% до 40,3%. Проте у виробництво сільськогосподарської продукції внесок господарств населення був значно вагомішим (рис. 3.1). У 2000 р. особисті підсобні господарства забезпечували

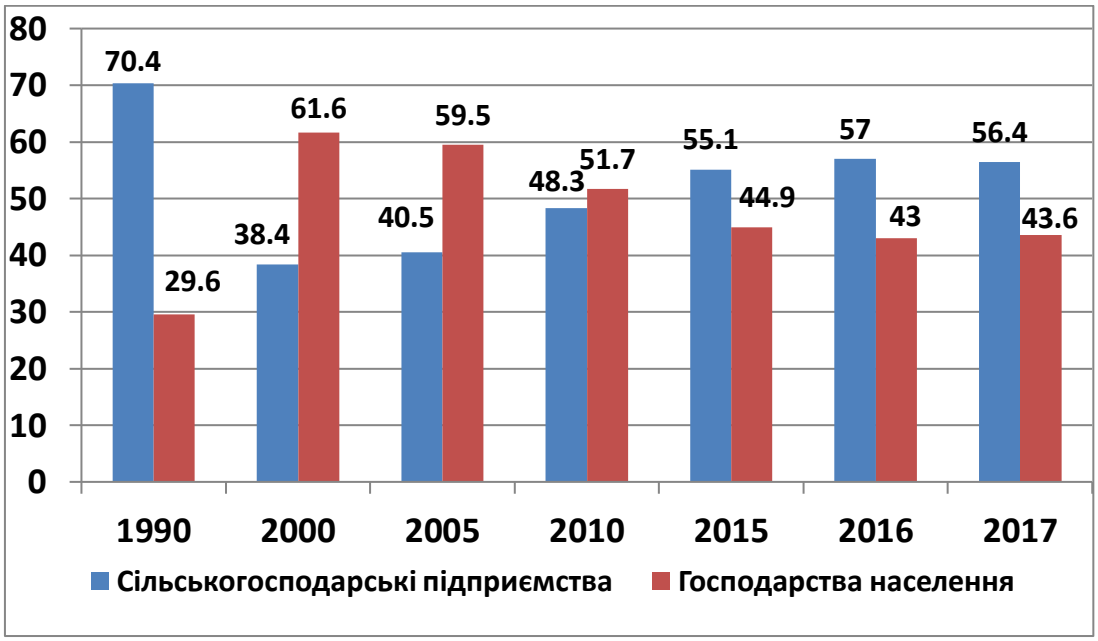

Рис. 3.1. **Продукція сільського господарства України за категоріями господарств,** *у % до загального обсягу*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

61,6% виробництва продукції сільського господарства, в тому числі продукції рослинництва - 50,7% і тваринництва - 79,0%. За радянських часів особисті підсобні господарства громадян в значній мірі підтримувалися за рахунок колгоспів і радгоспів (використання техніки, кормів, добрив і таке інше). У 1990-ті рр. такі «дотації» господарствам населення ще зберігалися, оскільки колгоспи і радгоспи було реорганізовано у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Це частково підвищувало конкурентоспроможність особистих підсобних господарств. Головною ж причиною домінування у 1990-ті рр. господарств населення над КСП були відносини власності, які склалися на той час в аграрному секторі економіки. Якщо господарства населення здійснювали свою діяльність на основі приватної власності на землю та інші засоби виробництва, то КСП - на засадах колективної власності. Знеособленість відносин власності у КСП не створила тієї мотивації до ефективної праці, яку має селянин-власник. Свого часу А. Маршалл саме про такого селянина писав: «Усвідомлення їм себе як власника дає йому самоповагу і стабільність характеру, робить його завбачливим і стриманим в звичках. Він навряд чи коли

віддається неробству і в рідкісних випадках вважає свою роботу лише нудним і важким заняттям, вся його любов звернена до землі». [166, с. 62].

Земельним кодексом України у редакції від 13 березня 1992 р. було передбачено, що землі, які знаходяться у користуванні колгоспів і радгоспів, передаються їм у колективну власність [95, с. 744]. Відповідно, як форма, колективна власність на землю сільськогосподарських підприємств була введена у 1993 р. в Закон України «Про власність» [88, с. 658]. Біля 26 млн. га сільськогосподарських угідь, що склало майже 61% їх загальної площі, було передано у колективну власність сільгосппідприємствам [349, с. 165]. Впровадження колективної власності супроводжувалася видачею членам трудових колективів земельних сертифікатів, в яких вказувались розмір земельного паю в умовних кадастрових гектарах і його грошова оцінка. Земля в натурі не виділялась. Це означало, що землі, які використовувались сільськогосподарськими підприємствами, свого конкретного власника не отримали. Принцип «земля тим, хто її обробляє» реалізований не був. Передача землі в колективну власність сільськогосподарським підприємствам не покращила стан господарювання в аграрному секторі економіки. В 1990-ті рр. спостерігалось постійне зниження виробництва сільськогосподарської продукції.

Низька ефективність роботи сільськогосподарських підприємств, заснованих на колективній формі власності на землю, вбачалась ще в середині 1990-х рр. Указ Президента України від 10 листопада 1994 р. «Про невідкладні заходи по прискоренню земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва» надавав кожному члену КСП «право безперешкодно вийти з нього та одержати безкоштовно у приватну власність свою частку землі (пай) у натурі (на місцевості)» [347]. Нові власники землі могли «добровільно створювати на базі належних їм земельних ділянок спільні сільськогосподарські підприємства, асоціації, спілки, акціонерні товариства, інші кооперативні підприємства і організації, передавати ці ділянки у спадщину, дарувати, обмінювати, здавати під заставу, надавати в оренду і продавати громадянам України без зміни цільового призначення земельних ділянок» Водночас, даним Указом організаціям землеустрою було визначено завдання «здійснювати у якомога коротші строки поділ земель, які передано у колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі (на місцевості)» [347]. Невиділення землі пайовикам в натурі (на місцевості) фактично унеможливлювало здійснення прав членів КСП щодо виходу з нього і створення нових сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм.

Втім, головним результатом реалізації Указу Президента України від 10 листопада 1994 р. стало паювання сільськогосподарських угідь, яке можна розглядати як певний етап у трансформації державної власності на землю у приватну. Члени КСП, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств, у тому числі створених на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств отримали

сертифікат на право приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному виразі. Власниками сертифікатів на земельну частку (пай) стали близько 6,7 млн. громадян, які були членами 11 тис. КСП та інших сільськогосподарських підприємств. Всього було розпайовано 27,5 млн. га земель, з яких 62,2% передано в оренду, 17,4% приєднано до особистого селянського господарства (ОСГ) без створення юридичної особи в межах закону, 20,4% не використовується або використовується без належного документального оформлення [190, с. 19-20]. Паювання сільськогосподарських угідь призвело до персоніфікації колективної власності на землю, але ще не перетворила її у приватну.

На жаль, Указ Президента України від 10 листопада 1994 р. «Про невідкладні заходи по прискоренню земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва» не отримав подальшого законодавчого, організаційного і матеріального забезпечення, і в наступну п'ятирічку криза сільськогосподарського виробництва продовжувала поглиблюватися. Найбільшого скорочення сільськогосподарське виробництво досягло у 1999 р. В цьому році відносно середнього рівня 1989-1991 рр. воно склало лише 55% [309, с. 301]. В цей період поряд з невизначеністю відносин земельної власності на розвиток сільського господарства негативно впливала і дія ряду інших суттєвих факторів (різке посилення диспаритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, відсутність державної підтримки сільськогосподарських виробників, вкрай недостатні обсяги кредитування сільгосппідприємств). Слід зазначити, що знаходячись в таких самих умовах господарства населення не скоротили обсяги виробництва, а навіть забезпечили його приріст. Середньорічне виробництво продукції у господарствах населення України в 1995-1999 рр. збільшилось в порівнянні з 1990 р. на 3,8% [розраховано на основі: 349, с. 256; 309, с. 47].

Передумови для докорінної зміни відносин земельної власності створив Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». [258]. Якщо раніше відносини земельної власності охоплювали три форми - державну, колективну і приватну, то тепер лише дві - державну і приватну. Панівною формою власності на землю стала приватна (дод. А).

У 1990 р. у державній власності перебувало 24,0% площі сільськогосподарських угідь, а у 2016 р. - лише 2,6%. Реалізація даного Указу дозволила реорганізувати КСП на основі приватної власності на землю у формування ринкового типу. Зменшення земельних угідь у власності держави супроводжується і скороченням кількості державних підприємств. Якщо у 2002 р. було 570 таких підприємств, то у 2017 р. - лише 199. Відповідно, за цей період скоротилася їх питома вага у загальній кількості сільськогосподарських підприємств з 0,9% до 0,4% (табл. 3.1). До числа державних в основному входять аграрні підприємства державних навчальних закладів і науково-дослідних

Таблиця 3.1

Сільськогосподарські підприємства України за організаційно-правовими формами господарювання

	2002 р.		2017 р.	
	Кількість, одиниць	у % до загальної кількості	Кількість, одиниць	у % до загальної кількості
Усього	61178	100,0	45558	100,0
Господарські товариства	9337	15,3	6967	15,3
Приватні підприємства	4116	6,7	3215	7,1
Кооперативи	2111	3,5	448	1,0
Фермерські господарства	43042	70,4	34137	74,9
Державні підприємства	570	0,9	199	0,4
Підприємства інших форм господарювання	2002	3,3	592	1,3

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України.

установ. В умовах ринкової трансформації економіки розширення площі сільськогосподарських угідь у приватній власності є закономірною. Водночас слід зазначити про недопустимість приватизації земель тих сільськогосподарських підприємств державної форми власності, які належать до науково-дослідних установ, оскільки скорочення земельних ресурсів у їх користуванні послаблює потенційні можливості щодо впровадження в аграрному секторі інновацій вітчизняних науковців. Українська аграрна наука має певні здобутки і для використання їх у сільськогосподарському виробництві та подальшого вдосконалення необхідно зберегти ресурсне забезпечення державних сільгосппідприємств, в тому числі стосовно площі сільськогосподарських угідь.

Реформування КСП призвело до утворення різних за своєю організаційно-правовою формою суб'єктів господарювання. За кількістю підприємств домінуючою формою стали фермерські господарства. У 2017 р. 74,9% сільськогосподарських підприємств в Україні мали статус фермерського господарства. Прискоренню розвитку фермерства сприяв Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» та Закон України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство [269] Починаючи з 2000 р. площі сільськогосподарських угідь у користуванні фермерських господарств у порівнянні з іншими категоріями господарств зростають найбільш високими темпами (рис. 3.2). За 2000-2017 рр. землекористування фермерських господарств України збільшилося з 2157,6 до 4580,1 тис. га, тобто більше, ніж удвічі, досягши 22,9% площі угідь сільськогосподарських підприємств та 11,0% загальної площі сільгоспугідь.

Рис. 3.2. **Динаміка площі сільськогосподарських угідь в Україні за категоріями землевласників і землекористувачів,** *%*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Позитивною тенденцією розвитку фермерських господарств є стала тенденція збільшення земельної площі у їх власності і землекористуванні не лише в цілому, а й у розрахунку на одне господарство. Так, якщо у 2000 р. в середньому по Україні на одне фермерське господарство припадало 56,1 га сільськогосподарських угідь, то в 2017 р. - 134,2 га, тобто у 2,4 рази більше [розраховано за даними: 307, с. 171, 173; 311, с. 317, 319].

Важливо, що динаміка площ сільськогосподарських угідь фермерів у розрахунку на одне господарство наближається до його раціональних розмірів. Науковцями Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» встановлено, що для картоплярського, овочівницького і плодово-ягідного напрямів спеціалізації раціональні розміри фермерських господарств в залежності від природно-географічної зони мають бути від 100 до 350 га, а для зернового, зерно-цукробурякового, зерно-картоплярсько-льонарського, молочно-мясного і свинарського, відповідно, - від 350 до 1000 га [361, с. 83]. Інакше кажучи, в цілому доцільним для фермерського господарства є землекористування на площі у межах 100-1000 га. Саме спрямованість на такі розміри землекористування показують статистичні дані за останні роки (рис. 3.3). Лише за 2014-2017 рр. фермерські господарства з площею сільськогосподарських угідь до 100 га і більше 1000 га скоротили своє землекористування, а з площею 100,1-1000 га - збільшили з 1855,9 тис. га до 1981,3 тис. га, тобто на 6,8%.

По даним за 2017 р. відносно 2002 р. питома вага господарських товариств у загальній кількості сільськогосподарських підприємств не змінилася, приватних підприємств - змінилася несуттєво. Значно менше, у 4,7 рази, стало кооперативів (табл. 3.1). Загальна ж тенденція полягає у скороченні

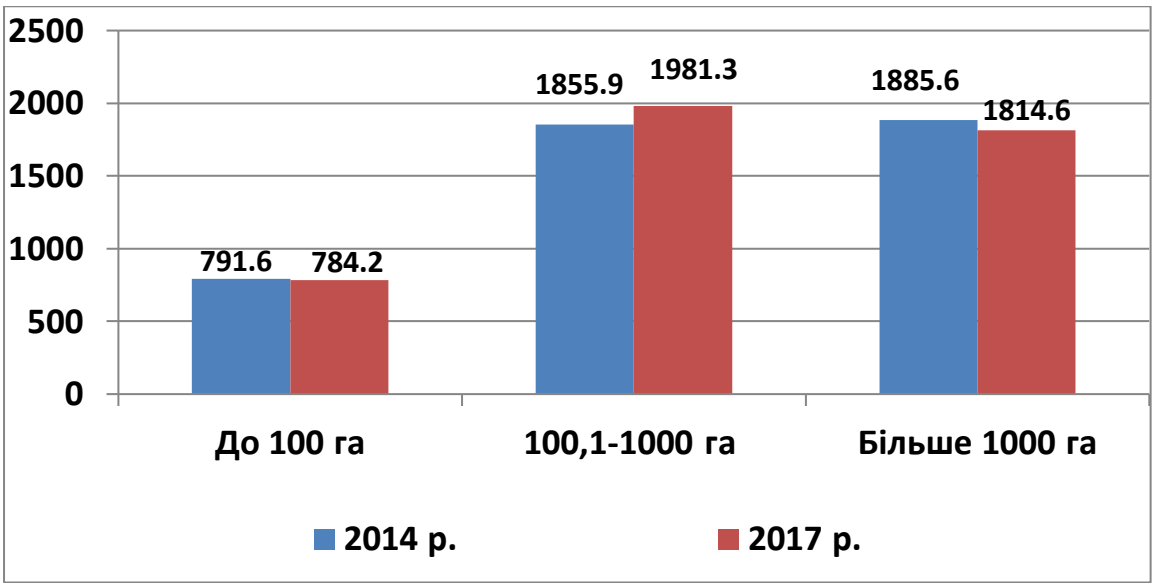

Рис. 3.3. **Розподіл фермерських господарств за площею сільськогосподарських угідь в Україні,** *тис. га*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

кількості суб'єктів господарювання усіх організаційно-правових форм і збільшенні площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на одне підприємство. Якщо у 2002 р. в середньому по Україні одне сільськогосподарське підприємство (без фермерських господарств) обробляло 1047,2 га земельних угідь, то у 2017 р. - 1543,3 га, тобто майже у 1,5 рази більше [розраховано за даними: 307, с. 171, 173; 309, с. 53, 126].

Результатом земельної реформи стали принципові зміни у структурі землекористування і землеволодіння. Реформування земельних відносин призвело до збільшення земельних ресурсів у господарствах населення і їх скорочення у сільськогосподарських підприємствах (дод. А). Якщо у 1990 р. основна частка земельних ресурсів (93,6%) була у користуванні сільськогосподарських підприємств і лише 6,4% - у населення, то у 2016 р. у підприємств залишилося 56,9% земель, а у населення їх частка зросла до 43,1%. Проте у господарств населення і у сільськогосподарських підприємствах сформувалася різна структура земельних угідь (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Структура сільськогосподарських угідь в Україні у 2016 р., у % до загальної площі

	Рілля	Пасовища	Сіножаті	Перелоги	Багаторічні насадження
Сільськогосподарські підприємства	93,9	3,2	1,9	0,1	0,9
Господарства населення	74,2	13,8	7,4	0,7	3,9

Джерело: сформовано за даними [307, с. 64].

Населення має у обробітку 74,2% ріллі, що значно менше, ніж сільськогосподарські підприємства (93,9%). Однак у господарствах населення суттєво більше пасовищ (13,8%) і сіножатей (7,4%), у підприємствах дані показники майже у 4 рази менші. По даним за 2016 р. вони відповідно дорівнювали лише 3,2 і 1,9%. Така структура використання сільськогосподарських угідь відображає виробничу структуру, для якої є характерним домінування господарств населення у виробництві продукції тваринництва. Останнє в значній мірі впливає на рівень дохідності суб'єктів господарювання, який є важливою ознакою реалізації відносин власності на землю.

На сучасному етапі виробництво сільськогосподарської продукції в Україні майже в однаковій мірі забезпечують два уклади - сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм та господарства населення (дод. Б). У 2017 р. 56,4% продукції сільського господарства було вироблено у сільськогосподарських підприємствах, а 43,6% - у господарствах населення (рис. 3.1). Водночас, якщо більша частка рослинницької продукції була вироблена у сільськогосподарських підприємствах (60,5%), то переважна частина тваринницької продукції (54,2%) - у господарствах населення. Заразом слід наголосити, що повноцінну структуру виробництва формують два уклади лише разом. Так, у виробництві зернових та зернобобових культур, соняшнику, цукрових буряків, м'яса і яєць домінували сільгосппідприємства, а у виробництві картоплі, овочів, плодів та ягід, молока, вовни і меду - селяни [307, с. 94-101, 156]. У господарствах населяння в більшій мірі сконцентровано виробництво працемісткої продукції і його розвиток - це вирішення такої важливої проблеми, як забезпечення зайнятості. Необхідно також взяти до уваги, що за останній період темпи приросту виробництва валової продукції у сільськогосподарських підприємствах вищі (особливо у фермерських господарствах), ніж у господарствах населення. За 2005-2017 рр. виробництво валової продукції у сільгосппідприємствах зросло на 117,6% (по фермерським господарствам - 165,9%), а у селян - лише на 1,7% (рис. 3.4), при цьому у останніх відбулося скорочення виробництва продукції тваринництва на 21,4% [307, с. 46]. Така структура і динаміка виробництва свідчать, що кращі перспективи розвитку мають сільськогосподарські підприємства і в першу чергу - фермерські господарства.

При певному скороченні площі угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств (рис. 3.2), останніми роками в Україні високими темпами здійснюється концентрація сільськогосподарських земель крупними землекористувачами на основі оренди (табл. 2.2). У 2005 р. в Україні налічувалося 41 підприємство з площею сільськогосподарських угідь понад 10000 га, а у 2017 р. таких підприємств було вже 166, тобто більше, ніж у 4 рази.

Значна кількість цих підприємств входить до складу агрохолдингів. На жаль, єдина офіційна статистика щодо діяльності агрохолдингів в Україні відсутня. Достатньо системно статистичні та аналітичні дослідження розвитку

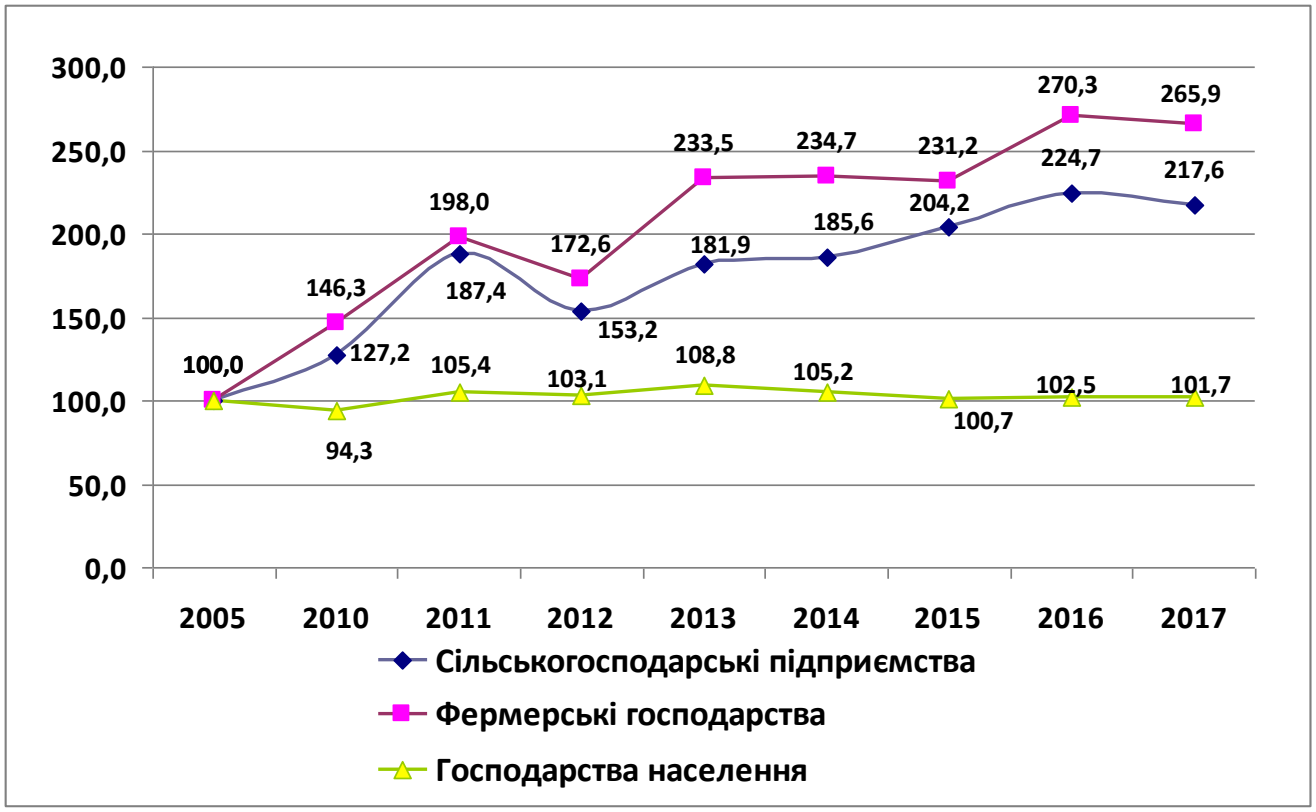

Рис. 3.4. **Динаміка продукції сільського господарства України за категоріями господарств,** *%*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

агрохолдингів в Україні здійснює національний агропортал Latifundist.com. За його даними, останні п'ять років найбільші площі були у землекористуванні таких агрохолдингів, як UkrLandFarming (570 тис. га), «Кернел» (560 тис. га), «Агропросперіс» (430 тис. га), «Миронівський хлібопродукт» (430 тис. га) та «Астарта (250 тис. га) (табл. 3.3). Збільшення земельного банку найзначніших агрохолдингів відбувається як на основі злиття і поглинань серед самих агрохолдингів, так і через додаткову оренду сільськогосподарських угідь. Так, протягом 2010-2012 рр. власник найбільшого агрохолдингу UkrLandFarming О. Бахматюк придбав п'ять самостійних агрохолдингів, а згодом ще збільшив земельний банк своєї компанії на 120 тис. га за рахунок купівлі українських активів російського агрохолдингу Valinor, а також купуючи невеликі сільськогосподарські підприємства.

Агропортал Latifundist.com. також складає рейтинг «Топ 100 латифундистів України», який містить інформацію про агрокомпанії з площею сільськогосподарських угідь понад 10 тис. га. Таких агрокомпаній за підсумками 2018 р. було 115, а їх земельний банк складав 6,4 млн. га [336]. Отже, відповідно до даних агропорталу Latifundist.com., 10 найбільших агрохолдингів мають у своєму земельному банку 14,6% площі угідь, що є у землекористуванні усіх сільськогосподарських підприємств, а 115 агрохолдингів - 31,0%. Лише 14 агрохолдингів з площею сільськогосподарських угідь понад 100 тис. га. зосередили у себе 3,2 млн. га

Таблиця 3.3

Динаміка земельного банку 10 найбільших агрохолдингів України, тис. га

№	Назва агрохолдингу	2014	2015	2016	2017	2018
1.	UkrLandFarming	670	654	605	605	570
2.	«Кернел»	405	430	430	603	560
3.	«Агропросперіс»	400	390	385	430	430
4.	«Миронівський хлібопродукт»	320	360	385	430	430
5.	«Астарта»	245	245	250	250	250
6.	«Мрія»	320	180	185	180	165
7.	«Індустріальна молочна компанія»	137	137	137	137	130
8.	AgroGeneration & Harmelia	120	120	120	120	120
9.	«Укрпромінвест-Агро»	96	122	122	122	117
10.	«Агротон»	151	108	151	151	110

Джерело: сформовано за даними: [337].

земель, тобто половину земельного банку 115 найбільших агрокомпаній.

Надмірна концентрація земельних ресурсів агрохолдингами створює певні ризики формуванню повноцінної багатоукладності аграрного сектору економіки. Зосередження земельних ресурсів у обробітку небагатьох великотоварних виробників породжує загрози у виробничому і соціальному аспектах. Для сільськогосподарського виробництва землекористування на значних площах призводить до низки негативних наслідків, які підривають основи його ефективного ведення [287, с. 451].

По-перше, це послаблення конкуренції у аграрному секторі, яка є рушійною силою економічного прогресу. Концентрація земельних ресурсів у великотоварних виробників зменшує землекористування малих і середніх підприємств. Науковцями Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» визначено залежність прибутковості виробництва сільськогосподарських культур від розмірів їх посіву. Так, для для Північного і Центрального Степу прибуткове ведення зернового господарства починається при площі зернових 1,4-2,8 тис. га і площі посіву 2,9-5,9 тис. га, а вищий ефект досягається при площі зернових 3,0-6,0 тис. га і площі посіву 6,0-10,0 тис. га [361, с. 89]. Отже, недостатність площі сільськогосподарських угідь спричиняє виробництво низькорентабельної і збиткової продукції, наслідком чого є зменшення дохідності підприємства, що унеможливлює нормальне відтворення його ресурсного потенціалу і призводить до неконкурентоспроможності такого підприємства.

По-друге, це порушення сівозмін, результатом якого є погіршення родючості сільськогосподарських угідь. Недотримання сівозмін стало характерним для діяльності агрохолдингів. Дані формування спеціалізуються на виробництві експортоорієнтованих культур, в тому числі соняшника і кукурудзи, які у найбільшій мірі виснажують родючість ґрунтів, що при

порушенні сівозмін і недостатньому внесенні мінеральних та органічних добрив, призводить до негативних еколого-економічних наслідків.

По-третє, більшість агрохолдингів перевагу надають розвитку рослинництва. За даними агропорталу Latifundist.com., 98% агрохолдингів спеціалізуються на вирощуванні зернових культур, а лише 54% з них ще займаються й тваринництвом. Агрокомпанії, які не мають тваринницької підгалузі, не спроможні в повній мірі поновлювати родючість угідь із-за відсутності органічних добрив. Крім того, при відсутності тваринництва неможливо раціонально забезпечити зайнятість робочої сили впродовж всього календарного року. Головними негативними наслідками діяльності агрохолдингів у соціальному контексті для сільських територій є низька зайнятість сільського населення і відсутність податкових платежів у місцеві бюджети [299, с. 214-215]. Агрохолдинги переважно спеціалізуються на малотрудомістких галузях рільництва. Є приклади агрохолдингів, у яких землемісткість робочого місця у 4,2 рази нижча за середню по Україні [65, с. 95]. Це означає, що на сільських територіях, де господарюють агрохолдинги, безробіття є значно вищим.

Якщо агропортал Latifundist.com. складає рейтинг агрокомпаній за розміром земельного банку, то журнал Forbes заклав в основу ранжування дохідність їх землекористування. Обґрунтування такого підходу полягає в тому, що земля не є власним активом агрохолдингів, вони її лише орендують. Відповідно, місце компанії має визначатися тим, наскільки ефективно вона використовує основний ресурс - сільськогосподарські угіддя. Дослідження було проведено за підсумками діяльності агрокомпаній із земельним банком від 40 тис. га у 2014/15 маркетинговому періоді. Ефективність землекористування вимірювалась показником EBITDA, отриманого від рослинницького підрозділу агрокомпанії в розрахунку на 1 га угідь, які оброблялися (табл. 3.4).

Наведені дані свідчать, що найвищу ефективність використання сільськогосподарських угідь (від 500 до 700 дол. США EBITDA на 1 га) забезпечували компанії, у яких земельний банк не перевищував 100 тис. га. Це означає, що при наявності у обробітку 40 тис. га - 80 тис. га угідь головним чинником ефективного землекористування стає не площа, а запроваджені технології вирощування сільськогосподарських культур. Агрокомпанії досягають високої дохідності завдяки застосуванню елементів точного землеробства, які дозволяють зменшити виробничі витрати до 50% у порівнянні зі звичайними технологіями. Різниця у рівнях ефективності землекористування агрокомпаній в основному залежить від того, наскільки комплексно запроваджуються складові точного землеробства і яка частина угідь в обробітку охоплена цими технологіями. Досвід агрокомпанії «Дружба-Нова», яка ще до придбання її агрохолдингом «Кернел» у 2013 р. найбільш повно запровадила

Таблиця 3.4

20 найефективніших агрохолдингів України

№	Назва агрохолдингу	EBITDA, дол. США на 1 га	Розмір земельного банку, га	Площа землі в обробці,	Спеціалізація
1.	«Сварог Вест Груп»	700	80000	80000	Зернові культури, соя
2.	Grain Alliance («Баришівська зернова компанія»)	560	50000	45000	Зернові та олійні культури
3.	«Агроспецсервіс»	520	41000	40415	Зернові культури
4.	«Чиста криниця»	500	50000	50000	Кукурудза, соняшник
5.	«Індустріальна молочна компанія» (ІМК)	420	136700	136700	Кукурудза, пшениця, соя, картопля
6.	«Вінницька аграрно-промислова група»	347	43053	42848	Кукурудза, ячмінь, соняшник, соя
7.	Trigon Agri	336	49000	49000	Пшениця, рапс, кукурудза, соя, соняшник
8.	UkrLandFarming	311	653000	653000	Зернові культури, рапс, кукурудза, соняшник, соя
9.	«Агрейн»	300	130000	130000	Зернові культури, соняшник, соя
10.	«Росток-Холдинг»	297	60000	47000	Пшениця, кукурудза, соняшник, соя
11.	AgroGeneration & Harmelia	244	120000	103000	Пшениця, соняшник
12.	«Укрпромінвест-Агро»	237	122000	122000	Цукровий буряк, кукурудза, ячмінь, соя
13.	«Агропросперіс»	231,5	430000	410000	Кукурудза, ріпак, соя, пшениця, соняшник
14.	«Миронівський хлібопродукт»	231	380000	360000	Зернові культури, озимий ріпак
15.	«Нібулон»	225	82300	81500	Кукурудза, пшениця
16.	KSG Agro	200	94000	30000	Зернові та олійні культури
17.	«АПК-Інвест»	190	41000	38000	Зернові культури
18.	«Українські аграрні інвестиції»	179	234000	175000	Пшениця, соняшник, кукурудза
19.	«Агро Інвест Україна»	156	30000	26700	Кукурудза, соняшник, соя, пшениця
20.	«Астарта»	124	245000	235000	Зернові, олійні та технічні культури

Джерело: сформовано за даними: [108].

елементи точного землеробства на усіх посівних площах, показав, що можливо в середньому отримувати 800-900 дол. США EBITDA з 1 га [108].

Спеціалізація найефективніших агрохолдингів показує, що всі вони займаються виробництвом таких високорентабельних культур, як зернові та олійні. Саме ці культуру забезпечують основні надходження від експорту сільськогосподарської продукції (табл. 3.5). Із 20-ти агрокомпаній виробництво

Таблиця 3.5

Експорт сільськогосподарської продукції з Украни у 2017/18 мр

	Обсяг експорту, тис. т	Дохід від експорту, млн. дол. США
Кукурудза	18500	2678
Пшениця	17775	2832
Соняшникова олія	5350	4026
Ячмінь	4289	642
Соєві боби	2500	1003
Ріпак	2236	876
М'ясо та їстівні субпродукти	328	531
Молоко і молокопродукти	136	282
Яйця	89	69
Мед	68	134
Соняшник	35	16
Горіхи	31	101

Джерело: сформовано за даними [3].

тваринницької продукції вагомо представлено лише у 6-х - «Індустріальній молочній компанії» (ІМК), UkrLandFarming, «Агрейн», «Миронівський хлібопродукт», KSG Agro та «АПК-Інвест». Наявнісь у цих компаній тваринницьких підрозділів обумовило те, що вони не є лідерами у наведеному рейтингу 20-ти найефективніших. За нинішніх економічних умов лише домінування виробництва рослинницької продукції гарантує більш високу ефективність господарської діяльності. По категорії сільськогосподарських підприємств основний приріст виробництва, особливо рослинницької продукції, забезпечується саме завдяки діяльності агрохолдингів. Провідну роль у зростанні українського експорту сільськогосподарської продукції також відіграють агрохолдинги. В основі позитивного впливу агрохолдингів на динаміку виробництва сільськогосподарської продукції і розширення її експорту лежать два фактори.

Перший з них - це широке запровадження у виробництво сучасних технологій. Другий - використання фінансових переваг, яких не мають інші категорії господарств.

До таких фінансових переваг агрохолдингів слід віднести:

- залучення значних кредитних ресурсів вітчизняних та іноземних банків, а також міжнародних фінансових організацій;

- розширення активів за рахунок проведення IPO на міжнародних фондових біржах;
- надходження додаткових доходів від вертикально інтегрованих підприємств, а також таких видів діяльності, як дистрибуція сільськогосподарської техніки, насіння, добрив і засобів захисту рослин;
- пільгове оподаткування завдяки реєстрації в офшорах.

Ці переваги дозволяють агрохолдингам не лише залучати найсучасніші технології, але і сплачувати порівняно з іншими суб'єктами земельних відносин, які орендують сільськогосподарські землі, більш високу орендну плату. Саме з цієї причини посилюється концентрація земельних ресурсів у користуванні агрохолдингів, а угіддя у обробітку звичайних сільгосппідприємств скорочуються, тобто згодом це може призвести до монополізації землекористування обмеженою кількістю великотоварних агрокомпаній. Це та ситуація, про яку ще у 1955 р. Е. Жамс писав: «Якщо економіці нашого часу властива тенденція до монополії або якщо ринок фактично виявляється в руках декількох форм, більш могутніх, ніж інші, то звідси випливає необхідність підтримувати слабких проти зловживання монополій і панівних фірм» [82, с. 45]. Це означає, що в сучасних умовах в Україні перерозподіл сільськогосподарських угідь на умовах оренди між суб'єктами господарської діяльності вимагає регулювання з боку держави.

3.2. Запровадження орендних відносин

Реформування аграрного сектора економіки України перетворило орендні відносини на основну форму залучення землі до сільськогосподарського обороту. Як зазначалося, сільськогосподарські підприємства України 92% угідь, що перебувають у їх землекористуванні, залучають у обробіток на умовах оренди. Стан орендних відносин є одним із чинників, що обумовлює повноту реалізації відносин власності на землю. Значення орендних відносин також полягає в тому, що їх характер суттєво впливає на рівень ефективності сільськогосподарського виробництва.

Як для землевласників, так і для орендарів найбільш значимими аспектами орендних відносин є визначення величини орендної плати та термінів договорів оренди. Від цих показників залежить не лише дохідність суб'єктів орендних відносин, але й потенційні можливості відтворення родючості землі, що здається в оренду.

Згідно чинного законодавства орендна плата стягується відносно нормативної грошової оцінки землі. В 2000-2002 рр. мінімальна орендна плата була визначена на рівні 1%, в 2003-2007рр. - 1,5% і з 2008р. - 3% [232; 257; 258]. Законодавче збільшення мінімальної орендної плати сприяло зростанню фактичних виплат, хоча визначену з 2008 р. законодавцями орендну плату не меншу за 3% орендарі в цілому по Україні стали забезпечувати лише у 2011 р., а у подальшому - з 2014 р. (табл. 3.5). Саме з 2011 р. почали помітно покращуватися результати господарської діяльності і фінансове становище

сільськогосподарських товаровиробників. Так, фінансовий результат до оподаткування у розрахунку на 1 га угідь у 2011р. збільшився до 1227,2 грн. проти 272,9 грн. у 2008 р., тобто у 4,5 рази. Значно підвищився у порівнянні з початком 2000-х рр. і рівень рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств. Зростаючі доходи орендарів дозволили суттєво збільшити орендну плату. Проте у 2012 р. значно підвищилася нормативна грошова оцінка землі, оскільки Постановою Кабінету Міністрів України №1185 від 31 жовтня 2011 р. для врахування змін у рентному доході, який створюється при виробництві зернових культур, до показників нормативної грошової оцінки ріллі, проведеної станом на 1 липня 1995 р. (з урахуванням індексації), було прийнято рішення застосовувати коефіцієнт 1,756 [242]. Хоча у 2012-2013 рр. орендна плата підвищилася відповідно у 1,5 і 1,6 рази, але її зростання було меншим у порівнянні зі збільшенням нормативна грошова оцінка землі. Це і обумовило зменшення у 2012-2013 рр. питомої ваги орендної плати у нормативній грошовій оцінці сільськогосподарських угідь до 2,8%. У подальший період доходи сільськогосподарських товаровиробників зростали значно більшими темпами, ніж підвищувалася нормативна грошова оцінка землі, і орендарі сплачували орендну плату не меншу за 3%. Водночас ще зберігаються договори з орендною платою нижчою за мінімальну визначену законодавством, хоча їх питома вага поступово зменшується. Якщо в 2013 р. у Сумській області договорів з відсотком орендної плати до 3,0% було 12,0%, то у 2017 р. таких договорів було 5,8%, тобто законодавчій нормі відповідало 94,2% укладених договорів.

За підсумками 2017 р. в середньому по Україні власники паїв отримали 1369,0 грн. з 1 га угідь проти 364,5 грн. у 2011 р., тобто у 3,8 рази більше, а відношення орендної плати до нормативної грошової оцінки за цей час зросло з 3,2 до 4,6% (табл. 3.6).

Склавшийся нині в Україні рівень орендної плати є значно нижчим, ніж в інших країнах (рис. 3.5). По даним за 2016 р. найвищою вартість оренди сільськогосподарських земель була у таких країнах, що входять до групи ЄС-15, як Нідерланди (791 євро/га), Данія (536 євро/га) та Австрія (348 євро/га). В Україні орендна плата складала 42 (євро/га), що є більш близьким до показників країн, які утворилися на постсоціалістичному просторі - Латвії (46 євро/га), Хорватії (76 євро/га), Литви (81 євро/га) та Чехії (96 євро/га).

Вартість оренди сільськогосподарських угідь, як встановили Д. Рікардо, К. Маркс, А. Маршалл та інші дослідники орендних відносин, визначається їх дохідністю. Наведені на рис. 3.6 дані це підтверджують. Саме в тих країнах, де є найдорожчою оренда землі, забезпечується й найвища ефективність землекористування (Нідерланди, Данія та Австрія), а країни з відносно меншою вартістю оренди сільгоспугідь мають і нижчу їх дохідність (Україна, Латвія, Хорватія, Литва та Чехія). Тренди показників вартості оренди сільськогосподарських земель та виробництва продукції сільського господарства у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь в європейських країнах і в Україні, які наведено на рис. 3.5 та 3.6, є досить ідентичними.

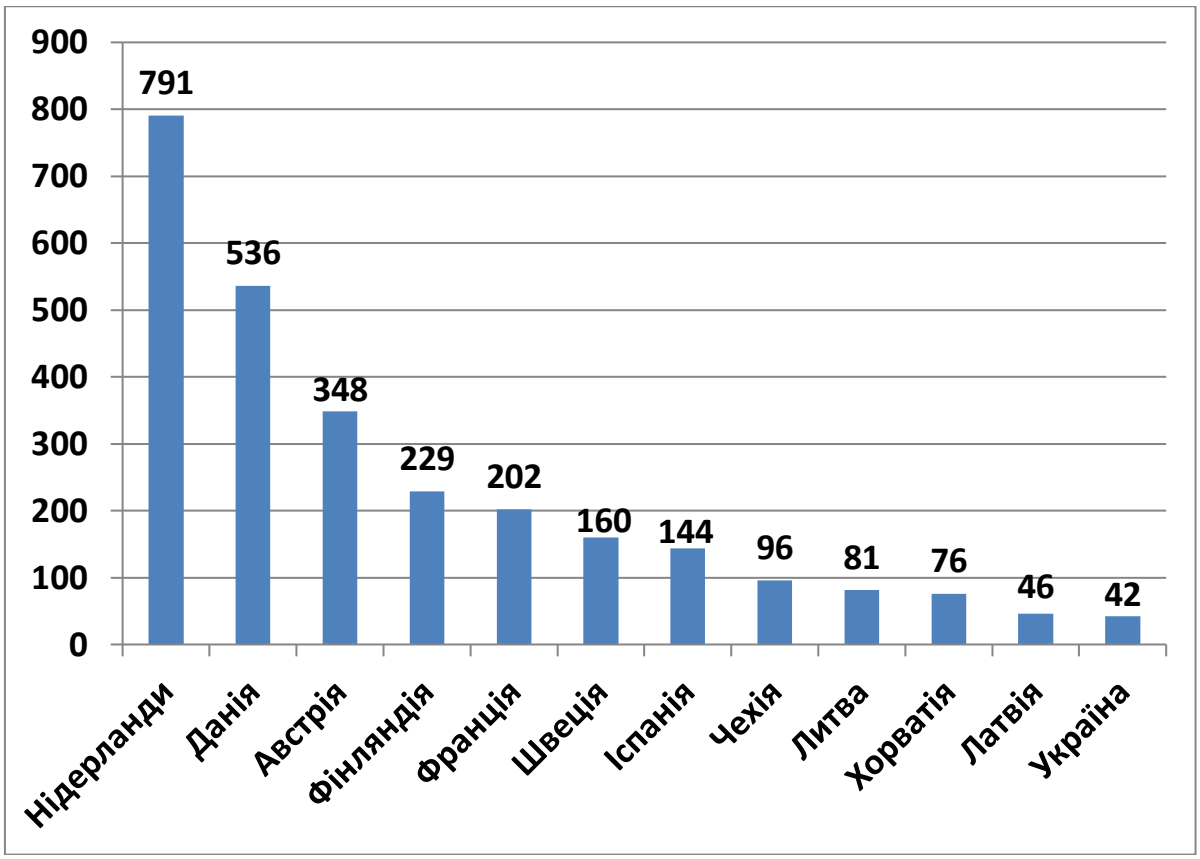

Рис. 3.5. **Вартість оренди сільськогосподарських земель в європейських країнах і в Україні у 2016 р.,** *євро/га*

Джерело: [3].

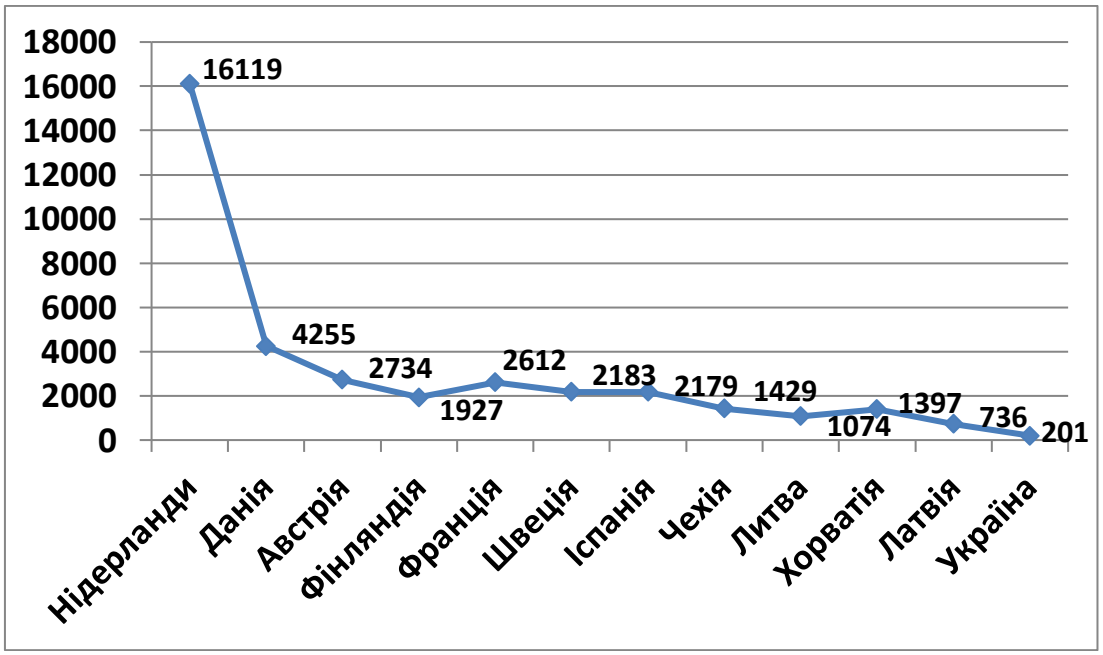

Рис. 3.6. **Продукція сільського господарства у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь в європейських країнах і в Україні у 2017 р.,** *євро*

Джерело: побудовано за даними: [403, р. 133-181; 307, с. 46, 65; 326, с. 231].

Таблиця 3.6

Ефективність виробництва і співвідношення нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь та орендної плати в сільськогосподарських підприємствах України

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Нормативна грошова оцінка, грн/га	9293	10707	11339	11339	19912	19912	19912	24870	29844	29844
Орендна плата за земельні частки (паї), грн/га	184,6	242,6	271,6	364,5	556,7	566,9	655,1	862,0	1093,4	1369,0
Відношення орендної плати до нормативної грошової оцінки, %	2,0	2,3	2,4	3,2	2,8	2,8	3,3	3,5	3,7	4,6
Фінансовий результат до оподаткування, грн/га	272,9	360,4	830,1	1227,2	1315,2	726,5	1051,8	4963,6	4344,1	3708,2
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	7,7	8,7	17,5	19,3	16,3	8,3	9,3	30,4	25,6	18,7

Джерело: складено за даними Держгеокадастру та Державної служби статистики України.

Більш висока ефективність землекористування в країнах, що входять до складу ЄС-15, пояснюється відповідним рівнем інтенсифікації їхньогосільськогосподарського виробництва, його структурою та дієвим інституційним регулюванням. Запроваджена в країнах ЄС ще на межі 1950-60-х рр. Спільна сільськогосподарська політика (*Common Agricultural Policy, CAP*) забезпечує масштабну підтримку сільськогосподарських товаровиробників, комплексний розвиток сільських територій, дотримання екологічних стандартів, збереження природного середовища, в тому числі земельних ресурсів. Саме завдяки системній підтримці фінансового стану фермерів аграрний сектор європейських країн є високорентабельним і конкурентоспроможним.

Ринок землі в західноєвропейських країнах має давню історію розвитку. Нині він характеризується відкритістю та ліберальністю до інвесторів, відсутністю обмежень щодо іноземного капіталу. Існуюче регулювання земельних відносин все більше переходить до органів місцевого самоврядування. Конкурентні засади земельного ринку забезпечують високий рівень орендної плати і її суттєву диференціацію в залежності від конкретних соціально-економічних та природно-географічних умов тієї чи іншої країни.

Серед «старих» членів ЄС найвищою вартість оренди сільськогосподарських земель є в Нідерландах, а найнищою - в Іспанії. Різниця в рівнях орендної плати в певній мірі обумовлюється і відмінностями у забезпеченості країн сільськогосподарськими угіддями. При максимальному рівні орендної плати Нідерланди мають і мінімальну серед європейських країн площу сільгоспугідь на душу населення. По даним за 2017 р. даний показник у Нідерландах дорівнював лише 0,11 га, тоді як у Австрії - 0,30 га, Фінляндії - 0,41 га, Франції - 0,42 га, Іспанії - 0,50 га [розраховано за даними: 403, р. 133-181]. Від площі наявних в країні сільськогосподарських земель залежить величина її пропозиції, що впливає на рівень орендної плати. Якщо звернутися до графічного зображення формування орендної плати, то саме земельний фонд країни буде визначати положення кривої пропозиції землі *SS* і відповідну величину вартості оренди (рис. 2.6).

В Україні на душу населення за даними 2017 р. припадало 0,97 га сільськогосподарських угідь. Таку ж забезпеченість сільськогосподарськими землями має Латвія і дуже близьку до неї Литва (1,04 га) [403, р. 133-181; 326, с. 29, 306]. Оскільки ці країни ще у відносно недалекому минулому перебували з Україною у одній соціально-економічній системі і нещодавно запровадили ринок землі, можна спрогнозувати, що після відміни у нас мораторію на купілю-продаж сільськогосподарських угідь орендна плата значно не зросте.

В основі високої дохідності сільськогосподарського виробництва Нідерландів і, відповідно, спроможності фермерів сплачувати високу орендну плату за землю, лежить використання найефективніших інноваційних технологій і виробничих систем, які забезпечують продуктивність в п’ять разів вищу за середньоєвропейську. Хоча в Нідерландах орендна плата є

найдорожчою, але регіональні органи влади регулюють її мінімальну та максимальну величини і не допускають значних щорічних коливань [91].

За останні роки орендна плата за земельні паї у структурі витрат сільськогосподарських товаровиробників України майже не змінюється і знаходиться у межах 8-10% (рис. 3.7). У фермерських господарствах даний

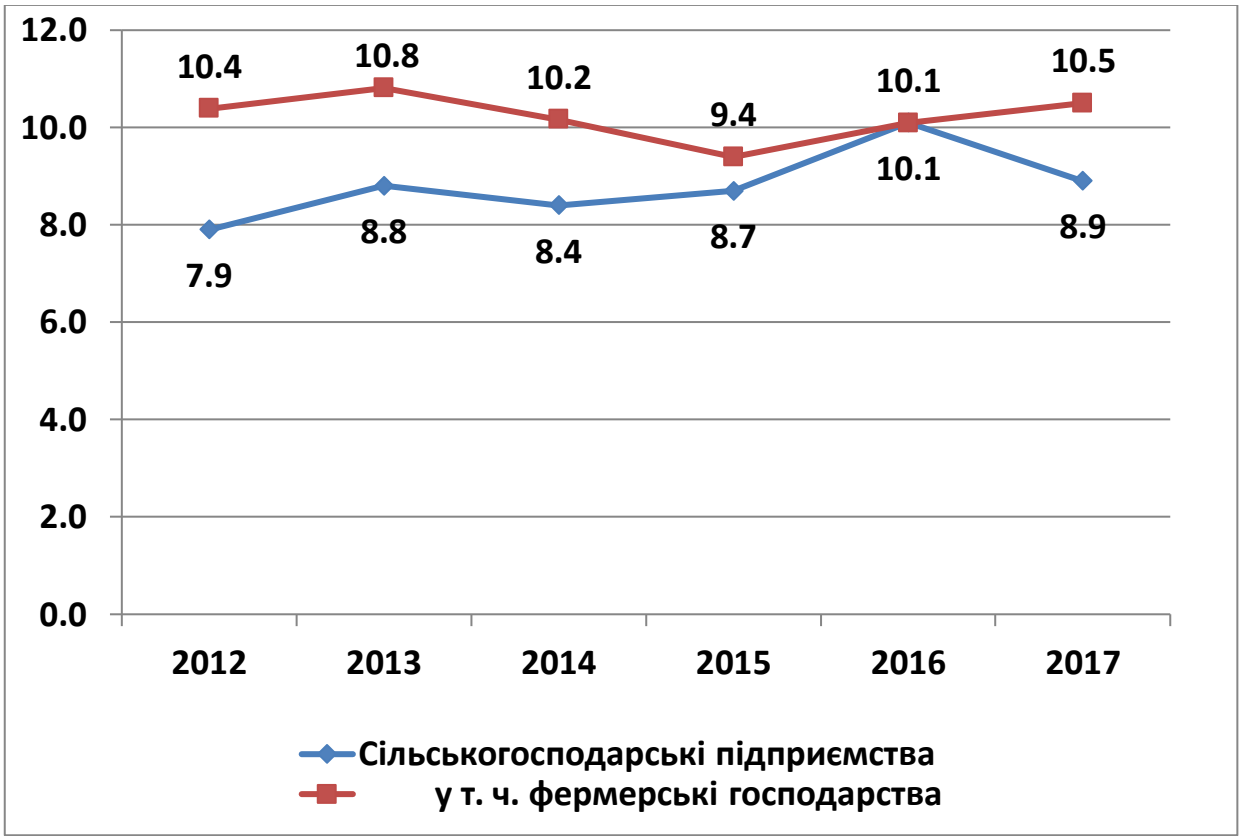

Рис. 3.7. **Орендна плата за земельні частки (паї) у структурі виробничої собівартості продукції сільського господарства сільськогосподарських підприємств України, %**

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

показник дещо вищий, ніж в цілому по сільськогосподарських підприємствам. Проте в абсолютному вимірі фермери витрачають на оренду землі менше у порівнянні з сільгосппідприємствами. Так, у 2017 р. фермерські господарства витратили на оренду 1 га угідь в обробітку12814,8 грн., а сільськогосподарські підприємства - 18067,1 грн., тобто на 41,0% більше. Загалом виробнича собівартість продукції сільського господарства у фермерів у розрахунку на 1 га землекористування на 65,5% нижча, ніж у сільськогосподарських підприємств в цілому, в тому числі по прямим матеріальним витратам - на 64,5% і по оплаті праці - на 69,3% [307, с. 173, 182].

Оскільки різниця у витратах на оренду землі відносно інших складових у структурі собівартості продукції сільського господарства у фермерів є найнищою, то це говорить про те, що для залучення у обробіток додаткових сільгоспугідь вони економлять в найменшій мірі. Саме це і дозволяє фермерським господарствам розширювати площу свого землекористування

(рис. 3.2). Водночас, фермери забезпечують більш високий рівень рентабельності продукції сільського господарства відносно сільськогосподарських підприємств в цілому (дод. Г).

Слід також звернути увагу на те, що у фермерських господарствах питома вага площі орендованих земель у загальному землекористуванні дещо менша у порівнянні з іншими організаційно-правовими формами сільськогосподарських підприємств. Якщо в цілому сільськогосподарські підприємства України 92% угідь, що перебувають у їх землекористуванні, обробляють на умовах оренди, то фермерські господарства залучають у виробництво через оренду 85% земель. Це пояснюється тим, що фермерське господарство має в обробітку значно меншу площу сільськогосподарських угідь, ніж будь-яке інше підприємство. Так, по даним за 2017 р. в середньому по Україні одне фермерське господарство мало в користуванні 148,9 га, а підприємства інших форм господарювання - 1543,3 га [розраховано за даними: 307, с. 173]. За рахунок власних земельних часток (паїв), оформлення земельних ділянок у постійне користування та емфітевзису фермери обходяться меншою часткою орендованих земель (табл. 3.7). За даними Державного реєстру речових

Таблиця 3.7

Кількість земельних ділянок у власності та користуванні фермерських господарств в Україні, станом на 21.03.2018 р.

	До 20 га	21-50 га	51- 100 га	101- 500 га	Більше 500 га	Загальна кількість	
						Одиниць	%
Право власності, одиниць	28892	5227	1389	337	8	35853	-
Право власності, %	63,5	52,5	52,1	52,2	72,7	-	61,0
Право оренди, одиниць	15525	4163	1217	308	3	21216	-
Право оренди, %	34,1	41,8	45,7	47,8	27,3	-	36,1
Право постійного користування, одиниць	533	546	50	0	0	1129	-
Право постійного користування, %	1,2	5,5	1,9	0	0	-	1,9
Емфітевзис, одиниць	546	28	8	0	0	582	-
Емфітевзис, %	1,2	0,2	0,3	0	0	-	1,0
Загальна кількість, одиниць	45496	9964	2664	645	11	58780	-
Загальна кількість, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-	100,0

Джерело: складено за даними Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

прав на нерухоме майно, станом на 21.03.2018 р. із загальної кількості земельних ділянок, що були у обробітку фермерських господарств, на умовах оренди було залучено 36,1% ділянок. Основна ж частина ділянок (61,0%) - це власна земля фермерів, а решта оброблялись на умовах оформлення права

постійного користування (1,9%) та емфітевзису (1,0%). Фермерські господарства орендували найбільшу кількість земельних ділянок до 20 га (73,2% від загальної кількості орендованих ділянок) та від 21 до 50 га (19,6%).

Власники землі віддають у оренду угіддя як господарствам, де ними було отримано земельний пай або їх правонаступникам, так і іншим суб'єктам. При цьому має місце стала тенденція збільшення орендованої землі новими суб'єктами господарювання. Так, у Сумській області за 2001-2018 рр. питома вага договорів з новоутвореними підприємствами у їх загальній кількості зросла з 9,5 до 67,1%. Така ситуація свідчить про наявність певної конкуренції серед товаровиробників сільськогосподарської продукції, що посилює ринковий характер земельних відносин. Водночас, порівняння виплат по земельним паям з орендною платою за передані на земельних аукціонах ділянки із земель сільськогосподарського призначення державної власності свідчить, що передача в оренду приватних земель ще здійснюється ще за значно меншої конкуренції.

З метою запобігання корупції та недопущення зловживань у сфері земельних відносин, пов'язаних з передачею земель, ДГК згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 21.06.2017 № 688 [59] з 1 жовтня 2017 р. по 15 квітня 2019 р. було реалізовано пілотний проект із запровадження електронних земельних торгів. Передачу в оренду ділянок із земель сільськогосподарського призначення державної власності виключно через електронні земельні торги передбачається також «Стратегією удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними», яка була затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. №413 [330]. Онлайн-аукціони позбавлені обмежень територіального характеру щодо фізичної присутності покупця на місці проведення аукціону. Це суттєво розширює кількість учасників торгів, посилює конкуренцію між ними, сприяє формуванню ставок орендної плати на ринкових засадах і ще в більшій мірі підвищує результативність реалізації права оренди земельних ділянок. Держгеокадастром укладено договори про забезпечення функціонування системи електронних земельних торгів з державними підприємствами «СЕТАМ» та «ПРОЗОРРО.Продажі». Перший електронний земельний аукціон відбувся 18 жовтня 2018 р., а до кінця року їх пройшло біля трьох десятків. Проведені електронні торги продемонстрували середній приріст стартової ставки на 26 процентних пунктів - з 8,3% до 34,3% [58].

Як повідомив ДГК, за підсумком 2018 р. середня ставка оренди державних земель сільськогосподарського призначення за результатами земельних торгів склала 19,32%. У першому кварталі 2019 р. стартова річна орендна плата за користування земельними ділянками була визначена на рівні 8,30% від НГО земель або близько 15,77 млн. грн. За результатами земельних торгів розмір орендної плати у середньому по Україні вдалося підвищити до 23,68% від НГО, що дозволило додатково наповнити місцеві бюджети на 44,96 млн. грн. [84].

За даними Головного управлінням ДГК у Сумській області у 2018 р. було проведено 81 земельний аукціон з продажу прав оренди 290 земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної форми власності для ведення товарного сільськогосподарського виробництва загальною площею 6557,94 га. За результатами торгів розмір річної плати за користування земельними ділянками, який орендарі будуть сплачувати до бюджетів місцевих рад Сумського регіону, становить 15,2 млн. грн. З цих аукціонів 6 було проведено в режимі онлайн, на них було здійснено продаж прав оренди 12 земельних ділянок сільськогосподарського призначення загальною площею 222,97 га для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. В цілому по Сумській області за результатами торгів ставка орендної плати становила 8,04 - 437,23% від НГО земельних ділянок [39].

За рахунок розширення кола покупців на конкурсних засадах в процесі електронних торгів забезпечується значно вищий рівень плати за передачу земельних ділянок в оренду (рис. 3.8). Так, за результатами проведених у 2016-

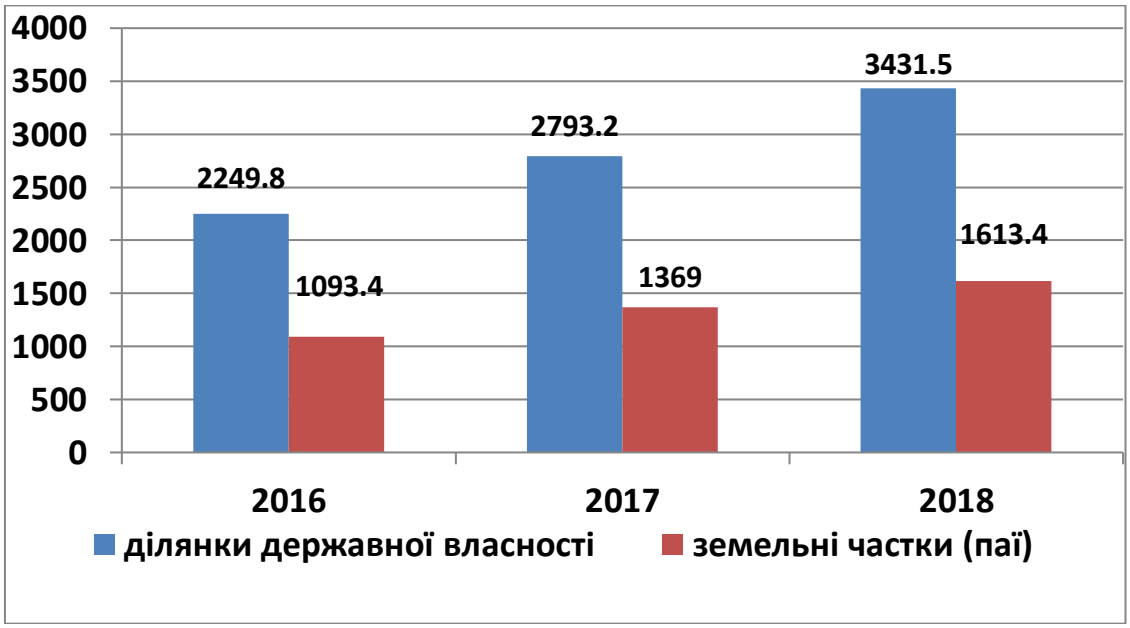

Рис. 3.8. **Середня орендна плата за передані в користування ділянки сільськогосподарського призначення державної власності на земельних аукціонах та за земельні частки (паї) в Україні**, *грн/га*

Джерело: побудовано за даними Держгеокадастру України.

2018 рр. в Україні електронних торгів орендна плата за ділянки сільськогосподарського призначення державної власності була в 2,04-2,13 рази більшою, ніж орендна плата, яку отримали власники земельних часток (паїв). За підсумками 2018 р. різниця у розмірах середньої орендної плати за передані в користування ділянки сільськогосподарського призначення державної власності на земельних аукціонах та за земельні частки (паї) в цілому по Україні склала 1818,1 грн/га. Водночас по окремим регіонам ця різниця була значно більшою. Максимальною вона була у Хмельницькій (5513,5 грн/га), Вінницькій (4971,0 грн/га) та Полтавській (3657,2 грн/га) областях (дод. В).

В умовах низького рівня загальних доходів населення недоотримання платні 6,9 млн. власниками земельних паїв [199] є негативним чинником впливу не лише на особисті доходи цих громадян, а й на сукупний платоспроможний попит, що стримує економічний розвиток країни. З огляду на викладене, є потреба збільшити визначену у 2008 р. мінімальну орендну плату по земельним паям у 3% до рівня 8%, як це передбачено для земель сільськогосподарського призначення державної власності.

Рівень орендної плати за передані в користування ділянки сільськогосподарського призначення державної власності на земельних аукціонах є значно вищим у порівнянні з передачею в оренду на безконкурентних засадах (рис. 3.9). У 2016-2017 рр. це перевищення було

Рис. 3.9. **Середня орендна плата за передані в користування ділянки сільськогосподарського призначення державної власності на земельних аукціонах та на безконкурентних засадах за договорами минулих періодів в Україні**, *грн/га*

Джерело: побудовано за даними Держгеокадастру України.

більшим, відповідно, у 2,4 та 2,7рази. Досягнення більш високої плати при передачі права оренди державних і комунальних земель на конкурсних засадах має не лише фіскальне значення - отримання державою і органами місцевого самоврядування більших фінансових надходжень. Дорога оренда посилює конкуренцію між орендарями щодо методів господарювання, менеджменту, маркетингу, стимулює сільськогосподарських товаровиробників запроваджувати новітні технології тощо. Іншими словами, високу оренду плату за землю можна розглядати як один із чинників підвищення ефективності використання земельних ресурсів.

Важливе значення у становленні орендних відносин з позицій захисту інтересів власників землі і її збереження як національного надбання має встановлення строків оренди. Аналіз показує, що збільшується кількість договорів, якими передбачається строк оренди понад 7 років. За 2008-2017 рр. в

Сумській обл. питома вага таких договорів оренди земельних часток (паїв) зросла з 48,2 до 89,0%, тобто основна частина укладених нині договорів є довгостроковими. Така тенденція створює передумови для дотримання орендарями вимог законодавства України щодо збереження родючості ґрунтів.

Проте ситуація щодо строків передачі в оренду ділянок сільськогосподарського призначення державної власності є іншою. Близько 50 відсотків договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності укладено на строк до 49 років [330]. При довгострокових договорах оренди максимізуються ризики втрат корисних властивостей ґрунтів від господарювання недобросовісних орендарів. За таких обставин важливого значення набуває запровадження мінімально припустимого терміну оренди у 7 років. Проведення електронних земельних торгів нині відбувається з дотриманням саме такої норми. Це призвело до того, що основна частка договорів оренди стала укладатися на термін до 10 років (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Термін оренди та середнє значення орендної плати державних сільськогосподарських земель, наданих в оренду через аукціони в Україні у 2017 р.

Термін оренди	Частка договорів, %	Частка площ, %	Середній розмір орендної плати, грн./га
0-10	93,7	97,9	2765
11-20	3,2	1,4	4081
21-30	2,3	0,5	4881
31-49	0,8	0,2	1137

Джерело: [180].

За підсумками 2017 р. 93,7% договорів оренди державних сільськогосподарських земель було укладено на термін до 10 років, а їх площа склала 97,9%. Хоча договорів з терміном оренди від 11 до 20 років було укладено лише 3,2% від загальної кількості, а на 21-30 років і ще менше (2,3%), на них слід звернути увагу з наступних обставин. Оренда землі строком понад 10 років потрібна для орендарів, які мають намір зробити довгострокові інвестиції.

Запровадження сучасних технологій обробки сільськогосподарських угідь для вирощування будь-яких культур вимагає значних капіталовкладень в оновлення матеріально-технічних засобів, окупність яких можлива лише при довгостроковій оренді. Такі види діяльності, як осушення і зрошення земель, садівництво, виноградарство, також вимагають оренди землі на довготривалий період. Органічне землеробство можливе також при умові довгострокової оренди землі, оскільки тільки на отримання відповідних сертифікатів необхідно декілька років. Як показують дані табл. 3.6, середній розмір орендної плати по договорам терміном 11-20 років та 21-30 років був значно більшим відносно договорів зі строком до 10 років, відповідно, на 47,6 і 76,5%. Це свідчить про те, що орендарі з довгостроковими інвестиціями згодні сплачувати більший

розмір орендної плати і довготривала оренда є вигідною власникам землі. Проте таких інвесторів ще небагато, тобто обмеженість фінансових ресурсів стримує довгострокову оренду.

Впровадження передбачених Законом України від 04.06.2009 № 1443-VI проектів землеустрою [238], які забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни і реалізацію заходів з охорони земель, можливе саме в умовах довгострокової оренди сільськогосподарських угідь. Оптимальними для застосування проектів землеустрою є договори оренди терміном на 8-10 років. Проте серед зазначених у табл. 3.6 договорів з терміном до 10 років таких не є більшість. Наведені у табл. 3.9 показники свідчать, що договорів оренди терміном

Таблиця 3.9

Динаміка загальної кількості укладених договорів оренди земельної частки (паю) в Україні

	01.01.2017	01.01.2018	01.01.2019
Укладено договорів оренди земельної частки (паю), млн.	4,8	4,9	5,0
Укладено договорів терміном на 8-10 років, млн.	2,2	2,3	2,3
Питома вага договорів терміном на 8-10 років у їх загальній кількості, %	45,8	46,9	46,0

Джерело: складено за даними Держгеокадастру України.

на 8-10 років у їх загальній кількості менше половини, і таке співвідношення протягом трьох останніх років майже не змінюється. Вочевидь, питома вага таких договорів буде збільшуватися по мірі зростання доходів орендарів і досягнення загальної макроекономічної стабілізації, зокрема зниження рівня інфляції та процентної ставки за кредити, що буде сприяти довгостроковим інвестиціям, в тому числі в землекористування.

Ст. 22 Закону України «Про оренду землі» передбачено, що орендна плата може справлятися у грошовій формі, а за згодою сторін - і у натуральній формі. За земельні ділянки, що перебувають у державній і комунальній власності, розрахунки щодо орендної плати здійснюються виключно у грошовій формі [261]. На практиці плата за оренду земельних часток (паїв) справляється у грошовій, натуральній та відробітковій (надання послуг орендодавцю) формах. Якщо раніше переважала натуральна форма справляння орендної плати, то нині - грошова (рис. 3.10). Так, у Сумській області власникам земельних часток (паїв) у 2008 р. за натуральною формою було сплачено 71,1% орендних платежів і грошовою - лише 14,0%, а у 2017 р. за натуральною - 31,0% і грошовою - 64,7%.

Відробіткова форма суттєво зменшується. Якщо у 2008 р. 14,9% плати за оренду земельних часток (паїв) було сплачено у відробітковій формі, то у 2017 р. -

Рис. 3.10. **Питома вага форм плати за оренду земельних часток (паїв) у Сумській області,** *%*

Джерело: побудовано за даними Головного управління Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру у Сумській області.

тільки 4,3%. Збереження цієї форми розрахунку за оренду землі пояснюється нестачею у власників земельних часток (паїв), в основному людей похилого віку, засобів механізації для обробки присадибних ділянок і обслуговування підсобного господарства. Наявність негрошових форм розрахунку за оренду сільськогосподарських угідь свідчить про недостатній рівень розвитку ринкових відносин у сфері сучасного землекористування.

У зв'язку з передачею земельних ділянок сільськогосподарського призначення із державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад (ОТГ) посилюється роль органів місцевого самоврядування як суб'єкта орендних відносин. Така передача земель розпочалася з 1 лютого 2018 р. відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 січня 2018 р. № 60-р [217]. За даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастру) у 2018 р. у власність ОТГ було передано понад 1,5 млн. га сільськогосподарських земель. У 2019 р. процес земельної децентралізації продовжиться для тих територіальних громад, які об'єдналися після 1 лютого 2018 р. [58]. В Сумській області у 2018 р. 28 ОТГ отримали у комунальну власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення загальною площею 71,8 тис. га [181].

Законом України № 2498-VIII також внесено зміни до ст.13 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 05 червня 2003 р. № 899-IV, які надають можливість органам місцевого самоврядування нерозподілені земельні ділянки, невитребувані частки (паї) після формування їх у земельні ділянки передавати в оренду для використання за цільовим призначенням на строк до

дня державної реєстрації права власності на таку земельну ділянку. Якщо до 1 січня 2025 р. власник невитребуваної земельної частки (паю) або його спадкоємець не оформив право власності на земельну ділянку, він вважається таким, що відмовився від одержання земельної ділянки. Така невитребувана земельна частка (пай) за заявою органу місцевого самоврядування на підставі рішення суду передається у комунальну власність територіальної громади, на території якої вона розташована, у порядку визнання майна безхазяйним [265].

Відповідно до чинного законодавства (ст. 1277 Цивільного кодексу України), у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття, орган місцевого самоврядування за його місцезнаходженням зобов'язаний подати до суду заяву про визнання спадщини відумерлою. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади [373].

Земельні ділянки відумерлої спадщини також передаються в оренду органами місцевого самоврядування (табл. 3.10). За даними Держгеокадастру,

Таблиця 3.10

Земельні ділянки відумерлої спадщини в Україні

	2015	2016	2017	2017 до 2015, %
Загальна кількість земельних ділянок, одиниць	6593	5976	6537	99,2
Середня площа однієї ділянки, га	3,5	3,8	3,8	108,6
Загальна площа земельних ділянок, га	22836	22504	25072	109,8
з них передано в оренду, га %	14687 64,3	10440 46,4	12450 49,7	84,8 -

Джерело: [180].

середній розмір орендної плати за 1 га відумерлої спадщини по Україні у 2017 р. становив 2 565 грн. [180]. Це досить високий рівень орендної плати, оскільки він майже вдвічі більше у порівнянні з виплатами за земельні частки (паї) і лише на 8,2 % менше, ніж середня орендна плата за передані в користування ділянки сільськогосподарського призначення державної власності на земельних аукціонах (рис. 3.7, 3.8). Наведені у табл. 3.10 дані показують, що органи місцевого самоврядування мають можливість більше передавати в оренду земельних ділянок відумерлої спадщини, оскільки у 2017 р. було передано в оренду тільки 49,7% від їх загальної площі, що навіть менше відносно 2015 р.

3.3. Сучасний стан реалізації відносин земельної власності

Проблема реалізації відносин власності на землю може бути розглянута у контексті того, в якій мірі втілюються в практиці господарювання наступні вимоги:

- суб'єкти земельних відносин мають задовольнити свій економічний інтерес щодо отримання доходу;

- у власника землі не повинно бути будь-яких перешкод у здійсненні його права власності з урахуванням всіх правомочностей - володіння, користування і розпорядження;

- існуючі інституції мають забезпечити усім суб'єктам земельних відносин рівні можливості нормального ведення господарської діяльності, а також реальні умови для збереження і захисту земельної власності.

Можливість отримання доходу суб'єктами земельних відносин визначається ефективністю використання земельних угідь. Кризовий стан, в якому опинилося сільське господарство України у 1990-ті рр., вимагав відмови від фактичної монополії державної власності на матеріально-технічні і земельні ресурси і проведенні приватизації майна і землі, тобто запровадженні відносин приватної власності на основні засоби виробництва. Для розгляду впливу приватизації сільськогосподарських земель на розвиток аграрного сектору економіки, а також з'ясування подальших можливостей розкриття потенціалу відносин приватної власності на землю доцільно проаналізувати тенденції, які склалися у формуванні рівня ефективності використання сільськогосподарських угідь в Україні. Даний показник визначає дохідність аграрного сектора і суб'єктів земельних відносин зокрема. Рівень доходу, який отримує кожен із суб'єктів цих відносин, є важливою складовою реалізації відносин власності на землю. Варто звернутися до динаміки ефективності як у кризовий період (1990-ті рр., 1990 р. можна вважати, на нашу думку, за докризовий), так і у період реформування земельних відносин (починаючи з 2000 р. і по теперішній час).

Ефективність використання сільськогосподарських угідь вважаємо за доцільне розглядати у контексті її двох основних форм - економічної і технологічної. Обидві форми ефективності обумовлені використанням виробничих ресурсів. Проте, якщо економічна ефективність відображає реалізацію виробничих відносин, то технологічна - ступінь освоєння систем ведення сільського господарства, результативність використання задіяних технологій з урахуванням всіх наявних ресурсів. Критерієм технологічної ефективності є рівень виходу продукції на одиницю використаних ресурсів, а економічної - рівень отриманого доходу на одиницю використаних ресурсів або - на одиницю витрат.

Розглянемо такий вартісний показник технологічної ефективності як вихід валової продукції сільського господарства з одиниці сільськогосподарських угідь, оскільки саме цей показник в значній мірі впливає на інші покажчики ефективності сільськогосподарського виробництва. Значення даного показника також полягає в тому, що він надає можливість порівняти ефективність виробництва по різним категоріям господарств [303, с.108, 110].

Якщо розглядати усі категорії господарств, то включно по 2012 р. віддача від земельних ресурсів була нижча у порівнянні з 1990 р. (табл. 3.11). Лише у

Таблиця 3.11

Продукція сільського господарства
зі 100 га сільськогосподарських угідь в Україні за категоріями господарств,
у постійних цінах 2010 р., тис. грн.

	1990	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Усі категорії господарств										
Продукція сільського господарства	683,5	393,0	534,1	640,6	612,0	694,8	690,9	657,6	698,5	697,0
продукція рослинництва	351,8	241,6	341,4	445,2	409,1	483,3	488,3	462,5	507,6	502,1
продукція тваринництва	331,7	151,4	192,7	195,3	202,9	211,5	202,6	195	190,9	194,9
Сільськогосподарські підприємства										
Продукція сільського господарства	514,6	194,1	456,9	590,5	547,2	668,3	680,4	642	699,5	704,1
продукція рослинництва	304,7	153,2	324,4	449,5	397,4	504,6	516,4	484,6	546,6	544,1
продукція тваринництва	209,9	40,9	132,5	141,1	149,8	163,7	164,1	157,4	152,9	160,0
з них фермерські господарства										
Продукція сільського господарства	-	144,8	278,9	372,6	321,5	428,9	407,6	435,3	498,0	474,7
продукція рослинництва	-	134,6	252,7	345,1	292,6	397,5	379,1	404,4	466,6	444,1
продукція тваринництва	-	10,3	26,2	27,5	28,9	31,4	28,5	30,9	31,5	30,7
Господарства населення										
Продукція сільського господарства	3132,7	1088,8	634,0	704,7	696,6	728,6	704,2	677,7	697,3	688,0
продукція рослинництва	1032,7	550,7	363,2	439,8	424,3	456,0	452,3	433,9	456,2	448,9
продукція тваринництва	2100,0	538,1	270,8	264,9	272,3	272,6	251,9	243,8	241,1	239,1

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

2013 р. вихід валової продукції з одиниці сільськогосподарських угідь збільшився на 1,7% відносно рівня 1990 р. Проте підвищення ефективності відбувається за рахунок рослинництва, по продукції тваринництва ефективність використання сільськогосподарських угідь у рамках усіх категорій господарств у 2013 р. склала лише 63,8% відносно 1990 р.

Сільськогосподарські підприємства перевищили рівень ефективності використання сільськогосподарських земель порівняно з 1990 р. тільки у 2011 р. По даним за 2017 р. приріст виходу валової продукції з одиниці сільськогосподарських угідь склав у сільськогосподарських підприємствах відносно 1990 р. 36,8%, але це сталося також виключно завдяки прискореному розвитку рослинницької галузі. Вихід тваринницької продукції в сільськогосподарських підприємствах у 2017 р. був на рівні 76,2% докризового 1990 р.

У фермерських господарствах ефективність використання земельних ресурсів підвищується повільніше, ніж в цілому по сільськогосподарським підприємствам. Якщо в сільськогосподарських підприємствах за 2000-2017 рр. вихід валової продукції сільського господарства з одиниці сільськогосподарських угідь збільшився у 3,6 рази, то у господарствах фермерів зростання відбулося у 3,3 рази. Дещо нижчі темпи даного показника у фермерських господарствах можна пояснити декількома причинами. Перша з них полягає в тому, що фермери ще не досягли оптимальних розмірів концентрації земельних ресурсів у розрахунку на одне господарство. Наступна причина більш низького рівня віддачі земельних ресурсів у фермерських господарствах відносно інших сільськогосподарських підприємств вбачається в тому, що вони мають значно гірше матеріально-технічне забезпечення. Так, у 2017 р. енергетичні потужності в розрахунку на 100 га посівної площі у фермерських господарствах дорівнювали 157 кВт, тоді як по усім сільськогосподарським підприємствам даний показник дорівнював 165 кВт. Якщо в середньому на одне фермерське господарство приходилося 234 кВт енергетичних потужностей, то на один виробничий кооператив - 2660, одне господарське товариство - 2429 кВт і одне приватне підприємство - 1669 кВт [307, с. 85-86].

Динаміка ефективності використання земельних ресурсів у господарствах населення показує зниження її рівня як в цілому по сільськогосподарській продукції, так і окремо по продукції тваринництва і рослинництва (табл. 3.10). За 1990-2017 рр. віддача угідь по рослинницькій продукції у господарствах населення скоротилася у 2,3 рази, а по тваринницькій - у 8,9 рази, а загалом по продукції сільського господарства рівень ефективності 2017 р. склав лише 22,0% відносно 1990 р. Водночас ефективність використання земельних ресурсів у господарствах населення ще є досить високою. Лише у 2017 р. сільськогосподарські підприємства досягли на 2,3% більшого виходу продукції сільського господарства з одиниці угідь відносно господарств населення. При цьому господарства населення зберегли перевагу по виходу продукції тваринництва, даний показник був у них на 49,4% більшим. По ефективності

виробництва рослинницької продукції господарства населення почали поступатися сільськогосподарським підприємствам з 2011 р.

Напевне, тенденція зростання ефективності використання земельних ресурсів сільськогосподарськими підприємствами і її зниження господарствами населення збережеться у подальші роки [290, с. 83]. Якщо за базовий період початку реформування аграрного сектора економіки України взяти 2000 р., то сталі темпи підвищення ефективності показують сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства. У господарствах населення має місце скорочення рівня ефективності землекористування. У 2017 р. у цій категорії господарств вихід продукції з одиниці площі склав лише 44,4% відносно 2000 р. (рис. 3.11). Хоча господарства населення перебувають у стані

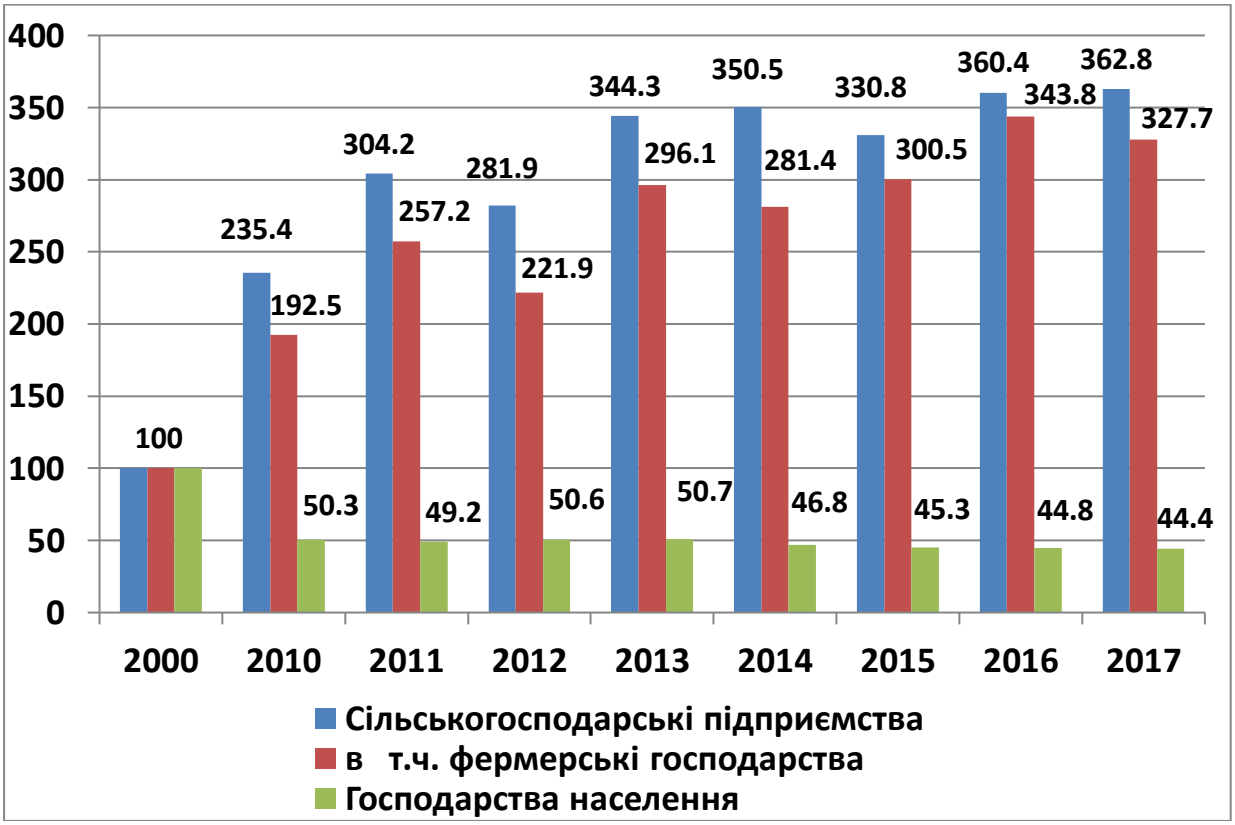

Рис. 3.11. **Індекси продукції сільського господарства з 1 га сільськогосподарських угідь в Україні за категоріями господарств,** *%*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

рецесії, ефективність їх землекористування є ще досить високою, особливо по продукції тваринництва (табл. 3.11). Вважаємо, що це обумовлюється двома причинами. Першою з них є те, що приватна власність створює потужну мотивацією селян до продуктивної праці на власній землі.

Друга причина полягає в тому, що в умовах неналежної соціальної політики з боку держави, добробут селян похилого віку, а таких нині більшість на селі, у визначальній мірі залежить саме від їх дбайливого господарювання. Аналогічним є вплив значної частки приватної землі у обробітку фермерів на темпи приросту ефективності землекористування у фермерських господарствах

(табл. 3.7). Сільськогосподарські підприємства, особливо крупнотоварні, а у їх обробітку стає все більше земель, як було показано у табл. 2.2, забезпечують високі темпи зростання ефективності використання земельних ресурсів завдяки запровадженню інноваційних технологій, сучасного менеджменту та маркетингу. Даний тренд динаміки землекористування різних категорій господарств протягом 2000-2017 рр., як і рівень ефективності використання угідь у період 1990-2017 рр., можна пояснити впливом на реалізацію потенціалу відносин власності економічного середовища, в якому перебувають суб'єкти земельних відносин.

Стан економічного середовища, в якому здійснювалася господарська діяльність сільськогосподарськими підприємствами і господарствами населення у докризовий період, у 1990-ті рр. і у пореформений період (починаючи з 2000 р.), змінювався по різному для кожної з категорій господарств. Як сільськогосподарські підприємства, так і господарства населення при командно-адміністративній системі функціонували за абсолютно інших умов, ніж нині.

У господарствах населення відносини приватної власності і на землю, і на інші засоби виробництва фактично сформувалися задовго до 1990 р. Саме ця обставина є однією із причин, що обумовила більш високу ефективність використання земельних ресурсів у господарствах населення у порівнянні з сільськогосподарськими підприємствами. Інша причина полягає в тому, що господарства населення в той час в значній мірі підтримувалися за рахунок ресурсів колгоспів і радгоспів. Селяни мали можливість придбати у сільгосппідприємств за низькими цінами молодняк, корми, використовувати їхню техніку для обробітку своєї землі тощо. У господарств населення не було проблем з реалізацією своєї продукції. Вироблену продукцію вони могли продати по вигідній ціні колгоспам і радгоспам (останнім ця продукція зараховувалася у виконання виробничого плану, що і стимулювало надання допомоги селянам з боку сільгосппідприємств), або продати закупівельним організаціям споживчої кооперації чи на колгоспному ринку за ринковими цінами. Починаючи з 1990-х рр. і по теперішній час господарства населення не мають такої підтримки з боку сільськогосподарських підприємств, яка стимулювалася державою, що і призвело до зниження рівня ефективності використання ними земельних ресурсів.

На початку 1980-х рр. керівництво Радянського Союзу усвідомило, що для послаблення у суспільстві соціальної напруги необхідно усунути в країні нестачу продовольства. З метою вирішення продовольчої проблеми розвитку сільського господарства було надано пріоритетне значення. Колгоспи і радгоспи здійснювали господарську діяльність, коли держава виділяла значні капіталовкладення у сільське господарство і закуповувала майже всю вироблену сільськогосподарську продукцію по високим гарантованим цінам, що забезпечувало беззбитковість виробництва. У 1990 р. в агропромисловому комплексі СРСР за рахунок усіх джерел фінансування було використано понад 72 млрд. руб. капіталовкладень, що склало 32% від їх загального обсягу по

народному господарству. Із загального обсягу цих коштів 80% було спрямовано на будівництво виробничих об’єктів сільського господарства і його соціальної інфраструктури [189, с. 434]. Нині аналогічний показник є значно нижчим, що свідчить про відсутність належного ставлення з боку держави до аграрного сектора економіки. Зокрема, в Україні у 2017 р. в капітальні інвестиції у сільське господарство, мисливство та надання пов’язаних з ними послуг було вкладено 14,1% від загального обсягу по економіці, а у 2010 р. даний показник дорівнював лише 6,0% [307, с. 24].

Для оцінки стану реалізації відносин власності на землю у контексті забезпечення дохідності суб’єктів земельних відносин важливе значення має також аналіз такого показника економічної ефективності, як рівень рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств. Даний показник, як і вихід валової продукції з одиниці земельної площі, підтверджує вище зроблений висновок про роль економічного середовища, в якому суб’єкти земельних відносин здійснюють свою діяльність, у реалізації своїх інтересів. Сільськогосподарські підприємства у до- кризовому 1990 р. мали найвищій рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції (42,6%, в тому числі по продукції рослинництва - 98,3%, тваринницькій продукції - 22,2%), який у кризові 1990-ті рр. поступово знижувався, і досяг найбільшого падіння у 2000 р., призвівши до збитковості виробництва (-1,0% в цілому по сільськогосподарській продукції та -33,8% по продукції тваринництва) [314, с. 55]. Це стало однією із причин необхідності прискорення реформування аграрного сектора економіки.

Нині, у порівнянні з 1990-ми рр., стан дохідності сільськогосподарських підприємств суттєво поліпшився. З 2008 р. вдалося позбавитися збитковості виробництва продукції тваринництва, хоча це відбулося в основному лише за рахунок стрімкого нарощування виробництва курячих яєць, а збитковість виробництва на м'ясо великої рогатої худоби та свиней зберігається. Проте оптимального рівня рентабельності виробництва в цілому сільськогосподарської продукції у 25-40% [24, с. 25; 77, с. 403], який був би стабільним протягом довготривалого періоду і зміг би забезпечити розширене відтворення на сталій основі, ще не досягнуто.

Важливе значення для усвідомлення впливу відносин власності на перспективи розвитку підприємств різних організаційно-правових форм має порівняння економічної ефективності виробництва у фермерських господарствах і сільськогосподарських підприємствах. За результатами 2017 р. фермерські господарства відносно сільськогосподарських підприємств в цілому мали більш високий рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції по 8 її видам з 13 (Дод. Г). Особливо суттєвою була перевага фермерів по рентабельності виробництва картоплі (28,9% проти 10,0% по сільськогосподарським підприємствам), буряків цукрових фабричних (20,0% проти 12,4%) і яйцям курячим (14,1% при збитковості сільськогосподарських підприємств -9,0%). Отже, у фермерських господарствах, де керівник і власник матеріально-технічних засобів

виробництва, а частково і землі поєднуються у одній особі, ефективніше використовуються ресурси.

Саме більш висока економічна ефективність виробництва у фермерських господарствах і обумовлює перерозподіл земельних угідь на їхню користь (рис. 3.2), хоча по технологічній ефективності (за показником виходу валової продукції з одиниці угідь) фермери ще поступаються сільськогосподарським підприємствам (табл. 3.10). Проте, суттєво вищі темпи зростання виробництва валової продукції у фермерських господарствах порівняно з сільськогосподарськими підприємствами (рис. 3.5), свідчать, що і по технологічній ефективності фермери з часом можуть бути лідерами.

Для з'ясування чинників, що впливають на формування сучасного економічного середовища, в якому перебувають суб'єкти земельних відносин, доцільно порівняти показники рентабельності всієї діяльності сільськогосподарських підприємств, їх операційної діяльності, а також рентабельності виробництва окремих сільськогосподарських продуктів. Наведені на рис. 3.12а) та рис. 3.12б) дані рентабельності всієї та операційної діяльності

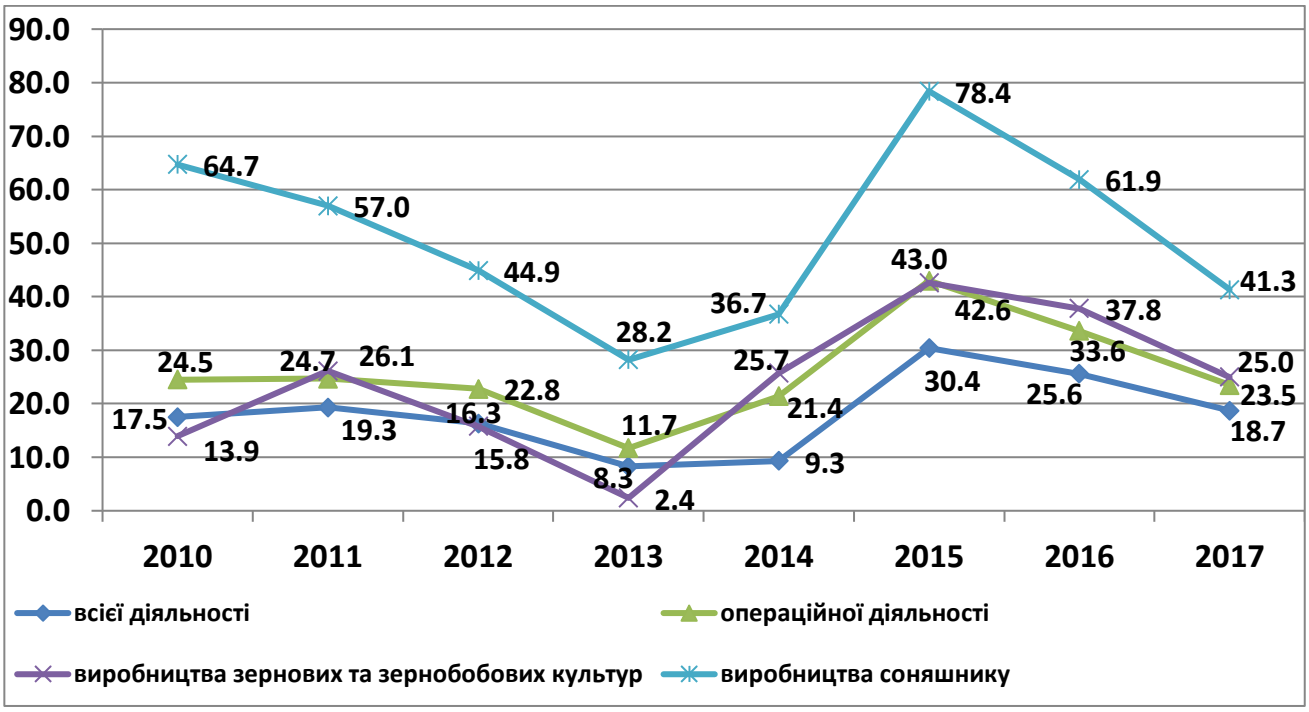

Рис. 3.12а) **Рівень рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств України,%**

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

показують, що їх рівень у визначальній мірі залежить від рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції. На рис. 3.12 а) показники рентабельності виробництва двох найприбутковіших культур - соняшнику і зернових та зернобобових культур. На рис. 3.12 б) рентабельність всієї та операційної діяльності позиціюється з двома найзбитковішими видами

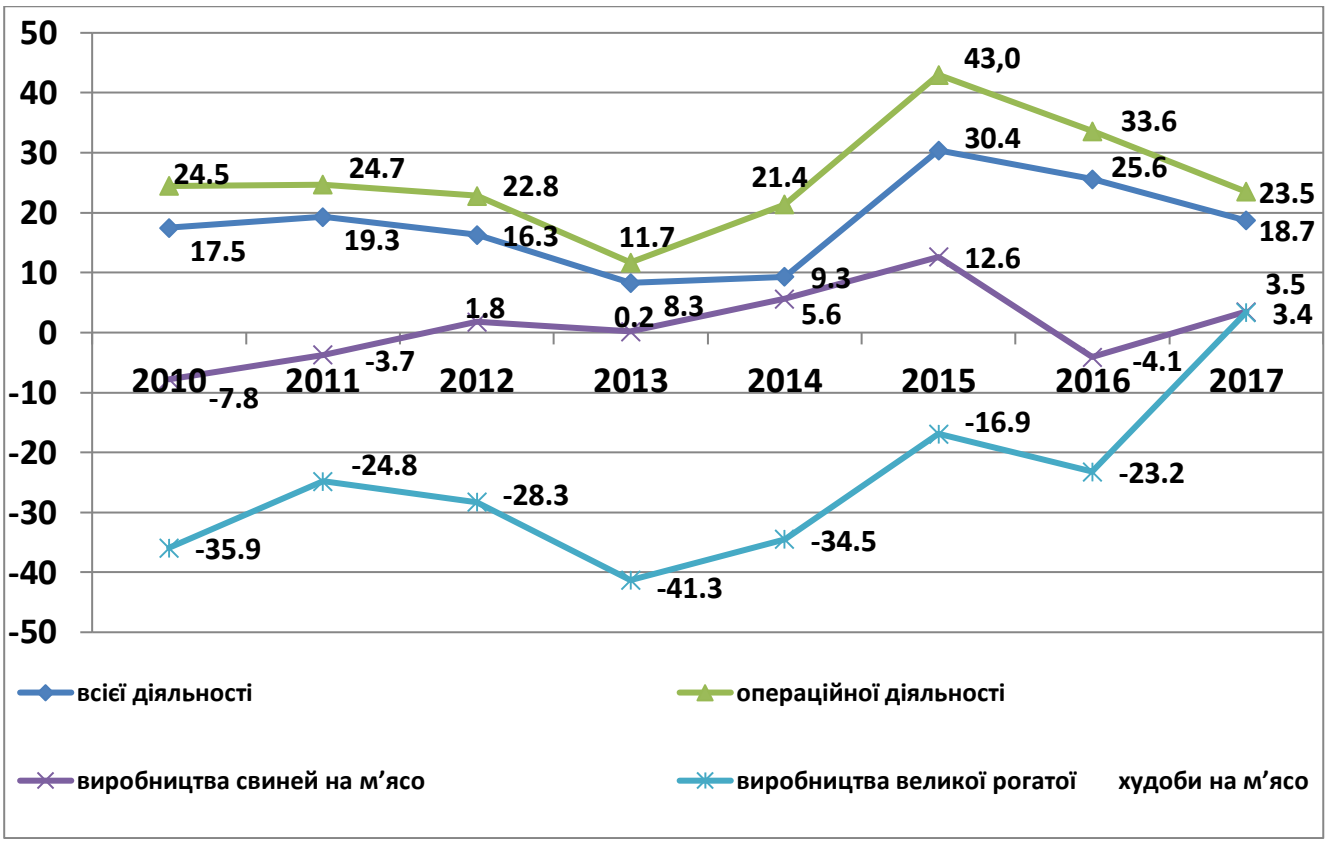

Рис. 3.12б). **Рівень рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств України,%**

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

сільськогосподарської продукції - великою рогатою худобою на м'ясо та свинями на м'ясо. Відображена динаміка показує протягом тривалого періоду сталість рівнів як високорентабельних видів сільськогосподарської продукції, так і збиткових. Решту видів сільськогосподарської продукції можна умовно поділити на середньорентабельні (буряки цукрові фабричні, картопля, овочеві культури і молоко) та середньозбиткові (птиця на м'ясо).

Поряд зі соняшником і зерновими та зернобобовими культурами до найприбутковіших можна віднести виноград, а також плодові та ягідні культури. До найзбитковіших видів слід додати ще виробництво на м'ясо овець та коз (дод. Г). Відповідно, рентабельність всієї та операційної діяльності сільськогосподарських підприємств формується під позитивним впливом виробництва рентабельних видів продукції і негативним впливом збиткових.

Слід звернути увагу, що сталим протягом всього аналізуємого періоду є тренд більш високого рівня рентабельності операційної діяльності у порівнянні з рівнем рентабельності всієї діяльності. Мінімальне перевищення рівня рентабельності операційної діяльності над рівнем рентабельності всієї діяльності дорівнювало 3,4% у 2013 р., а максимальне - 12,6% у 2015 р. Таке співвідношення даних показників свідчить про наявність у сільськогосподарських підприємств значних інвестиційних та фінансових витрат. Інвестиційні витрати сприяють запровадженню новітніх технологій,

посилюють конкурентоспроможність сільськогосподарських товаровиробників, створюють передумови для підвищення темпів розширеного відтворення в аграрному секторі економіки. Фінансові витрати дозволяють аграріям залучати позиковий капітал. Проте при існуючих нині вкрай високих процентних ставках кредитування, саме ця стаття витрат суттєво знижує рівень рентабельності всієї діяльності сільськогосподарських підприємств.

Значно нижчий рівень рентабельності операційної діяльності у порівнянні з рентабельністю виробництва найприбутковіших видів сільськогосподарської продукції говорить не тільки про негативний вплив збиткових та малоприбуткових сегментів виробництва, але й про вагомі витрати, які пов’язані з реалізацією продукції.

Зокрема, сільськогосподарські товаровиробники, особливо ті, що не належать до великотоварних, суттєво втрачають у прибутковості операційної діяльності по причині неналежного рівня розвитку в Україні логістики. За підсумками оприлюдненого Всесвітнім банком результатів Індексу ефективності логістики (LPI - Logistics Performance Index) за 2018 р. Україна серед 160 країн посіла 66 місце. Незважаючи на певний прогрес у даному напрямку (у 2010 р. Україна перебувала на 102 позиції), для країни, яка є провідним експортером цілої низки сільськогосподарських товарів, цього, безумовно, недостатньо. За 2010-2018 рр. Індекс ефективності логістики України підвищився з 2,57 до 2,83, тобто його приріст склав 0,26. Найбільшим було просування по таким критеріям, як відстеження вантажів (додано 0,62 бала), митні процедури (0,42 бала) і своєчасність доставки (0,36 бала). Менше підвищення у порівнянні із загальним зростанням індексу відбулося по таким критеріям, як логістична компетентність (0,25 бала) і міжнародне транспортування вантажів (0,04 бала), а по розвитку інфраструктури навіть відбулось погіршення на 0,22 бали [408].

Такий стан логістики призводить до того, що за оцінкою радника з питань аграрної політики Групи Світового банку О. Нів'євського витрати на логістику в Україні приблизно на 40% вище, ніж в провідних країнах світу [89, с. 2]. Завищення логістичних витрат зумовлює недоотримання сільськогосподарськими товаровиробниками частини прибутку і, відповідно, знижує рівень рентабельності операційної діяльності.

Значна щорічна амплітуда як рівня рентабельності виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції (дод. Г), так і рівня рентабельності операційної діяльності та всієї діяльності (рис. 3.13а) та рис. 3.13б)), свідчить про суттєву залежність товаровиробників від природно-кліматичних умов і недосконалість економічних відносин в сфері реалізації сільськогосподарської продукції. Виключна обумовленість результатів господарської діяльності природним чинником є наслідком відсутності у основної частини сільськогосподарських підприємств сучасних технологій. В найбільш урожайні роки рентабельність діяльності сільськогосподарських товаровиробників знижується. Це також говорить про недостатній вплив держави на формування доходів аграрних підприємств [302, с. 87-88].

Рівень рентабельності залежить від співвідношення цін реалізації сільськогосподарської продукції і її собівартості. Аналіз співвідношення даних показників свідчить, що визначальним фактором рівня рентабельності є ціни. Витрати на виробництво сільськогосподарської продукції щорічно зростають і лише суттєве підвищення реалізаційних цін дозволяє забезпечити позитивну рентабельність, хоча її фактичний рівень, як зазначалося, не можна розглядати як задовільний. Так, у 2015 р. відбулося найзначніше за останні роки підвищення індексу цін реалізації сільськогосподарської продукції (на 54,5%) [326, с. 198], відповідно в цей період до максимального рівня піднялися і показники рентабельності - операційної до 43,0% і всієї діяльності - до 30,4% (рис. 3.12а) та рис. 3.12б)). Ці дані свідчать про необхідність більш широкого запровадження аграріями новітніх технологій з метою зниження собівартості сільськогосподарської продукції, а також про актуальність стабілізації фінансового становища сільськогосподарських підприємств, в тому числі за рахунок підтримки державою їх доходів.

Зберігається значна диференціація рівнів рентабельності виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції (дод. Г). Так, у 2017 р. по прибутковим сегментам виробництва мінімальне значення даного показника було по великій рогатій худобі на мясо (3,4%), а максимальне - по винограду (51,6%). Мають місце значні коливання рівня рентабельності виробництва по рокам. Протягом 2012-2017 рр. рівень рентабельності виробництва зернових та зернобобових культур був у межах від 2,4 до 42,6%. Якщо у 2012 р. виробництво картоплі було збитковим (-17,4%), то у період, що розглядається, найвищий рівень рентабельності її виробництва було досягнуто у 2013 р. (22,4%) і 2015 р. (24,6%). Лише виробництво насіння соняшнику є достатньо високорентабельним з року в рік (дод. Г).

Суттєва різниця у рівнях рентабельності виробництва рослинницької і тваринницької продукції стримує розвиток тваринництва, хоча у споживанні населенням продуктів харчування в найбільшій мірі не вистачає саме м'ясо-молочної продукції (дод. Д). Споживання молокопродуктів населенням України у 2017 р. відносно норми склало тільки 41,9%, а м'яса і м’ясопродуктів - 60,8%, що було нижчим за досягнутий у 1990 р. рівень. Якщо у 1990 р. українці із 9 основних груп продуктів харчування по 5 споживали не менше раціональної норми, то у 2017 р. - лише по 2 і далеко ненайцінішим у біологічному сенсі (картоплі та олії). Споживання населенням продовольства залежить як від обсягів його виробництва, так і від платоспроможного попиту споживачів.

Негативним чинником впливу на рівень споживання продовольчих товарів є діюча практика стягнення ПДВ. Нарахованя ПДВ на сільськогосподарську продукцію здійснюється за тією ж ставкою, що діє стосовно і непродовольчих товарів. Оскільки споживання продуктів харчування є найпершою потребою усіх людей незалежно від рівня їх доходів, то такий порядок адміністрування ПДВ, на нашу думку, не відповідає принципу соціальної справедливості.

З 2000 р. в Україні стан харчування населення став покращуватися по мірі піднесення аграрного сектору економіки і збільшення доходів населення. У 2000-2013 рр. відбулося помітне зростання рівня споживання продуктів харчування на душу населення (табл. 3.12). Так, споживання м'яса та м'ясо-

Таблиця 3.12

Споживання основних продуктів харчування в Україні, на одну особу за рік, кг

	2000	2010	2013	2014	2015	2016	2017
М'ясо та м'ясо-продукти	32,8	52,0	56,1	54,1	50,9	51,4	51,7
Молоко та молочні продукти	199,1	206,4	220,9	222,8	209,9	209,5	200,0
Яйця, шт	166	290	309	310	280	267	273
Хлібні продукти	124,9	111,3	108,4	108,5	103,2	101	100,8
Картопля	135,4	128,9	135,4	141,0	137,5	139,8	143,4
Овочі та баштанні продовольчі культури	101,7	143,5	163,3	163,2	160,8	163,7	159,7
Плоди, ягоди та виноград	29,3	48	56,3	52,3	50,9	49,7	52,8
Риба та рибні продукти	8,4	14,5	14,6	11,1	8,6	9,6	10,8
Цукор	36,8	37,1	37,1	36,3	35,7	33,3	30,4
Олія	9,4	14,8	13,3	13,1	12,3	11,7	11,7

Джерело: [307, с. 214].

продуктів за цей період зросло на 71,0%, молока та молочних продуктів - 10,9%, яєць - на 86,1%, овочів та баштанних продовольчих культур - на 60,6%, плодів, ягід та винограду - на 92,2%, риби та рибних продуктів - на 73,8%, олії - на 41,5%. Проте підвищення комунальних тарифів з 2014 р., зростання цін на продовольство (індекс споживчих цін на продукти харчування у 2014-2017 рр. коливався від 108,5 до 144,4% [326, с.234]) змінило структуру грошових витрат населення. Люди стали менше купувати продовольства. У 2014-2017 рр. споживання усіх продуктів харчування на душу населення (крім картоплі) скоротилося (табл. 3.12). Якщо у 2013 р. калорійність середньодобового споживання населенням України продуктів харчування у розрахунку на одну особу складала 2969 ккал, то у 2017 р. - лише 2707 ккал, тобто на 8,8% менше [307, с. 218].

Безумовно, незбалансованість харчування населення України в значній мірі обумовлена його низькою платоспроможністю. Динаміка макроекономічних показників за останні роки підтверджує погіршення купівельної спроможності населення України. Так, питома вага оплати праці найманих працівників у структурі валового внутрішнього продукту України у 2010 р. становила 20,8%, а у 2016 р. - тільки 16,2% [розраховано за даними: 307, с. 209]. Особливо суттєво зменшилася платоспроможність населення у 2014-2015 рр., коли два роки поспіль відбувалося скорочення доходів. У 2014 р. середньомісячна реальна заробітна плата штатних працівників зменшилася до

93,5% відносно 2013р. і в 2015 р. - ще до 79,8% відносно 2014 р. [326, с. 70]. А саме люди найманої праці створюють основний обсяг попиту на продовольчі товари. Однак, економічне середовище, в якому відбувається формування доходів сільськогосподарських товаровиробників від використання земельних ресурсів, не спрямовує їх діяльність на істотне покращення задоволення потреб суспільства. Інакше кажучи, комерційні інтереси сільськогосподарських товаровиробників, одного із суб'єктів земельних відносин, є домінуючими над інтересами іншого суб'єкта - держави, однією із функцій якої є створення умов для забезпечення задоволення суспільних потреб.

Зменшення споживчого попиту на продовольство стало однією із причин стагнації особистих господарств (дод. Б, табл. 3.11). Сільськогосподарські підприємства, особливо високотоварні, враховуючи обмеженість споживання на внутрішньому ринку, все більше стали спрямовувати свою діяльність на експортоорієнтовану продукцію (рис. 3.13).

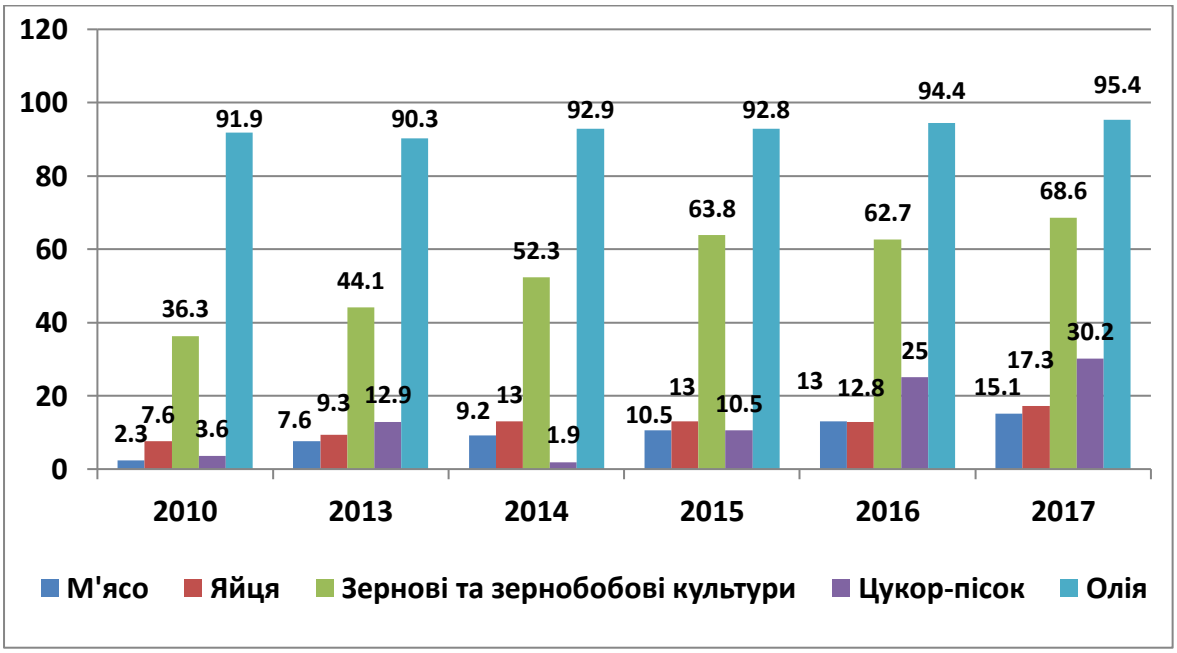

Рис. 3.13. **Питома вага експорту у виробництві сільськогосподарської продукції,** *%*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Аграрна продукція експортується незалежно від того, яким є її внутрішнє споживання. У 2017 р. із п'яти видів експортних продуктів українці споживали у відповідності до раціональної норми лише один - олію. Найбільш наочно зниження купівельної спроможності населення показує споживання хлібопродуктів. Якщо у 2010 р. коефіцієнт забезпечення споживання хлібопродуктів дорівнював 101,9% , тобто на 1,9% перевищував раціональну норму, то у 2017 р. він зменшився до 92,5%, а експорт зернових і зернобобових культур за цей період відносно їх виробництва збільшився з 36,3 до 68,6%. За 2010-2017 рр. питома вага експорту м'яса у його виробництві зросла з 2,3 до

15,1% (в основному за рахунок м'яса птиці), яєць - з 7,6 до 17,3%, цукру-піску - з 3,6 до 30,2%. У 2017 р. 95,4% виробленої в Україні олії було експортовано.

Збільшення експорту товарів забезпечує зростання валютних надходжень. Нині аграрний сектор перетворився на основне джерело валютної виручки від експорту товарів. За підсумками 2017 р. від експорту агропродовольчої продукції в Україну надійшло 17,8 млрд. дол. США, що склало 41,0% від загального обсягу надходжень і суттєво перевищило надходження від другого за розміром валютної виручки джерела - чорні метали і вироби з них, від якого надійшло 9,5 млрд. дол. США (22,1%) [розраховано за даними: 100, с. 47, 50].

Найбільш орієнтованою на експортну діяльність є рослинницька галузь, її продукція у 2017 р. забезпечила 51,9% валютного доходу від експорту агропродовольчої продукції (рис. 3.14). Цей дохід в основному сформувався

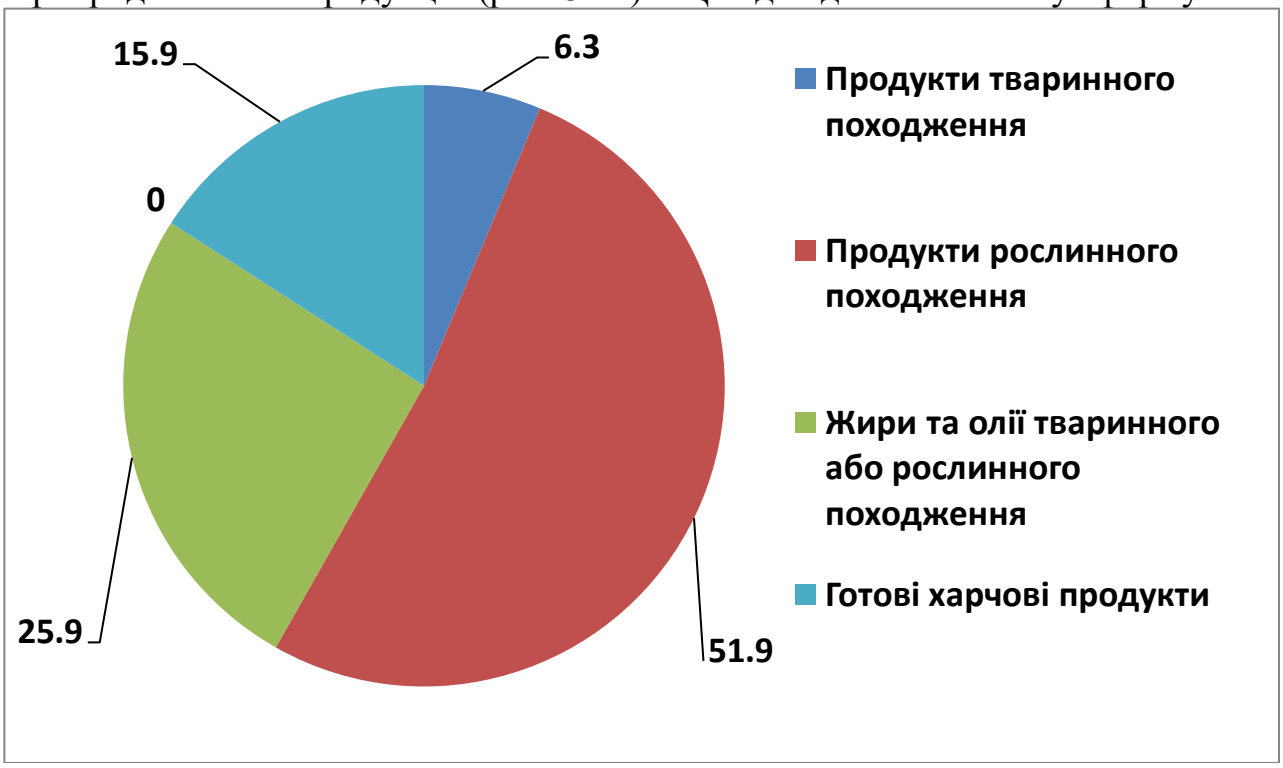

Рис. 3.14. **Структура експорту агропродовольчої продукції з України у 2017 р.,** *%*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

за рахунок зернових культур (кукурудзи, пшениці і ячменю), а також насіння і плодів олійних рослин (ріпаку, соняшнику). З позиції підвищення вартості експорту ефективніше вивозити на зовнішні ринки перероблену продукцію, оскільки вона містить більшу додану вартість. До складу такої продукції входять жири та олії тваринного або рослинного походження (головним чином соняшникова олія), а також готові харчові продукти, серед яких переважають цукор і кондитерські вироби з цукру, готові продукти із зерна та продукти переробки овочів. У 2017 р. від експорту товарів з високою доданою вартістю надійшло 41,9% всієї валютної виручки від реалізації агропродовольчої продукції у зарубіжні країни, тобто більшу частину валютного доходу забезпечує все ж таки продаж продукції без переробки.

Збільшення валютних надходжень в Україну має ключове значення для забезпечення збалансованості платіжного балансу і досягнення макроекономічної стабілізації. Проте вузька спеціалізація експортерів порушує інтереси власників землі щодо збереження їх об'єктів власності, оскільки негативно впливає на галузеву структуру сільськогосподарського виробництва і призводить до порушення сівозмін, наслідком якого є погіршення родючості ґрунтів. Постановою Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 р. № 164 передбачається запровадження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах, проте сільськогосподарські товаровиробники не завжди їх дотримуються [254] (дод. Е).

Найбільші порушення сівозмін відбуваються за рахунок допущення значних посівних площ технічних культур, насамперед соняшнику, а також вкрай недостатніх посівів картоплі, овоче-баштанних і кормових культур, особливо багаторічних трав (дод. Ж1, 2). Зокрема, у Чернігівській області, яка відноситься до Поліського природно-сільськогосподарського регіону, при нормативі соняшнику у структурі посівів у 0,5% за підсумками 2017 р. його фактична питома вага склала 15,6%, а при нормативі кормових культур у 20-60% їх було лише 8,6%. У Харківській області Лісостепового регіону соняшник було посіяно на 27,2% площ при нормативі 5-9%, а кормових культур при нормативі у 10-75% їх було лише 5,5%. Найзначніші відхилення від нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах мають місце у Степових регіонах. Так, у Північностеповому регіоні при нормативі 10% по Дніпропетровській області посіви соняшнику досягли 31,9%, Запорізькій - 34,1%, Кіровоградській - 32,6%, а площі кормових культур при нормативі 10-60% в цих областях фактично були у межах 2,8-3,2%. У Південностеповому регіоні при нормативі 10-12% угіддя під соняшником у Миколаївській області склали 34,2%, у Одеській - 24,2% і у Херсонській - 24,8%. Посіви ж кормових культур у цьому регіоні при нормативі до 60% склали лише 2,7-4,9% (дод. Ж1).

Зміна кліматичних умов призвела до того, що соняшник почали вирощувати в Передкарпатському регіоні, де за нормативами оптимального співвідношення культур у сівозмінах його не повинно бути. Так, у 2017 р. в Івано-Франківській області соняшник було посіяно на 8,4% площ, у Львівській - на 5,1% і в Чернівецькій області - на 5,5% від загальної площі посівів.

Надмірні посіви соняшнику дуже негативно впливають на стан родючості українських чорноземів, оскільки він відноситься до тих сільськогосподарських культур, які в найбільшій мірі виснажують ґрунти. У порівнянні із зерновими культурами соняшник використовує із чорноземних ґрунтів на 60-100% більше азоту, на 78-167% - фосфору і в 4-6 разів більше калію [363, с. 249].

Аналіз динаміки структури посівних площ свідчить про посилення негативної тенденції щодо недотримання сівозмін. За 2013-2017 рр. питома вага посівів соняшнику у загальній площі посівів найбільше зросла у таких областях, як Волинська - у 7 разів, Львівська область - 3,9 рази, Івано-Франківська область - 3,7 рази, Житомирська - 1,8 рази, Чернігівська - 1,4 рази.

У інших регіонах даний показник збільшився у межах від 0,3% у Запорізькій області до 31,5% у Черкаській області (дод. Ж1, 2).

Відносно рослинництва тваринницькі галузі розвиваються повільнішими темпами. Якщо у 1990 р. питома вага продукції тваринництва у валовій продукції сільського господарства складала 48,5%, то у 2017 р. - лише 28,0%, в тому числі по сільськогосподарські підприємствам даний показник скоротився з 40,8% до 22,7% (дод. Б). Зменшення обсягів виробництва тваринницької продукції понижує потребу у кормових культурах, що призводить до негативних тенденцій у структурі посівних площ. Нині в жодному з природно-сільськогосподарських регіонів не дотримано мінімального нормативу оптимальних посівів кормових культур (дод. Ж1, 2). Спостерігається регресивна динаміка питомої ваги посівів кормових культур у загальній площі посівів. У 2017 р. відносно 2013 р. найбільше скорочення зазначеного показника відбулося в Одеській (на 38,6%), Чернігівській (на 31,1%) та Полтавській (на 18,3%) областях.

Однією із причин порушень сільськогосподарськими товаровиробниками сівозмін є відсутність дієвих законодавчих норм за недотримання правил землеустрою. Так, згідно із внесеними у Ст. 55 Кодексу України про адміністративні правопорушення змінами:

- відхилення від затверджених в установленому порядку проектів землеустрою тягне за собою накладення штрафу на громадян від п'яти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб - від п'ятнадцяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без затверджених проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь, тягне за собою накладення штрафу на громадян від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб - від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [238].

Неоподатковуваний мінімум доходів громадян розміром у 17 гривень, встановлений пунктом 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України, є незмінним з 1996 р. [220]. При отриманні прибутку лише з одного гектара посівів соняшнику в середньому по Україні у 2013 р. 1410,5 грн. і при збільшенні його у 2017 р. до 3427,4 грн. [розраховано на основі: 203, с. 39; 307, с. 103, 177, 185], така норма не може вважатися достатньою.

Поновлення родючості сільськогосподарських угідь має базуватися на дотриманні відомих законів землеробства. Слід наголосити, що зазначені порушення сівозмінє грубим недотриманням закону плодозмін, який ґрунтується на необхідності періодичної зміни і чергування культур у сівозмінах згідно з вимогами до умов їх проростання. Відтворення родючості грунтів вимагає також дотримання ще декількох законів, а саме:

- закону незамінності та рівнозначності факторів, який зазначає, що всі фактори життя рослин рівнозначні і замінити один іншим неможливо;

- закону обмежуючих причин (або закон мінімуму), згідно якого нестача або надлишок у ґрунті одного фактора (наприклад, органічних чи мінеральних добрив) різко впливає на розвиток рослин і врожайність культур;
- законів мінімуму, оптимуму і максимуму, які проявляються в тому, що для рослин однаковою мірою шкідливі як недостатність, так і надлишок факторів та елементів життя;
- закону повернення поживних речовин у ґрунт, який означає, що взяті з ґрунту врожаєм поживні речовини (елементи) необхідно повернути у ґрунт, у протилежному випадку це зумовить зниження, втрату родючості [206, с. 27-28].

Порушення зазначених законів показує аналіз співставлення динаміки внесення мінеральних і органічних добрив та врожайності сільськогосподарських культур (дод. З, И). За 1990-2017 рр. зросла урожайність кожного виду сільськогосподарських культур, зокрема, зернових та зернобобових культур - на 21,1%, буряка цукрового фабричного - на 72,1%, соняшнику - на 27,8%, картоплі - на 43,6%, овочевих культур - на 39,6%, плодових та ягідних культур - на 141,5%. Якщо врахувати ерозійні втрати ґрунту й валовий збір лише зернових культур, то на кожну тонну виробленого зерна припадає до 10 т втраченого ґрунту. За експертними оцінками Світового банку (2013 р.) щорічні втрати від зниження родючості земель сільськогосподарського призначення в Україні орієнтовно становлять близько 5 млрд . дол. США [333, с. 40].

Проте підвищення врожайності сільськогосподарських культур по 2003 р. включно супроводжувалося значним скороченням внесення мінеральних добрив. Обсяг внесених мінеральних добрив на одиницю площі посівів сільськогосподарських угідь у 2003 р. скоротився відносно 1990 р. в 11,5 рази. Розпочате у 2000 р. реформування аграрних підприємств покращило їх фінансовий стан, що дозволило їм більше залучати матеріально-технічних ресурсів, в тому числі і засобів хімізації. Утім за підсумками 2017 р. внесення мінеральних добрив на одиницю площі сільськогосподарських угідь відносно 1990 р. склало лише 46,5%.

Дослідження науковців довели, що українські чорноземи в різній мірі забезпечені рухомими поживними речовинами. Найгірше ґрунти забезпечені фосфором, дещо краще - азотом. Забезпеченість калієм значно краще ніж азотом і фосфором, хоча площі орних земель з низьким та середнім вмістом обмінного калію становлять 31% [332, с. 10]. Фактичні ж внесення мінеральних добрив не відповідають науковим дослідженням (рис. 3.15). Більше за інші вноситься азотних добрив, хоча по їх забезпеченості ґрунти мають середній рівень. Найдефіцитнішого в ґрунті фосфору з 2000 р. стали вносити більше, але його питома вага в загальному обсязі внесених мінеральних добрив у 2017 р. склала лише 17,9% проти 31,4% у 1990 р. Хімічна промисловість України як у

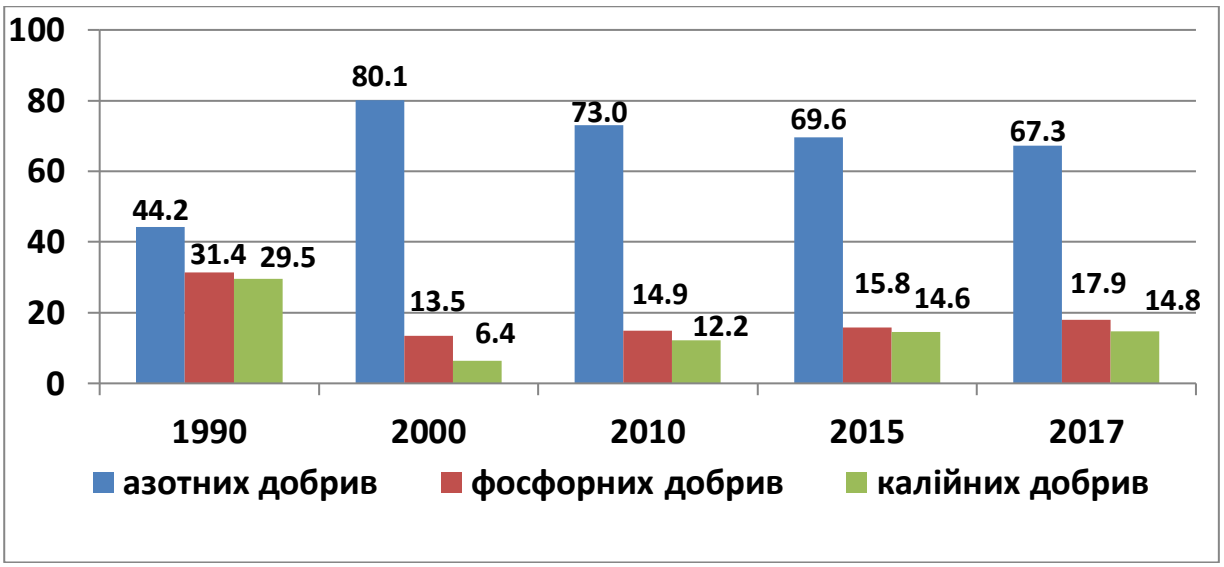

Рис. 3.15. **Внесення мінеральних добрив на одиницю площі посівів сільськогосподарських угідь,** *%*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

1990-ті рр., так і нині не враховує фактичний стан балансу поживних речовин наших чорноземів. Перевага надається виробництву азотних добрив. Структура мінеральних добрив, які виробляються в Україні, посилює нестачу найдефіцитнішого у ґрунті фосфору. Якщо у 1990 р. виготовлялося 62,8% азотних добрив і 34,2% фосфатних, то у 2003 р. питома вага азотних добрив зросла до 98,0%, а фосфатних - зменшилася до 1,5% [310, с. 134]. Статистичні дані з 2004 р. і по останні роки уже не містять відомостей про виробництво в Україні фосфатних добрив.

Нині вітчизняна хімічна промисловість виготовляє лише азотні добрива, але обсяги їх виробництва скорочуються. За 2011-2017 рр. підприємства України зменшили випуск безводного аміаку з 4321 тис. т до 979 тис. т (у 4,4 рази), сечовини - з 1833 тис. т до 556 тис. т (у 3,3 рази), нітрату амонію з 817 тис. т до369 тис. т (у 2,2 рази). Скорочення виробництва мінеральних добрив в Україні головним чином спричинено високим рівнем цін на природний газ, який є сировинною базою для їх виготовлення. Обсяги виробництва мінеральних добрив також зменшилися у зв’язку з призупиненням діяльності ВАТ «Азот» (м. Сєвєродонецьк, Луганської області) та «Концерну Стирол» (м. Горлівка, Донецької області) з причини ведення бойових дій на сході України. Крім того, слід взяти до уваги, що не весь обсяг виробництва нітрату амонію потрапляє до аграріїв, оскільки його використовують ще і для виготовлення вибухових речовин.

За таких обставин сільськогосподарські товаровиробники вимушені все більше закуповувати мінеральних добрив, які завозяться в Україну з інших країн. Якщо у 2009 р. в Україну було імпортовано мінеральних добрив на 257,4 млн. дол. США, то в 2017 р. - на 1126,8 млн. дол. США, тобто у 4,4 рази більше [100, с. 48; 99, с. 47].

Протягом багатьох років основна частка мінеральних добрив ввозилася в Україну з Російської Федерації. З метою захисту національного товаровиробника від демпінгового імпорту Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі (далі - Комісія) неодноразово приймала рішення щодо застосування антидемпінгових заходів по відношенню до експортерів з Російської Федерації. Так, рішенням Комісії від 21.05.2008 р. № АД-176/2008/143-47 ставки остаточного антидемпінгового мита щодо імпорту в Україну нітрату амонію (аміачної селітри) встановлювалися на рівні 9,76% для експортера ВАТ «Дорогобуж», 0% - для експортера ВАТ «МХК «ЄвроХім» та 11,91% - для інших експортерів [252]. У подальшому митні ставки підвищувалися. Зокрема, рішенням Комісії від 26 березня 2018 р. було встановлено розмір ставки антидемпінгового мита для експортера ПАТ «Дорогобуж» на рівні 29,25 %, а для інших експортерів та загалом для Російської Федерації - 42,96 % [256].

Проте запровадження антидемпінгових заходів не забезпечило збільшення виробництва мінеральних добрив в Україні. Українські аграрії почали більше застосовувати добрива, які імпортувалися з Білорусі, Болгарії, Грузії, Казахстану, Литви, Туреччини, Узбекистану, Польщі й США. Митний тариф є одним із різновидів прямих податків, тягар сплати яких припадає на кінцевих споживачів товарів, які оподатковуються цими податками. Підвищення імпортного мита на мінеральні добрива призвело до зростання собівартості сільськогосподарської продукції, а в кінцевому результаті - і роздрібних цін на продовольство. Витрати сільськогосподарських товаровиробників також збільшувалися під впливом підвищення цін на мінеральні добрива вітчизняного виробництва внаслідок подорожчання газу та зміни географічної структури імпорту мінеральних добрив. Якщо у 2008 р. сільськогосподарським підприємствам України 1 т мінеральних добрив, внесених під посіви сільськогосподарських культур, в середньому обходилась у 5326 грн., то у 2017 р. - у 21223 грн. (рис. 3.16).

Тобто вартісні витрати виробників сільськогосподарської продукції на придбання 1 т мінеральних добрив зросли майже вчетверо, а у фізичному вимірі внесення добрив на одиницю площі посівів за цей період зросло лише на 90,7%. У контексті реалізації відносин власності на землю, таке співвідношення наведених показників означає, що сільськогосподарські товаровиробники недоотримали частину свого потенційного доходу, який можна було б використати на більш ефективне поновлення родючості ґрунтів або підвищення орендної плати. Себто погіршення фінансового стану орендарів обмежує повноту задоволення економічних інтересів власників землі.

Наслідком стрімкого зростання цін на мінеральні добрива стало обмеження купівельної спроможності виробників сільськогосподарської продукції та її кінцевих споживачів, що призвело до зменшення попиту на вітчизняні добрива і продукти харчування. За таких обставин скорочується дохідність як аграрного бізнесу, так і підприємств хімічної промисловості. Це призвело до перегляду застосування антидемпінгових заходів. 20 грудня 2018 р. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України повідомило про

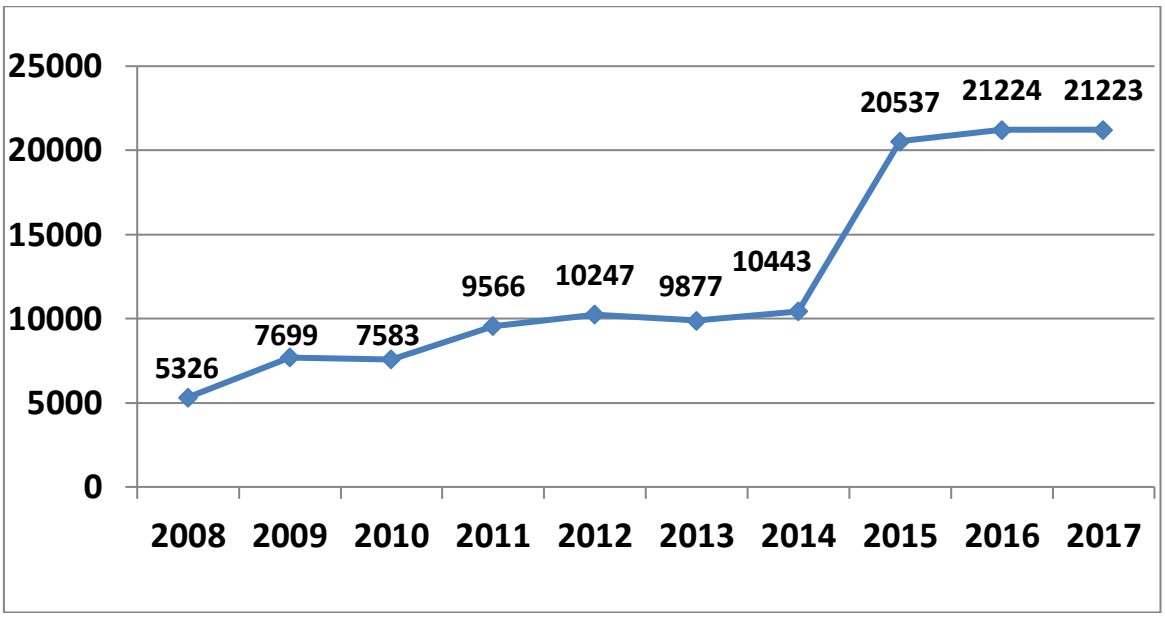

Рис. 3.16. **Ціна мінеральних добрив, внесених сільськогосподарськими підприємствами України під посіви сільськогосподарських культур,** *грн./т поживної речовини*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

закінчення 08.07.2019 р. строку застосування остаточних антидемпінгових заходів щодо імпорту в Україну нітрату амонію (аміачної селітри) походженням з Російської Федерації [251].

Стан застосування органічних добрив є більш критичним, оскільки подолати негативну тенденцію скорочення їх внесення нині ще не вдалося. У 2017 р. відносно 1990 р. обсяг внесених органічних добрив на одиницю площі під посіви зернових і зернобобових культур (без кукурудзи) зменшився у 21,9 рази, під кукурудзу - у 16,9 рази, під технічні культури - у 44,4 рази і під кормові культури - у 1,9 рази (дод. З). Частка площі, удобреної органічними добривами, у 2017 р. склала лише 2,7% [307, с. 130].

Недовнесення органічних добрив призводить до втрати гумусу. За інформацією начальника агробіологічної лабораторії НДІ «Інститут здоров'я рослин» В. Конограя, за останнє сторіччя кількість гумусу в наших ґрунтах знизилася з 12% до 3-4%, причому на 0,04% - тільки за останні п'ять років [350, с. 8].

За оцінкою академіка УААН М.В.Роїка внесення 8,6 т/га органічних добрив дозволяє на 90% відшкодувати втрати гумусу [332, с. 9]. Якщо взяти для розрахунку показники внесення органічних добрив у 2017 р. (дод. З), то за зазначеним критерієм це компенсувало лише 2,9% втрат гумусу під посівами зернових і зернобобових культур (без кукурудзи), 7,8% - під посівами кукурудзи, 4,1% - під посівами технічних культур і 31,5% - під посівами кормових культур. А для збільшення гумусу в ґрунті на 0,1% в природних умовах необхідно 25-30 років [402]. Для помітного поліпшення ситуації щодо забезпеченості посівів сільськогосподарських культур органічними добривами

необхідно запровадити системні заходи з підвищення темпів розвитку тваринництва.

В певній мірі зменшити дефіцит гумусу можливо шляхом розширення посівних площ зернобобових культур, а також багаторічних і однорічних трав. Для поновлення вмісту гумусу слід враховувати, що зернові культури виносять його менше, соняшник, цукровий буряк, кукурудза - значно більше, а багаторічні та однолітні трави, навпаки, сприяють нагромадженню гумусу у ґрунті. Проте аналіз динаміки структури посівних площ сільськогосподарських культур в Україні свідчить про її негативний вплив на якісний склад ґрунтів (Дод. К). Якщо у 2000-2013 рр. спостерігалося деяке збільшення питомої ваги посівних площ зернових і зернобобових культур у загальній площі посівів, то з 2014 р. даний показник почав зменшуватися і у 2017 р. майже досяг рівня 2000 р.

Питома вага посівів під кормовими культурами стало зменшується, що є наслідком скорочення виробництва тваринницької продукції. У 2000 р. кормові культури займали 26,0% від загальної площі посівів сільськогосподарських культур, а у 2017 р. - лише 6,7%, тобто зменшення відбулося майже у 4 рази. У структурі посівів кормових культур мало місце підвищення питомої ваги посіві багаторічних трав, але це відбулося на фоні значного скорочення відповідного показника по посівам кормової кукурудзи. В абсолютному ж вимірі площі посівів під однорічними і багаторічними травами, як і в цілому під кормовими культурами, значно скоротилися. Такі зміни у структурі посівних площ призводять до порушення сівозмін, що при недотриманні норм внесення мінеральних та органічних добрив порушує відтворення родючості ґрунтів.

Аналіз формування доходів сільськогосподарських товаровиробників показав, що основним їх джерелом є виробництво експортоорієнтованої продукції. Головним чином це спричинено низькою платоспроможністю населення. За таких умов відбувається стале скорочення тваринництва за винятком птахівництва, продукція якого все більше спрямовується на зовнішні ринки. Залежність фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників від продажу продукції закордон не сприяє створенню рівних умов діяльності усім суб’єктам господарювання, особливо - невеликотоварним. Це підриває основи багатоукладності аграрного сектору економіки та засади вільної конкуренції, котра, як відомо, є рушійною силою економічного прогресу.

Домінування у виробництві рослинницької продукції обмеженої кількості сільськогосподарських культур, переважна частина яких експортується, призводить до порушення сівозмін. Відсутність науково обгрунтованої періодичної зміни і чергування культур у сівозмінах негативно впливає на поновлення родючості сільськогосподарських угідь. Недовнесенння мінеральних та органічних добрив відносно взятих з ґрунту врожаєм поживних речовин ще в більшій мірі загострює проблему відтворення родючості сільськогосподарських земель. За цих обставин виникають загрози щодо збереження корисних властивостей сільськогосподарських угідь як визначальної ознаки об’єкта земельної власності.

Незважаючи на досить тривалий період запровадження в Україні для селян інституту приватної власності на землю, проблемним залишається повнота реалізації їх права розпоряджатися своєю землею, яке визначається ст. 319 Цивільного кодексу України [373] та ч.1 ст. 90 Земельного кодексу України [94].

Хоча чинним з 2002 р. Земельним кодексом України передбачається функціонування в Україні ринку земель сільськогосподарського призначення, його остання редакція ввела мораторій на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, а також земель, які перебувають у власності громадян і юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, до 1 січня 2020 р. Обов'язковою умовою введення ринку земель визначено набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення [94].

Всього під дію мораторію на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення підпадає 41,0 млн. га угідь (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Площа сільськогосподарських земель під мораторієм, млн. га

Вид земель	Площа
Всього сільськогосподарських земель під мораторієм	41,0
з них:	
приватні паї	27,7
сільськогосподарські угіддя державної та комунальної форми власності	10,5
приватні землі для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	1,5
не сільськогосподарські угіддя державної та комунальної	1,3
невитребувані паї	0,02

Джерело: [199].

Основна з них частина - це приватні паї (27,7 млн. га), тобто власність громадян. Ще значні площі земель під дією мораторію - це сільськогосподарські угіддя державної та комунальної форми власності (10,5 млн. га). Оскільки платежі від земельної власності є одним із важливих джерел фінансових надходжень до місцевих бюджетів, то обмежені можливості місцевих громад в повній мірі розпорядитися землею комунальної форми власності, не сприяють оптимізації їх доходів.

Відсутність функціонуючого ринку земель сільськогосподарського призначення обмежує право селян розпоряджатися своїми земельними ділянками та земельними частками (паями). За таких обставин основною формою розпорядження сільськогосподарськими угіддями стала оренда. Дослідження транзакцій за два роки (відповідно останнього моніторингу земельних відносин), яке є досить репрезентативним, оскільки охопило 39,1%

площі усіх сільськогосподарських угідь в Україні, свідчить саме про це (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Частка видів транзакцій у загальній кількості та площі сільськогосподарських земель, %, липень 2015 р. - червень 2017 р.

Види транзакцій	Частка видів транзакцій у їх загальній кількості	Частка видів транзакцій у загальній площі земель
Купівля-продаж	3,13	0,43
Спадщина	18,33	14,92
Обміняно-подаровано	1,61	0,32
Застава або іпотека	0,05	0,01
Оренда	76,11	83,83
Емфітевзис	0,77	0,50

Джерело: складено за даними [180, с. 85].

За два роки (липень 2015 р. - червень 2017 р.) кількість укладених договорів оренди земельних часток (паїв) склала 76,11% від загальної кількості транзакцій земель сільськогосподарського призначення. Відносно площі сільськогосподарських угідь, по якій було здійснено транзакції, питома вага оренди є ще більшою - 83,83%. На другому місці у структурі транзакцій сільгоспземель знаходилися транзакції спадщини - 18,33% по кількості та 14,92% за площею. Угоди з купівлі-продажу склали 3,13% від загальної кількості транзакцій. За площею операції з купівлі-продажу у структурі всіх транзакцій дорівнювали лише 0,43%, що пояснюється невеликими площами окремих земельних ділянок, по яким здійснювалися ці угоди. Транзакції купівлі-продажу стосувалися земель, які не підпадають під дію мораторію. Площа таких земель складає 1,7 млн. га [199]. В основному до них відносяться землі особистих селянських господарств. Незначний обсяг транзакцій застави та іпотеки (0,05% по кількості та 0,01% за площею) обумовлюється відсутністю ринку землі. Неукладання договорів іпотеки загострюю проблему фінансового забезпечення сільськогосподарських товаровиробників.

Недоліком оренди є те, що договір оренди може у будь-який час розірвати одна із сторін. Сільськогосподарські товаровиробники зацікавлені мати впевненість у стабільності свого землекористування протягом яко мога більшого періоду. За таких обставин при відсутності ринку землі набуває поширення емфітевзис. Можливість використання даного цивільно-правового інституту визначається п. 2 ст. 407 Цивільного кодексу України та ст. 102 Земельного кодексу України [373; 94]. Емфітевзис, на відміну від оренди, - це довгострокове, відчужуване і таке, що успадковується, право використання чужої земельної ділянки для сільськогосподарських потреб. Емфітевзис укладається, як правило, на невизначений термін, але може бути укладений і на певний строк, який не може перевищувати 50 років [96, с.9].

Серед загальної кількості транзакцій, які було здійснено протягом липня 2015 р. - червня 2017 р., емфітевзис склав лише 0,77%, але моніторингом земельних відносин попереднього періоду таких транзакцій ще не було виявлено. Вочевидь, це говорить про те, що відтермінування введення в дію ринку земель сільськогосподарського призначення і спричинило використання емфітевзису і, якщо надалі мораторій на купівлю- продаж землі буде продовжуватися, то даний правовий інструмент буде набувати все більш широкого застосування.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ

4.1. Рівень дохідності та конкурентне середовище як ключові чинники реалізації економічних інтересів суб'єктів відносин власності на землю

Законодавцями визначено, що створення умов для реалізації та захисту прав селян на землю відноситься до основних пріоритетів державної аграрної політики [263]. Умови реалізації прав власності селян на землю включають в себе комплекс соціально-економічних і правових проблем, які вимагають наукового обґрунтування і практичного втілення у життя. Якщо певну правову базу реалізації прав власності селяни нині мають, хоча її організаційне забезпечення потребує подальшого розвитку і вдосконалення, то соціально-економічні передумови в значній мірі ще перебувають в процесі теоретичних розробок, а за таких обставин практичні заходи чиновників і господарників не забезпечують очікуваного результату.

Дохідність сільськогосподарських товаровиробників за своєю значимістю охоплює проблематику функціонування як окремих підприємств, так і народного господарства в цілому. У цьому контексті ми поділяємо концептуальну позицію академіка П.Т. Саблука, який зазначив, що дохідність сільськогосподарського виробництва є елементом взаємозв'язку цілого пласту суспільних відносин, які стоять вище ніж просте забезпечення більшої прибутковості індивіда, підприємства чи галузі, і, відповідно, вимагають підходу не стільки з позицій підприємництва, скільки з позицій державотворення [277, с. 24].

Теоретичні основи ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств, їх дохідності було розроблено у вітчизняній агроекономічній науці у 1970-90-ті рр. такими вченими, як В.Г. Андрійчук, П.Ф. Веденічев, О.А.Бугуцький, І.І. Лукінов, Б.Й. Пасхавер, В.К. Савчук, Г.С. Тарасенко, В.М. Трегобчук [5; 393; 390; 279; 334] та іншими. Проблеми підвищення ефективності і конкурентоспроможності діяльності аграрних підприємств, формування їх доходів в умовах становлення ринкової економіки досліджуються у наукових працях В.Г. Андрійчука, О.М. Бородіної, В.С. Дієсперова, О.В. Крисального, П.М. Макаренка, М.Й. Маліка, В.Я. Месель-Веселяка, Б.Й. Пасхавера, П.Т.Саблука, О.В.Шкільова, О.В. Шубравської та багатьох інших сучасних економістів-аграрників [6; 27; 62; 85; 144; 169; 171; 381].

Вітчизняними науковцями досить детально досліджено фактори ефективності і дохідності сільськогосподарських підприємств, які систематизовано на внутрішні і зовнішні. В.Г. Андрійчук виділяє макро-, мезо- та мікроекономічні чинники діяльності аграрних підприємств [7, с. 168-242]. Спираючись на підходи світової науки про розподіл факторів виробництва на базові і розвинуті вчений сформулював важливе методологічне положення щодо спроможності розвинутих факторів виявити свій позитивний вплив лише

за умови сприятливого макроекономічного середовища [7, с. 232-233]. Більшість економістів розглядають внутрішні чинники ефективності (дохідності) сільськогосподарських підприємств в залежності від наявності і використання існуючих факторів виробництва в аграрному секторі - землі, матеріально-технічних ресурсів і робочої сили. Такий поділ внутрішніх чинників можна вважати достатньо раціональним. Заслуговує на увагу висновок О.М. Коваля про синергічний ефект системного підходу до впровадження та вдосконалення внутрішніх та зовнішніх напрямів підвищення ефективності сільськогосподарських підприємств [119, с. 15].

На нашу думку, при розгляді умов формування доходів сільськогосподарських підприємств доцільним є їх поділ на внутрішні (мікроекономічні) і зовнішні (мезо- та макроекономічні), але при цьому у теоретико-прикладному контексті слід враховувати наступні положення:

- діяльність сільськогосподарських товаровиробників визначається внутрішніми і зовнішніми факторами, які діють не самі по собі, а під впливом ринкового середовища;
- між ринковим середовищем і сільськогосподарськими товаровиробниками, як суб'єктами ринкових відносин, є сталий, взаємообумовлений зв'язок, результатом якого є певні параметри ринку і рівень ефективності (дохідності) аграрних підприємств (рис. 4.1).

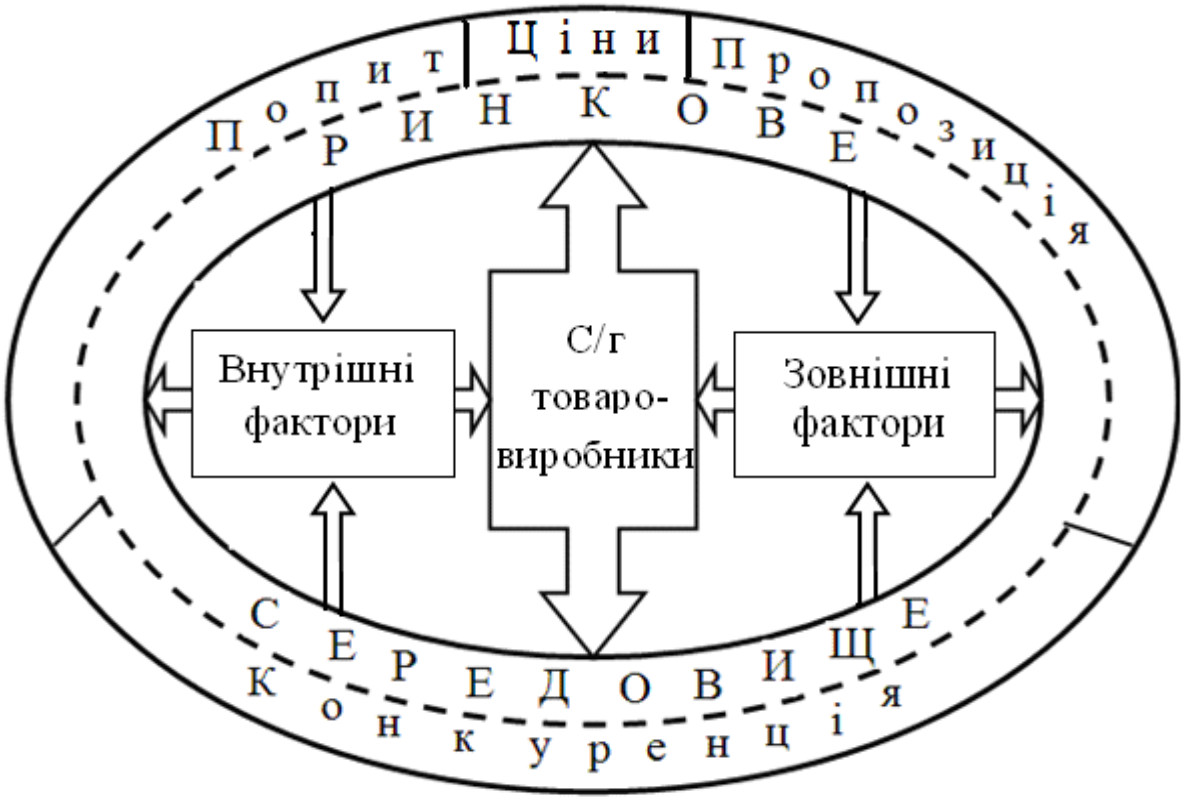

Рис. 4.1. **Фактори дохідності сільськогосподарських товаровиробників**
Джерело: власна розробка.

Для кожного товаровиробника ціни на ресурси, які використовуються у процесі виробництва, і ціни реалізації виготовленої продукції мають визначальне значення у формуванні рівня дохідності. У контексті сформульованих вище положень будь-які ціни не можна розглядати виключно як зовнішній або внутрішній чинник. Ціни є складовим інструментом ринкового механізму, встановлюються як результат співвідношення попиту і пропозиції, які в свою чергу визначаються дією внутрішніх та зовнішніх факторів діяльності сільськогосподарських підприємств.

Наприклад, закупівельна ціна сільськогосподарської продукції залежить не лише від витрат на її виробництво, але й обсягу виробництва, платоспроможного попиту з боку різних споживачів (торгівлі, переробних підприємств, експортерів), умов розрахунку і постачання продукції, заходів державного впливу на ціни (податків, пільг, дотацій, державних закупівель, митно-тарифного і нетарифного регулювання зовнішньоекономічних операцій), грошово-кредитної політики (рівня інфляції, процентних ставок, кредитної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, валютного курсу).

Внутрішні і зовнішні фактори дохідності (прибутковості, ефективності) діяльності сільськогосподарських товаровиробників включають в себе досить широке коло складових, які у своїй більшості є взаємозалежними. За таких обставин важливо визначитися з головними з них, тобто такими, задіявши які можна отримати віддачу і від решти, і в цілому мати високий кінцевий результат. Даній вимозі може відповідати підхід, що базується на врахуванні наступних положень:

- внутрішні фактори головним чином пов’язані з можливостями сільськогосподарських товаровиробників здійснювати інвестиції на інноваційній основі і створювати робітникам дієву мотивацію до ефективної праці;
- реалізація зовнішніх факторів залежить від функціонування сільськогосподарських товаровиробників в умовах поглиблення суспільного поділу праці і глобалізації виробництва, а також спроможності держави застосовувати заходи державного регулювання економіки.

Інновації є тим чинником, що дозволяє суттєво знизити собівартість продукції і, відповідно, підвищити дохідність товаровиробників. Впровадження у сільськогосподарське виробництво досягнень науково-технічного прогресу призводить до підвищення у собівартості продукції в першу чергу таких матеріальних витрат, які пов’язані із застосуванням нових сортів рослин і порід тварин, засобів автоматизації і механізації, внесенням мінеральних добрив, здійсненням меліоративних робіт. Проте аналіз структури витрат на виробництво сільськогосподарської продукції показує, що інвестиційно-інноваційна діяльність ще не стала основою розвитку аграрних підприємств України. У 1990 р. питома вага амортизаційних витрат у собівартості сільськогосподарської продукції складала 4,84% [розраховано за даними: 311, с. 53, 59**]**. У подальші роки відбулося значне скорочення даного показника і у 2005 р. він зменшився вдвічі відносно рівня 1990 р. (дод. Л.1). У наступний

період завдяки покращенню фінансового стану сільськогосподарські підприємства почали в більшій мірі оновлювати свої основні засоби виробництва і амортизаційні витрати у 2017 р. досягли 4,74% у структурі виробничої собівартості продукції сільського господарства (дод. Л.2), тобто впритул наблизилися до рівня 1990 р. У фермерських господарствах даний показник дещо вищий (7,3%), але це не означає наявності у них кращої матеріально-технічної бази. Така ситуація пояснюється тим, що фермери значно в меншій мірі займаються виробництвом тваринницької продукції. З цих обставин у структурі матеріальних витрат, які входять в собівартість продукції (дод. Л.2), у них суттєво нижчі витрати на корми (28,4% проти 52,1% в цілому по сільськогосподарським підприємствам), що і спричиняє різницю у співвідношенні даних інших складових елементів витрат.

Починаючи з 1991 р. і по теперішній час відбувається значне зростання собівартості сільськогосподарської продукції за рахунок зростання витрат на мінеральні добрива та пальне і мастильні матеріали (дод. Л. 1, 2), втім ці витрати збільшуються тільки у вартісному виразі, відповідного розширення постачання цих ресурсів у фізичному вимірі не спостерігається. Такі зміни у структурі собівартості сільськогосподарської продукції свідчать не лише про недостатність застосування у виробництві інновацій та підвищенні його енергомісткості, але і про посилення нееквівалентності обміну між аграрним сектором і суміжними з ним галузями економіки.

Загальновизнано, що рівень оплати праці є одним із самих дієвих стимулів до підвищення її ефективності. Однак цей важіль фактично не використовується більшістю сільськогосподарських підприємств. За роки ринкового реформування у сільському господарстві у порівнянні з іншими видами економічної діяльності в найбільшій мірі знизився рівень оплати праці. У 1990 р. в цілому по Україні працівники радгоспів мали на 7,0% вищу заробітну плату ніж середня заробітна плата робітників і службовців по народному господарству, а середньомісячна оплата праці колгоспників складала 88,7% її рівня [розраховано за даними: 189, с. 38-39]. Нині оплата праці у аграрному секторі є найнижчою в усьому народному господарстві, якщо не брати до уваги такий вид діяльності, як тимчасове розміщування й організація харчування. Законодавцями України було задекларовано до 2015 р. забезпечити підвищення рівня доходів сільського населення та середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до рівня не нижче середнього в інших галузях економіки держави [262], проте цю норму запровадити у життя поки що не вдалося. Так, у 2017 р. середньомісячна номінальна заробітна плата у сільському господарстві склала лише 81,1% від середньої по економіці [307, с. 23]. Хоча фінансові передумови для суттєвого підвищення заробітної плати селянам є, оскільки протягом останніх років у сільському господарстві стало сформувалася значно вища ефективність виробництва, ніж у інших галузях економіки (дод. М). Так, у 2017 р. рівень рентабельності операційної діяльності у сільському, лісовому та рибному

господарстві склав 22,7%, тоді як в цілому по економіці - лише 8,9%, тобто у 2,6 рази менше.

Така ситуація має як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Основна об'єктивна причина полягає в тому, що на селі ще зберігається відносний надлишок робочої сили, а надлишкова пропозиція будь-якого товару завжди зменшує його ціну. Суб'єктивні причини низького рівня оплати праці селян криються у недалекоглядності керівників і власників сільськогосподарських підприємств, відсутності належного менеджменту.

За 1990-2017 рр. питома вага витрат на оплату праці у собівартості сільськогосподарської продукції скоротилася з 33,6 до 5,0% (дод. Л. 1, 2). Така динаміка даного показника могла б вважатися позитивною при умові належного підвищення матеріально-технічного забезпечення виробничих процесів, проте цього у аграрному секторі не відбувається. За зазначений період енергетичні потужності в розрахунку на 100 га посівної площі у сільськогосподарських підприємствах України зменшилися з 361 до 165 кВт, тобто у 2,2 рази і тенденція їх скорочення продовжується [розраховано за даними: 307, с. 85; 311, с. 184].

Для оцінки результативності впливу оплати праці на ефективність виробництва доцільно співставити темпи приросту заробітної плати і продуктивності праці. Економічна теорія вимагає, щоб продуктивність праці прискорювалась більш високими темпами, ніж заробітна плата. Аналіз статистичних даних показує, що цей економічний постулат в аграрному секторі України порушується (рис. 4.2). Якщо розглядати динаміку співвідношення

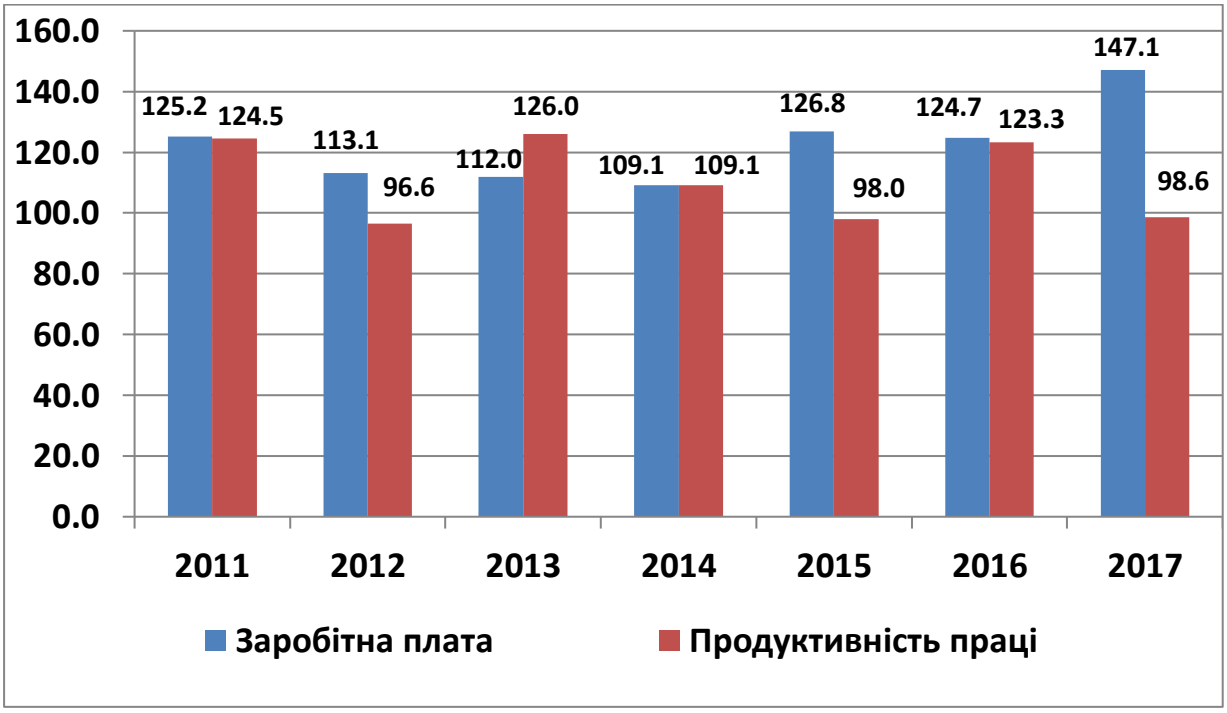

Рис. 4.2. **Співвідношення індексів продуктивності праці і середньомісячної номінальної заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах України**, *%*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

індексів заробітної плати і продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах України за останні сім років, то протягом п'яти років (2011, 2012, 2015, 2016 і 2017 рр.) спостерігалося більш швидке зростання заробітної плати, один рік (2013 р.) домінували темпи приросту продуктивності праці та один рік (2014 р.) зазначені індекси мали однакове значення. Загалом за 2010-2017 рр. середньомісячна номінальна заробітна плата зросла в 4,03 рази, а продуктивність праці - лише в 2,05 рази [розраховано за даними: 307, с. 23, 58]. Така динаміка показників свідчить про відсутність науково обґрунтованого взаємовідношення між заробітною платою і продуктивністю праці в сільськогосподарських підприємствах України.Оплата праці селян в більшій мірі залежить від рентабельності виробництва, ніж від продуктивності їхньої праці. У 2011-2016 рр. заробітна плата зростала найбільш високими темпами саме тоді, коли найвищою була рентабельність діяльності сільськогосподарських підприємств (рис. 3.13а) та рис. 3.13б). Винятком є лише 2017 р., коли індекс заробітної плати був найвищим, а продуктивності праці - мав значення ближче до середнього.

Зазначену закономірність щодо більш високих темпів приросту продуктивності праці відносно зростання заробітної плати в першу чергу слід розглядати як тенденцію, якої належить дотримуватися на рівні національної економіки в цілому. Оскільки сільське господарство відноситься до тих галузей економіки, у яких є потреба у висококваліфікованій робочій силі, або працівниках, для яких потрібна спеціальна підготовка, співвідношення зазначених показників певний період можна не дотримуватися. При цьому потрібно наголосити, що цей період не повинен бути досить тривалим, а головне - високий рівень оплати праці має заохочувати як підвищення продуктивності праці, так і приріст ефективності використання матеріально-технічних і земельних ресурсів, а також доповнюватися комплексом стимулюючих заходів соціального характеру.

Як продуктивність праці, так і форми та системи оплати праці є важливими внутрішніми факторами, які визначають ефективність виробництва і дохідність сільськогосподарських підприємств. Тому на рівні кожного сільськогосподарського підприємства слід враховувати, що продуктивність праці підвищується не лише за рахунок збільшення обсягу створеної продукції, але і в результаті скорочення чисельності зайнятих у виробництві працівників. Лише за 2012-2017 рр. кількість зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві України поменшала на 18,2% [326, с. 51]. Це свідчить про наявність певних можливостей також підвищувати заробітну плату селянам за рахунок скорочення чисельності зайнятих у виробництві працівників.

Ефективність виробництва і дохідність сільськогосподарських підприємств визначають не лише внутрішні і зовнішні фактори, а і ринкове середовище під впливом якого вони проявляють свою дію, і яке функціонує, в свою чергу, як результат взаємодії із зазначеними факторами (рис. 4.1). При такому підході платоспроможний попит не можна розглядати тільки у якості макроекономічного (зовнішнього) фактору, як це роблять окремі науковці [7,

с. 168-184]. Платоспроможний попит формується не лише під впливом державної політики доходів (визначення мінімальної заробітної плати, системи оподаткування, надання соціальної допомоги тощо), але і як наслідок дій роботодавців щодо матеріального заохочення своїх працівників.

Рівень заробітної плати суттєво відрізняється не лише по різним галузям, але і по підприємствам однієї галузі, а також по регіонам. Держава тривалий період може суттєво не змінювати свої норми у сфері формування доходів населення і разом з цим спостерігається значне зростання рівня оплати праці саме як результат діяльності господарюючих суб'єктів. У 2010-2017 рр. перевищення в Україні середньомісячної номінальної заробітної плати над мінімальною складало 2,2 - 3,6 разів (дод. Н). Протягом зазначених років при зростанні мінімальної заробітної плати в Україні у 9,6 рази середньомісячна номінальна заробітна плата збільшилася у 8,8 рази. Якщо врахувати існуючий у цей період значний рівень тінізації оплати праці, то фактичне зростання середньомісячної номінальної заробітної плати буде значно вагомішим. Така динаміка зазначених показників вказує на збереження суттєвої диференціації доходів громадян, що при значних коливаннях співвідношення середньомісячної номінальної та мінімальної заробітної плати в умовах надмірної інфляції негативно впливає на формування купівельної спроможності населення щодо продуктів харчування.

Аналізуючи роль платоспроможного попиту населення у формуванні дохідності сільськогосподарських товаровиробників у контексті динаміки заробітної плати слід звернути увагу на відсутність з боку держави послідовних зусиль щодо підвищення мінімального рівня оплати праці. Річний індекс мінімальної заробітної плати в Україні має дуже значні коливання. Так, у 2005-2017 рр. даний показник мав значення у межах від 100,0 до 220,7% (дод. Н), тобто були роки, коли мінімальна заробітна плата не змінювалася та коли зростала більше, ніж удвічі. Такі коливання мінімального рівня оплати праці зовсім не корелюються з динамікою індексу споживчих цін. Оскільки попит на продукти харчування в більшій мірі створює населення з невисокими доходами, то така політика держави стосовно мінімального рівня оплати праці суттєво обмежує дохідність сільськогосподарських товаровиробників.

Поряд з попитом, пропозицією і цінами важливою ознакою ринкового середовища є стан конкуренції. Формування доходів сільськогосподарських товаровиробників відбувається під впливом системи ринків, які забезпечують їх діяльність (табл. 4.1). Для кожного з ринків є характерним певний стан конкуренції, котрий створює специфічний ефект на ціноутворення відповідних товарів і ресурсів.

Функціонування ринків агропродовольчого сектора економіки охоплює як внутрішньогалузева, так і міжгалузева конкуренція. Внутрішньогалузева конкуренція, тобто конкуренція між сільськогосподарськими товаровиробниками, визначається наявними у них земельними, матеріально-

Таблиця 4.1

Ринки агропродовольчого сектора економіки

Складові ринку	Стан конкуренції
Ринок сільськогосподарської продукції	Досконала конкуренція
Ринок землі	Недосконала конкуренція у формі монопсонії або олігопсонії
Ринок матеріально технічних ресурсів і сервісного обслуговування	Олігополістична конкуренція
Ринок фінансових ресурсів	Олігополістична конкуренція
Ринок трудових ресурсів	Досконала конкуренція

Джерело: сформовано автором.

технічними і трудовими ресурсами, ефективністю їх використання, можливостями запроваджувати у виробництво новітні технології, кредитним забезпеченням, місцем на ринках збуту виробленої продукції, а також достатністю державної підтримки і доступністю до неї.

Ринку сільськогосподарської продукції притаманна досконала конкуренція, оскільки на ньому присутня значна кількість виробників, котрі не мають достатнього обсягу пропозиції товарів, щоб впливати на рівень цін. За таких умов сільськогосподарські товаровиробники можуть отримувати через ціни на свою продукцію лише середній прибуток. При цьому слід взяти до уваги особливості ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, які проявляються у наступному. По-перше, ціни на продукти харчування мають низьку еластичність попиту. На прикладі індустріально розвинутих країн є розрахунки, котрі показують, що для збільшення збуту сільськогосподарської продукції на 10%, фермери мають знизити ціни на 40-50% [306, с. 18]. По-друге, попит на сільськогосподарську продукцію і продукти харчування є нееластичним також по доходу. Це призводить до того, що підвищення доходів населення не супроводжується відповідним зростанням цін на аграрну продукцію. Водночас необхідно враховувати, що українське суспільство ще не досягло рівня доходів і структури споживчих витрат промислово розвинутих країн, то означені тенденції не є в повній мірі характерними для нинішніх умов України.

Означений механізм конкуренції і ціноутворення на аграрну продукцію не забезпечує для більшості сільськогосподарських товаровиробників рівня дохідності, який є необхідним для сталого відтворення виробничої діяльності на розширеній основі. Це обмежує їхні можливості у реалізації як своїх економічних інтересів, так і інтересів власників землі при сплаті орендної плати. Одночасно ціни на продовольчі товари в Україні є занадто високими для населення. Проявляється це в тому, що при зменшенні споживання у фізичному обсязі продуктів харчування (дод. Д) питома вага витрат населення України на продовольство у сукупних витратах є досить значною. У 2017 р. даний

показник склав 52,7% в середньому по усім домогосподарствам України, в тому числі 52,0% - по домогосподарствам у міських поселеннях та 54,6% - по домогосподарствам у сільській місцевості [326, с. 91], що більше ніж у чотири рази перевищує рівень промислово розвинутих країн [208, с. 52**].** Вирішення даної проблеми вимагає запровадження низка заходів, які повинні забезпечити як посилення купівельної спроможності населення, так і широке застосування сільськогосподарськими товаровиробниками інноваційних технологій, котрі суттєво піднімуть рівень дохідності їхньої діяльності.

У розвинутій ринковій економіці будь-які економічні відносини здатні повноцінно функціонувати лише на конкурентних засадах. Вже минуло майже 20 років, як в Україні сільськогосподарські угіддя залучаються у виробництво на основі орендних відносин. Однак у агроекономічній науці залишається поза увагою дослідження стану конкуренції у сфері орендних відносин, що не відповідає вимогам комплексного підходу до наукових розробок. Отже, аналіз конкурентного середовища у орендних відносинах і наведення його характеристики будуть сприяти посиленню теоретичної обґрунтованості практичних рекомендацій науковців щодо проведення земельної реформи.

З огляду на предмет нашого дослідження з означеної проблематики внутрішньогалузевої конкуренції зупинимося детальніше на питаннях, які пов’язані із сучасним станом землекористування сільськогосподарських товаровиробників. Конкурентне середовище, яке нині склалося в Україні при оренді земель сільськогосподарського призначення, можна охарактеризувати як недосконала конкуренція з елементами монополізму з боку орендарів, що проявляється у формі монопсонії або олігопсонії [285, с. 297]. Ключовою ознакою недосконалої конкуренції є визначення ціни виробниками [272, с. 207]. Орендну плату у орендних відносинах можна розглядати у якості категорії, яка є аналогічною дефініції «ціна» в процесі купівлі-продажу товарів. З позицій створення вартості орендна плата є однією із складових додаткової вартості, яка створюється завдяки підприємницькій діяльності на орендованій землі. Орендар сплачує орендну плату із розрахунку, що отримана ним додаткова вартість також принесе йому прибуток у такому розмірі, який дозволить реалізувати свої власні економічні інтереси. Тобто між величинами прибутку орендаря і орендної плати є певне співвідношення (табл. 2.3), але в сучасних умовах величина орендної плати визначається виключно орендарями, власники земельних наділів вимушені погоджуватися з будь-якою запропонованою їм оплатою. У даному контексті науковці наголошують на зловживаннях монополістичним становищем з боку орендарів і наявності монопольного диктату зі сторони великих агровиробничих структур, які орендують значні площі сільськогосподарських угідь [397, с. 21].

У кожному регіоні є досить обмежена кількість суб’єктів господарської діяльності, які беруть в оренду сільськогосподарські угіддя. У власників земельних часток(паїв) досить часто немає вибору, кому здати в оренду свою землю. В певній мірі це підтверджується тим, що значна частка приватизованих сільськогосподарських угідь передана в оренду тим господарюючим суб’єктам,

які мали ці землі у користуванні до їх приватизації. Так, по даним на кінець 2018 р. у Сумській області із загальної кількості договорів оренди 32,9% було укладено з господарствами де отримано земельний пай або їх правонаступниками. Таким чином, оскільки рівень орендної плати та інші умови орендного договору фактично встановлює виключно орендар, то сучасний стан конкуренції, що сформувалася при оренді сільськогосподарських земель в Україні, визначається як недосконала конкуренція [286, с. 204]. Переважно власник землі має можливість здати в оренду свій наділ лише одному орендарю, в цьому випадку недосконала конкуренція проявляється у формі монопсонії. Іноді у власника землі є вибір між декількома орендарями, тоді недосконала конкуренція приймає форму олігопсонії [272, с. 194, 223].

Відсутність дієвої конкуренції у відносинах оренди земель сільськогосподарського призначення є одним із свідчень незавершеності ринкових перетворень у аграрному секторі економіки. У зв'язку з цим ми поділяємо висновок учених ННЦ «Інститут аграрної економіки» М.Й. Маліка та О.Г. Шпикуляка щодо неринкових інституційних відносин між власниками землі та підприємцями-орендарями, які призводять до негативної ситуації, коли у орендаря виникає безвідповідальність, а у селянина формується стійкий стереотип байдужого ставлення до своєї власної землі як джерела доходу [149, с. 176].

Недостатній розвиток конкурентних засад у орендних відносинах призводить до того, що за таких обставин власники землі як орендодавці не завжди можуть з достатньою вигідністю реалізувати свої економічні інтереси, оскільки вимушені погоджуватися з тими умовами, які визначаються орендарями. Одним із підтверджень цього є продаж пайовикам в рахунок орендної плати за землю сільськогосподарської продукції по вищим цінам, ніж іншим покупцям (рис. 4.3). Так, у 2015 р. найбільше перевищення середньої ціни реалізації продукції власникам земельних паїв в рахунок орендної плати у порівнянні з відповідними цінами реалізації населенню в рахунок оплати було по насінню соняшнику - 54,5%, овочам - 41,4%, а також плодам та ягідам - 20,3%.

Слід зазначити, що конкуренція при здачі земель сільськогосподарського недостатнього рівня розвитку конкуренції при здачі сільськогосподарських земель в оренду. Підвищення орендної плати більш повно реалізує економічні інтереси власників землі. Водночас необхідно зазначити, що зростання доходів від оренди сільськогосподарських угідь не супроводжується заходами, які б гарантували збереження їх родючості.

У міжгалузевій конкуренції ключовою проблемою є подолання монополізму і забезпечення паритетності ціноутворення на фактори виробництва і продукцію агропромислового комплексу.

Найбільш проблематичною з позиції негативного впливу на формування доходів сільськогосподарських товаровиробників складовою ринкового середовища є та, в якій здійснюється постачання матеріально-технічних ресурсів та їх сервісне обслуговування. Ринку промислових засобів

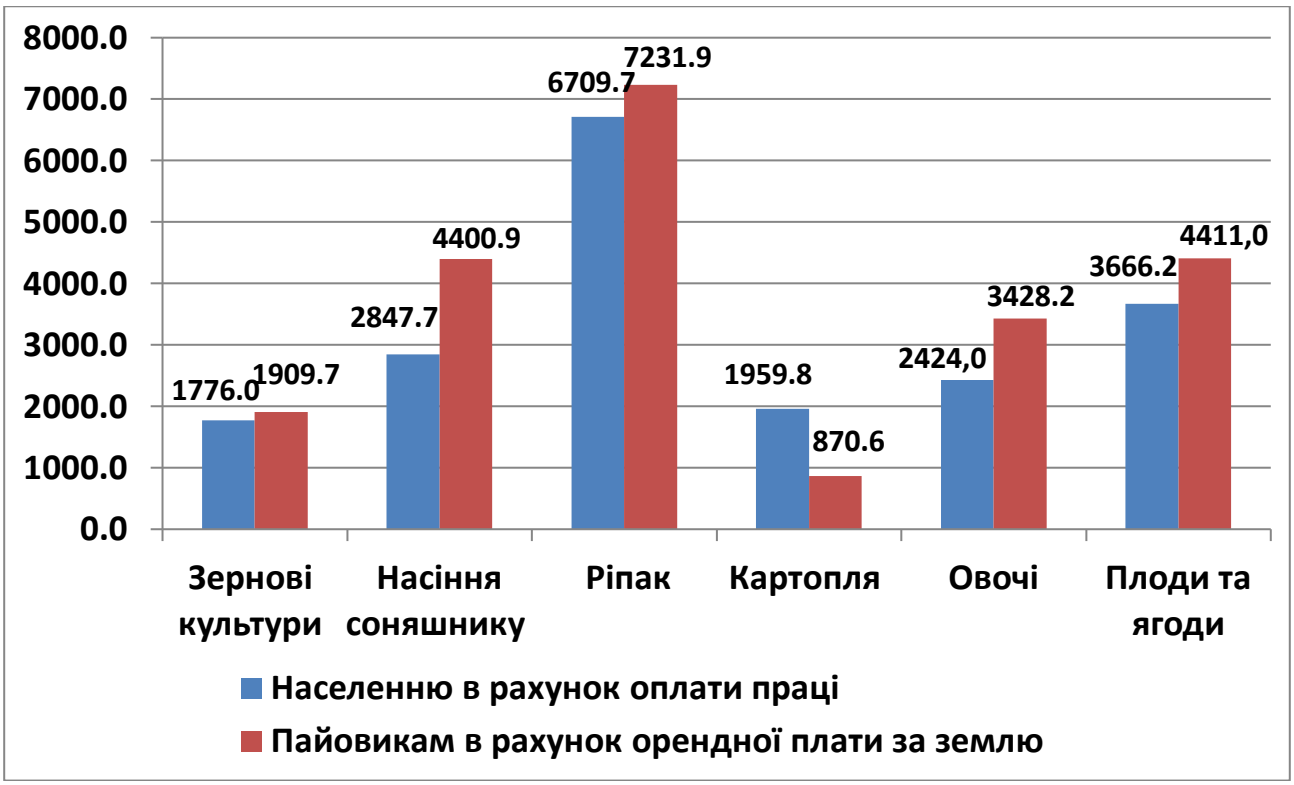

Рис.4.3. **Ціни реалізації сільськогосподарської продукції в Україні за напрямами у 2015 р.,** *грн. за т*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

виробництва, що споживаються сільськогосподарськими товаровиробниками, притаманна олігополістична конкуренція, тобто домінування незначної кількості фірм-постачальників, які мають можливість обмеженого контролю за цінами при наявності взаємної залежності і значного контролю шляхом таємного зговору [272, с. 223, 300; 147, с. 66, 127]. В будь-якому випадку контроль за цінами забезпечує постачальникам матеріально-технічних ресурсів отримання монополістичного надприбутку і призводить до перерозподілу на їхню користь створеної у аграрному секторі додаткової вартості, що зменшує доходи сільськогосподарських товаровиробників. Ця проблема є характерною для усіх економік незалежно від рівня їх розвитку і визначається як диспаритет цін на промислові фактори виробництва і сільськогосподарську продукцію.

Співвідношення цін, яке показує, скільки несільськогосподарських виробничих товарів і послуг може придбати сільськогосподарський товаровиробник за одиницю своєї продукції, взялися досліджувати у США ще з початку минулого століття (рис. 4.4). Ці дослідження було використано на законодавчому рівні у 1933 р. прийняттям Конгресом США Акту про сільськогосподарську трансформацію (Agricultural Adjustment Act), котрий вперше ввів у обіг термін «паритет цін».

Зазначений законодавчий акт передбачав досягнення наступних цілей:

- встановлення і дотримання балансу між виробництвом і споживанням сільськогосподарських товарів на рівні, який би забезпечував еквівалентність обміну, котра була у базовому періоді (1910-1914 рр.);

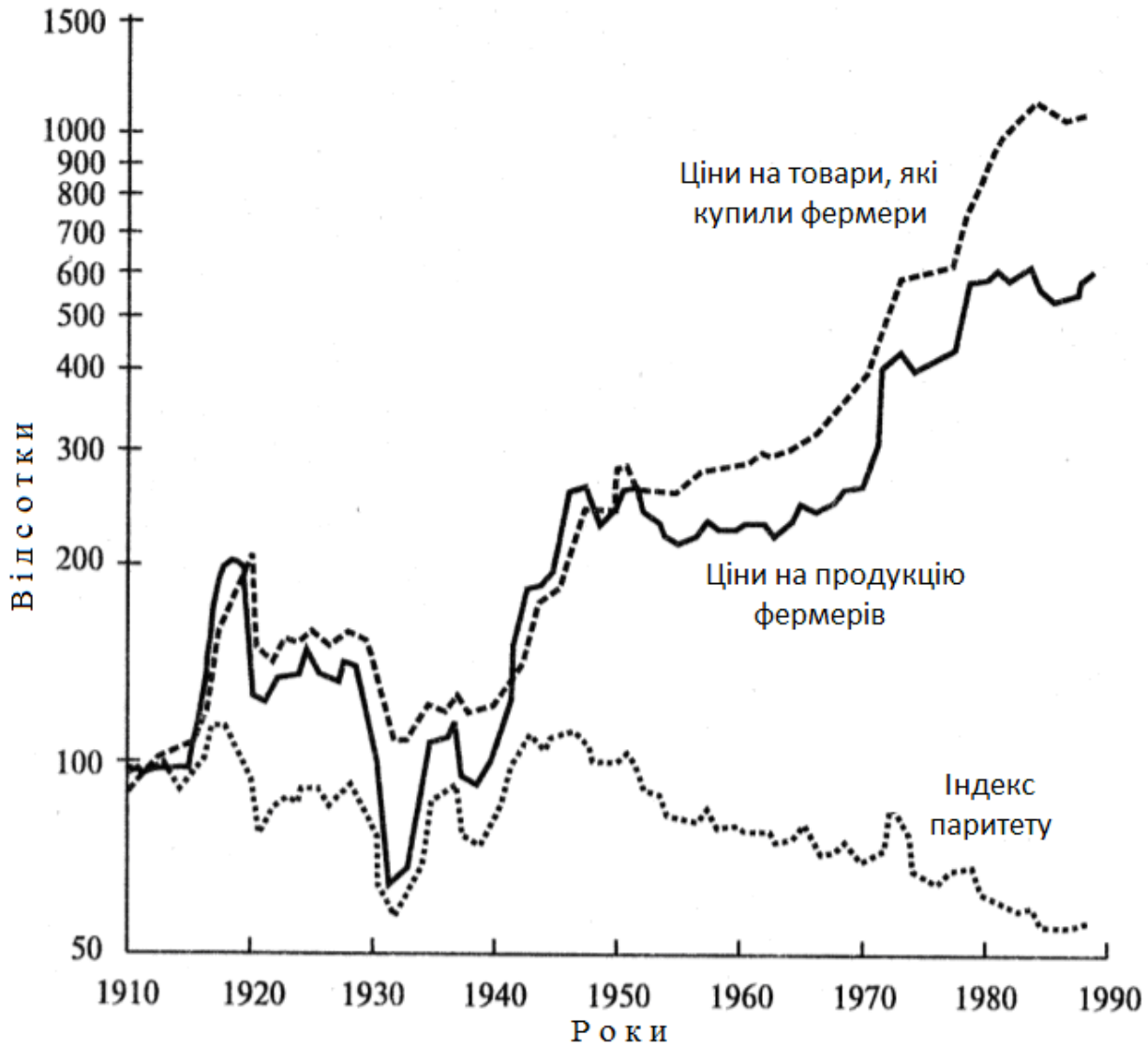

Рис. 4.4. **Індекси цін на продукцію фермерів і засоби виробництва, які купили фермери в США(1910-1914 рр.=100%)**

Джерело: [283, с. 70].

- дотримання цієї еквівалентності шляхом постійного корегування нееквівалентності, яка виникає;

- забезпечення інтересів споживачів продуктів харчування збереженням питомої ваги витрат на продовольство на рівні зазначеного базового періоду.

Якщо згідно з Актом 1933 р. паритет розраховувався до базового періоду, то у подальшому Сільськогосподарським актом 1948 р. для розрахунку паритетної ціни було введено наступну формулу:

$$P_i^* = P_i \cdot \gamma / \eta, \text{ де} \qquad (1)$$

P_i^* - паритетна ціна на продукт i;

P_i - середня ціна на продукт i за останні 120 місяців;

γ - поточний індекс цін на промислові товари, які купують фермери;

η - середній індекс цін на всі види продукції фермерів за останні 120 місяців [306, с. 262; 198, с. 52].

Наведені на рис. 4.4 дані показують, що протягом усього століття мало місце перевищення цін на засоби виробництва, які купували фермери, над цінами на їхню продукцію. Виключення складають лише досить нетривалі періоди під час першої і другої світових війн, коли аграрний сектор економіки США фактично був монопольним продавцем на світовому продовольчому ринку і американські фермери мали значні обсяги гарантованого збуту своєї продукції арміям багатьох провідних країн світу.

Особливу увагу слід звернути на сталу тенденцію зменшення індексу паритету починаючи з 1950-х рр. З графіку (рис. 4.4) видно, що рівень індексу паритету за останні чотири десятиліття скоротився майже вдвічі. Таке стрімке падіння купівельної спроможності американських фермерів пояснюється відмінностями ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і товари, які купують фермери. З другої половини XX ст. у аграрному секторі економіки США починається масове застосування принципово нових технологій, що суттєво збільшує витрати фермерів на придбання промислових засобів виробництва. Широке запровадження досягнень науково-технічного прогресу забезпечує підвищення продуктивності праці і сприяє зростанню доходів фермерів. Проте їхні можливості підвищувати ціни на свою продукцію були і залишаються вкрай обмеженими, оскільки споживчі властивості сільськогосподарських товарів майже не змінюються. Техніко-економічні показники сільськогосподарської техніки, продуктивні властивості засобів хімізації і біологічного захисту рослин, генетичні характеристики посівного матеріалу і порід тварин постійно вдосконалюються, і це є підставою підвищення на них цін. За таких умов диспаритетність цін на сільськогосподарську продукцію і товари, що купують фермери, є неминучою.

Вперше проблему диспаритетності цін у Радянському Союзі економісти-аграрники розпочали досліджувати у 1960-ті рр. [135, с. 391-421; 18, с. 168-182; 113, с.33-116; 372, с. 58-68; 134, с. 271-299]. Ці дослідження сприяли прийняттю рішення березневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС суттєво підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, що на деякий період забезпечило їх певну рівновагу з оптовими цінами на промислові засоби виробництва, які купували колгоспи і радгоспи [134, с. 370]. Якщо рентабельність реалізації продукції сільського господарства в колгоспах в цілому по СРСР у 1964 р. складала 20%, а реалізація тваринницької продукції була збитковою на рівні 17%, то завдяки підвищенню закупівельних цін у 1966-1969 рр. загальна рентабельність підвищилася до 27% і прибутковість тваринництва досягла 7%. Проте у подальші роки дані показники погіршилися. Так, у 1971-1975 рр. рентабельність реалізації продукції сільського господарства в колгоспах знизилася до 24% [77, с. 401]. Проте у 1980 р. реалізація сільськогосподарської продукції колгоспами стала збитковою на рівні 0,4%, причому збитковість тваринницької продукції (крім яєць) була у межах 9-20%. У радгоспах зазначені показники були ще гірші [189, с. 527, 532, 535, 540]. Така ситуація призвела до необхідності чергового підвищення закупівельних цін, що було зроблено за рішення травневого (1982 р.) Пленуму

ЦК КПРС. Збільшення закупівельних цін забезпечило поступове піднесення агарного сектору економіки. У 1990 р. рентабельність реалізації продукції сільського господарства в колгоспах досягла 36%, а у радгоспах - 35% [189, с. 527, 535].

Втім обсяги виробництва сільськогосподарської продукції були недостатніми для задоволення потреб населення у продуктах харчування. Головними причинами продовольчої кризи у СРСР була директивність, неринковий характер ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і продукти харчування, а також фактична монополія державної власності у всіх ланках агропродовольчого комплексу від виробництва сільськогосподарської сировини до реалізації готової продукції. Проблема диспаритетності ціноутворення в агропромисловому комплексі в умовах планової економіки вирішувалася шляхом встановлення більш високих державних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, ніж роздрібні ціни на продукти харчування у державній і кооперативній торгівлі. Це наглядно ілюструється співвідношенням індексів середніх роздрібних цін продовольчих товарів та індексів закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію (табл. 4.2).

Роздрібні ціни на продовольчі товари у державній і кооперативній торгівлі директивно стримувалися відносно купівельної спроможності населення. Ціни на колгоспному ринку, які формувалися вільно на основі співвідношення попиту і пропозиції, були суттєво вищі за ціни у державній і кооперативній торгівлі на аналогічні товари (дод. П). Занижені роздрібні ціни на продовольчі товари у державній і кооперативній торгівлі посилювали купівельну спроможність населення, що в умовах недостатніх обсягів виробництва сільськогосподарської продукції створювало дефіцитність продуктів харчування, особливо м'ясо-молочної продукції.

Подолати диспаритетність ціноутворення в агропромисловому комплексі за командно-адміністративної економіки також намагалися через надання радгоспам і колгоспам значних обсягів кредитів. Обсяг кредитування сільського господарства починаючи з 1960-х рр. стрімко зростав. Якщо у 1960 р. колгоспи і радгоспи в цілому по СРСР отримали 5,4 млрд. крб. коротко- і довгострокових кредитів (що склало 11,6% від загального обсягу кредитування народного господарства), то у 1987 р. даний показник збільшився до 148,0 млрд. крб. (відповідно - 34,3%) У останні роки існування СРСР кредитування сільського господарства значно зменшилося, і у 1990 р. аграрний сектор отримав кредитів лише на 364,4 млрд. крб., що дорівнювало тільки 16,1% від наданого кредитування загалом по економіці [188, с. 566; 189, с. 29].

Щорічно колгоспи і радгоспи збільшували витрати на придбання сільськогосподарської техніки, це підвищувало фондоозброєність праці, але продуктивність праці зростала значно повільніше. Так, у 1990 р. відносно 1985 р. індекс фондоозброєності склав 51%, а індекс продуктивності праці - лише 20% [189, с. 454]. За такого співвідношення наведених показників неминучим наслідком було постійне підвищення собівартості виробництва

Таблиця 4.2

Співвідношення індексів середніх роздрібних цін окремих продовольчих товарів та індексів закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію в СРСР

Продовольчі товари	1990 р. у % до		
	1980 р.	1985 р.	1989 р.
Індекси середніх роздрібних цін окремих продовольчих товарів у державній і кооперативній торгівлі			
М'ясо (включно м'ясо птиці)	113	108	102
Тваринне масло	100,4	100,4	100,5
Рослинне масло	101	100,9	101
Яйця	106	106	108
Цукор	99,8	99,8	99,3
Хліб та хлібобулочні вироби	133	124	99,4
Борошно	123	121	102
Крупа і бобові	106	107	102
Макаронні вироби	104	102	99
Картопля	205	190	137
Овочі	178	171	140
Плоди, фрукти, ягоди	194	161	135
Індекси закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію			
Зерно	280,0	195,9	137,8
Бавовна-сирець	169,9	133,5	117,5
Цукрові буряки	161,1	103,4	98,5
Насіння соняшнику	279,5	186,7	92,7
Картопля і овочі	181,9	151,2	133,2
Худоба і птиця	198,9	140,5	111,4
Молоко	202,9	130,8	100,7
Яйця, шт.	99,9	103,5	106,9

Джерело: розраховано на основі даних: [189, с. 170, 463, 466].

сільськогосподарської продукції (дод. Р). Проте закупівельні ціни держава щорічно не підвищувала, а ті підвищення, що здійснювалися 1-2 рази на десятиліття, не мали науково обґрунтованої методики. Відповідно, колгоспи і радгоспи вимушені були вести господарську діяльність в умовах невизначеності і нестабільності економічних взаємовідносин з державою і суміжними підприємствами промисловості і сервісу.

Хоча у 1980-ті рр. збитковість сільськогосподарського виробництва було подолано, проте існуючий рівень рентабельності не відповідав вимогам повної самоокупності витрат в умовах ведення розширеного відтворення. Оптимального рівня рентабельності у 35-40% [77, с. 403] колгоспи і радгоспи не досягли. Такий стан господарювання обумовив неспроможність

сільськогосподарських підприємств своєчасно розраховуватися по отриманим кредитам. З 1970-х рр. швидко зростає заборгованість колгоспів і радгоспів по наданим їм кредитам. Якщо у 1960 р. залишок на кінець року непогашених кредитів перевищував надані колгоспам України протягом року кредити у 3,1 рази, то у 1989 р. - вже у 28,5 рази (рис. 4.5). За таких умов держава була

Рис. 4.5. **Довгострокове кредитування колгоспів в Україні,** *млн. крб.*
Джерело: розраховано за даними: [187, с. 570-571. 188, с. 32-33].

вимушена періодично списувати заборгованість сільськогосподарських підприємств по неповернутим кредитам, що, безумовно, не посилювало їхню мотивацію до підвищення ефективності виробництва. Поступово кредитування сільськогосподарських підприємств втрачало свої сутнісні принципи і в певній мірі перетворювалося на фінансування.

Надання аграрному сектору економіки значних обсягів фінансових ресурсів при порушенні базових принципів кредитування стрімко посилювало дефіцит державного бюджету. Лише за 1985-1989 рр. перевищення витрат над надходженнями до державного бюджету СРСР зросло з 13,9 до 80,7 млрд. крб., тобто у 5,8 рази [189, с. 16]. Такий стан державного бюджету призвів до збільшення державного боргу. За зазначений період відбулося зростання внутрішнього державного боргу СРСР з 18,2 до 43,1 млрд. крб. (2,4 рази) [189, с. 19], а зовнішнього - з 31,4 до 53,9 млрд. дол. (1,7 рази). Значна частка зовнішніх запозичень витрачалася на імпортні закупівлі продовольства. Зокрема, у 1985 р. за кордоном було закуплено зерна на 5,2 млрд. дол., що дорівнювало близько третини валютних кредитів [29].

Отже, спроби вирішити проблему диспаритетності ціноутворення в агропромисловому комплексі в умовах планової економіки за рахунок забезпечення більш високого рівня державних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію ніж рівень роздрібних цін на продукти

харчування у державній і кооперативній торгівлі, а також надання значних обсягів кредитів колгоспам і радгоспам, які не були спроможні їх повернути, фактично стали однією із головних причин руйнації державної фінансової системи, а згодом - і самого СРСР.

Диспаритетність ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і промислові засоби виробництва, що споживаються у сільському господарстві і, відповідно, незадовільний механізм формування собівартості продукції і доходів аграрних підприємств є характерними і для умов становлення ринкової економіки в Україні. На наявність даної проблеми і важливість її вирішення для піднесення аграрного сектора економіки неодноразово наголошували такі провідні економісти, як І.І. Лукінов, П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, Б.Й. Пасхавер, М.М. Федоров та інші [136, с. 8-9; 278, с. 4-5; 171, с. 24-25; 209, с. 81-84; 357, с. 26-27].

Найбільшого руйнівного впливу від обвальної лібералізації цін зазнало сільське господарство України у 1990-ті рр. У 1992 р. ціни на промислові ресурси для сільського господарства зросли за рік у 38,2, а у 1993 р. - у 56,2 рази. В той же час сільськогосподарські товаровиробники внаслідок низької платоспроможності населення змогли підвищити ціни на свою продукцію відповідно лише у 18,5 та 39,6 рази. У подальші роки диспаритет цін посилювався. У 1998 р. відносно 1990 р. індекс цін на промислову продукцію перевищував індекс цін на сільськогосподарську продукцію у 5,08 рази [101, с. 5-6]. За таких обставин обсяг виробництва валової продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами України у 2000 р. у порівнянні з 1990 р. склав 29,1%, в тому числі продукції рослинництва - 38,8 і тваринництва - 15,0% [314, с. 44].

Уряд намагався покращити скрутне фінансове становище сільськогосподарських товаровиробників. Так, у 1992 р. було запроваджено доплати до цін, які в основному стосувалися продукції тваринництва. Питома вага цих доплат у загальній виручці сільськогосподарських підприємств становила 46,9%. У наступному році було започатковано механізм індексації цін і виручки на основні види сільськогосподарської продукції. У 1993 р. загальна сума індексації склала 25,8%. У другому півріччі 1994 р. продовжили здійснювати доплати до цін на велику рогату худобу, свиней, овець, кіз та птицю, а також молоко, проте їх частка у виручці становила лише 8,5% [101, с. 10-11].

Вимогу усунення диспаритетності ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і промислові засоби виробництва для сільського господарства було закріплено на законодавчому рівні у низці нормативно-правових актів. Зокрема, у прийнятому у 2005 р. Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» у якості одного із напрямів формування сприятливого економічного середовища для ефективної діяльності сільськогосподарських товаровиробників було визначено побудову «збалансованих міжгалузевих економічних відносин,

недопущення монопольної діяльності у забезпеченні потреб суб'єктів аграрного сектору в ресурсах» [262].

Проте законодавчі норми щодо усунення диспаритетності ціноутворення в агропромисловому комплексі в практику господарювання втілюються вкрай обмежено. Це дало підставу ученим ННЦ «Інститут аграрної економіки» кваліфікувати наявний в аграрному секторі України ціновий диспаритет як головну інституціональну проблему у розвитку та регулюванні аграрної сфери виробництва, яка обмежує конкурентоспроможність сільськогосподарської галузі та її продукції [149, с. 174].

Аналіз співвідношення динаміки закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію і цін на спожиту у сільському господарстві промислову продукцію у 2000-2017 рр. свідчить про певне послаблення цінового диспаритету (дод. Р). Так, протягом зазначеного періоду за підсумками восьми років (у 2000, 2003, 2007, 2009, 2010, 2014, 2015 і 2016 рр.) індекс закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію перевищував індекс на промислову продукцію, спожиту у сільському господарстві. Проведені розрахунки середніх індексів за 2000-2017 рр. свідчать про незначний рівень диспаритетності. За даний період середній індекс цін реалізації сільськогосподарської продукції склав 114,6%, а середній індекс цін на матеріально-технічні ресурси - 115,5%. Паритетне співвідношення при незначній різниці наведених вище індексів дорівнювало 0,993, що є близьким до 1,0 і свідчить про несуттєву диспаритетність. Це слід розцінювати, як певну здатність ринкового механізму компенсувати втрати аграріїв від цінової лібералізації у 1990-ті рр. Проте стрімка девальвація гривні у 2008 та 2015 рр. посилила диспаритетність. Хоча у 2015 р. індекс закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію був більшим, ніж індекс на промислову продукцію, спожиту у сільському господарстві - 154,5% проти 145,6%. За 2008-2017 рр. середні індекси цін на сільськогосподарську продукцію і на промислові товари та послуги спожиті аграріями відповідно становили 115,4 і 117,1%. При такій різниці індексів паритетне співвідношення зменшилося до 0,985, що говорить про зростання диспаритетності в цей період.

Цінова диспаритетність впливає на дохідність сільськогосподарських товаровиробників. Збільшення паритетного співвідношення (гр. 4 дод. С) співпадає з трендом підвищення рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств (табл. 3.6).

Значна щорічна амплітуда коливань як індексу закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, так і індексу на промислову продукцію, спожиту у сільському господарстві, унеможливлюють стабільність фінансових надходжень та їх прогнозування. За таких обставин сільськогосподарські підприємства, особливо невеликі і середні, не мають доступу до довгострокового кредитування, що негативно впливає на їх фінансове забезпечення.

Сучасні тенденції розвитку аграрного бізнесу в індустріально розвинутих країнах та в Україні свідчать про неможливість повного усунення

диспаритетності ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і промислові засоби виробництва, що споживаються у сільському господарстві. Дана проблема в більшій чи меншій мірі вирішується в залежності від обсягів фінансової підтримки фермерів з боку держави.

4.2. Державна підтримка структурних змін у землекористуванні

Важливою передумовою реалізації потенціалу відносин власності на землю поряд з підвищенням дохідності сільсьгосподарських товаровиробників є також здійснення структурних змін у землекористуванні. Вирішення даної проблеми має охоплювати соціальний, економічний та екологічний аспекти. Структурні зміни у землекористуванні повинні створити рівні можливості для розвитку всіх соціально-економічних укладів на селі, а також забезпечити збереження національної ідентичності наших селян. Зміни у землекористуванні мають бути спрямовані не лише на підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь і, відповідно, дохідності аграрного сектору економіки, але й сприяти збереженню і відтворенню родючості ґрунтів та дотриманню екологічних вимог. Для здійснення структурних змін у землекористуванні у такому контексті необхідно задіяти заходи державної підтримки.

Спроби запровадження інструментарію та визначення напрямів державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників в умовах становлення ринкових відносин в агропромисловому комплексі, надання системності та комплексності під час здійснення заходів з реалізації державної аграрного політики було зроблено на початку 2000-х рр. з прийняттям низки законодавчих актів. Зокрема, Законів України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [268; 250; 262].

Окремі положення цих нормативно-правових актів є актуальними і нині. Зокрема, заслуговують на увагу наведені в Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» критерії оцінки втілення державної аграрної політики, які передбачали забезпечення:

- до 2007 року - зайнятості сільських працездатних жителів не нижче середньої у державі, а до 2015 року - середньої у країнах Європейського Союзу;
- до 2007 року - споживання продуктів харчування на душу населення на рівні наборів харчування відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум», а до 2015 року - на рівні орієнтовного набору основної продовольчої сировини і харчових продуктів в середньому на душу населення України;
- до 2015 року - підвищення рівня доходів сільського населення та середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до рівня не нижче середнього в інших галузях економіки держави [262].

Проте, реалізувати положення цих Законів в повному обсязі не вдалося. Тому ми розділяємо висновок науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки»

М.Й. Маліка та О.Г. Шпикуляка стосовно стану політики державної підтримки аграрної сфери виробництва в Україні, що за весь період становлення незалежної української держави вона була обмеженою та безсистемною [149, с. 176].

З точки зору соціально-економічної структури аграрного сектору економіки найбільш актуальною нині є підтримка державою розвитку господарств населення та фермерських господарств. Як і раніше, господарства населення здійснюють суттєвий внесок в продовольче забезпечення країни. За підсумками 2017 р. у господарствах населення було вироблено 43,6% всієї продукції сільського господарства, в тому числі 28,5% рослинницької продукції і 54,2% тваринницької продукції. Діяльність фермерських господарств значно менша за обсягами. За зазначений період їх питома вага у виробництві продукції сільського господарства склала 8,7%, в тому числі продукції рослинництва - 11,3% та продукції тваринництва - 2,0% [307, с. 46].

На відміну від інших сільськогосподарських підприємств, фермерські господарства та господарства населення мають в обробітку в розрахунку на одне господарство значно менші площі сільськогосподарських угідь. Реалізуючи менші обсяги продукції, вони отримують менші фінансові надходження і, відповідно, обмеженні у придбанні матеріально-технічних ресурсів, запровадженні новітніх технологій. Водночас, фермерські господарства і особливо господарства населення займаються в найбільшій мірі виробництвом працемістких видів сільськогосподарської продукції. У 2017 р. у господарствах населення було вироблено 98,1% картоплі, 85,5% овочевих культур, 83,7% плодів та ягід, 73,1% молока, 46,1% яєць, 87,0% вовни і 98,7% меду від загального обсягу виробництва по всім категоріям господарств [307, с. 98, 160]. Діяльність по виробництву цих найбільш працемістких видів продукції дозволяє забезпечити зайнятість сільського населення, хоча її рентабельність відносно інших видів продукції є значно нижчою (Дод. Г). Крім того, слід враховувати, що господарства населення і більшість фермерських господарств реалізують свою продукцію на внутрішньому ринку і це не дає їм тих переваг, які мають експортноорієнтовані великотоварні виробники. Отже, за таких обставин саме господарства населення і фермерські господарства потребують державної підтримки.

За останні роки в Україні сформувалася певна система державної підтримки розвитку фермерських господарств. Концепцією розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки визначено наступні «основні напрями, за якими передбачається надавати державну фінансову підтримку фермерським господарствам та сільськогосподарським кооперативам:

- стимулювання створення нових фермерських господарств;
- посилення конкурентоспроможності фермерських господарств;
- стимулювання розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

- стимулювання переходу фермерських господарств на виробництво органічної продукції (сировини);
- стимулювання первинної обробки та переробки вирощеної фермерськими
господарствами продукції;
- підтримка розвитку тваринництва у фермерських господарствах;
- стимулювання розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства у фермерських господарствах;
- техніко-технологічне оновлення фермерських господарств та сільськогосподарських кооперативів» [125].

Зазначені напрями державної підтримки фермерських господарств створюють можливості покращити фінансовий стан фермерів та посилити їх конкурентоспроможність. Це має позитивно вплинути на підвищення загального потенціалу розвитку фермерських господарств, в тому числі щодо реалізації відносин власності на землю.

Відповідно до ч.4 ст. 9 Закону України «Про фермерське господарство» постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1102 було затверджено «Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам». Даним нормативно-правовим актом визначено, що фінансова підтримка надається на конкурсних засадах:

- новоствореним фермерським господарствам у період становлення (перші три роки після їх державної реєстрації, а в трудонедостатніх населених пунктах - п'ять років) та фермерським господарствам з відокремленими фермерськими садибами, фермерським господарствам у гірських населених пунктах, на поліських територіях, на безповоротній основі за бюджетною програмою «Фінансова підтримка фермерських господарств» і на поворотній основі за бюджетною програмою «Надання кредитів фермерським господарствам;
- фермерським господарствам - на поворотній основі за бюджетною програмою «Надання кредитів фермерським господарствам» [224].

На нашу думку, з точки зору реалізації відносин власності на землю особливо важливим є те, що:

- фінансова підтримка на конкурсних засадах на безповоротній основі надається за такими видами витрат, які пов'язані з розробленням проектів відведення земельних ділянок для ведення фермерського господарства;
- при визначенні переможців конкурсу перевага надається фермерським господарствам, які мають в обробітку земельні ділянки площею не більше ніж 500 гектарів, а також тим, що подали заяву про перехід на виробництво органічної продукції (сировини) [224].

У подальшому Постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 106 було визначено наступні напрями фінансової підтримки фермерських господарств:

- часткова компенсація вартості насіння сільськогосподарських рослин вітчизняного виробництва, закупленого у фізичних осіб - підприємців та юридичних осіб, які здійснюють виробництво та/або його реалізацію;
- компенсація витрат, пов'язаних з наданими сільськогосподарськими дорадчими послугами;
- фінансова підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;
- часткова компенсація вартості придбаної сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва;
- бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь (1 га) - новоствореним фермерським господарствам;
- додаткова фінансова підтримка фермерських господарств із статусом сімейних фермерських господарств через механізм доплати на користь застрахованих осіб - членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь (1 га) для фермерських господарств (крім новостворених);
- здешевлення кредитів [225].

Згідно з прийнятим Державним бюджетом на 2018 р. фінансова підтримка фермерських господарств була передбачена у розмірі 1 млрд. грн., але в подальшому загальні витрати на підтримку АПК було скорочено і фермери фактично отримали 203,3 млн. грн., що складало 20,3% від початково запланованих коштів (табл. 4.3). Таким чином, фермерським господарствам було сплачено лише 4,9% від загальної суми витрат на державну підтримку АПК. Оскільки фермерські господарства обробляють 21,4% площі земельних угідь, що перебувають у землекористуванні сільськогосподарських підприємств (дод. А), то така частка спрямованої їм фінансової підтримки з боку держави не може вважатися задовільною. Крім того, враховуючи відсутність у фермерів переваг великих експортоорієнтованих товаровиробників, обсяг державної підтримки фермерських господарств має бути значнішим, ніж їх частка у землекористуванні.

У 2018 р. державну підтримку отримали 5100 фермерських господарств, враховуючи, що 560 з них - це новостворені господарства, які мали більші преференції з боку держави, то із раніше створених в Україні 34137 фермерських господарств (табл. 3.1) державну підтримку отримали лише 4540, або 13,3% від їх загальної кількості. Тобто кількість фермерських господарств, які отримали фінансову підтримку від держави, є також недостатньою. За підсумками 2018 р. в Україні налічується близько 10 тис. одержувачів по усім програмам державної підтримки АПК. В таких країнах Європейського Союзу, як Польща, Італія, Румунія, кількість реципієнтів фінансової допомоги вимірюється від 800 тис. до 1 млн. 200 тис. [230].

Суттєвим недоліком склавшоїся практики надання державної підтримки є нерівномірність розподілу коштів по регіонам. У 2018 р. Вінницька область

отримала 1198,0 млн. грн. по всім програмам державної підтримки, що склало 28,7% коштів, які було спрямовано в аграрний сектор України. З цих коштів по програмі 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» у Вінницьку область надійшло 997,6 млн. грн., тобто 41,7% всього фінансування по даній програмі. В той же час аграрії Полтавської області отримали по всім програмам фінансової підтримки на 158,8 млн. грн., що дорівнювало 3,8% від її загальної суми [323]. Хоча внесок Вінницької області за підсумками 2017 р. у виробництво продукції сільського господарства України склав 8,2%, а Полтавської - 5,7% [307, с. 49].

Як видно з наведених у табл. 4.3 даних, по усім програмам державної підтривки АПК у 2018 р., включаючи підтримку фермерських господарств, частину коштів не було використано. На думку заступника голови Всеукраїнської Аграрної Ради (ВАР) М. Соколова, це спричинено самим механізмом «ручного» режиму розподілу дотацій через спеціальні комісії. В зв'язку з чим, представник ВАР нагадав, що у 2017 р. програма «квазіакумуляціі ПДВ», згідно з якою виробники отримували дотації відповідно до суми сплаченого податку, була ефективною перш за все тому, що аграріям поверталися кошти автоматично і прозоро [348, с. 2].

Аналіз напрямів фінансової підтримки фермерських господарств показує, що в найбільшій мірі невикористання коштів має місце по частковій компенсації вартості придбаної сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва, частковій компенсації відсоткової ставки за залученими у національній валюті кредитами, наданими державними банками, та частковій компенсації вартості насіння (табл. 4.4).

Таке становище свідчить про необхідність вдосконалення порядку надання фінансової підтримки. З огляду на це, урядом було внесено зміни до «Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств», якими передбачено:

- надання новоствореним фермерським господарствам у період їх становлення (перші три роки після його створення) бюджетної субсидіії на одиницю оброблюваних угідь (1 га) один раз виключно для провадження сільськогосподарської діяльності у розмірі 3000 грн. на 1 га, але не більше 60тис. грн. на одне фермерське господарство;
- надання бюджетної субсидії на 1 га оброблюваних угідь для фермерських господарств (крім новостворених) у розмірі 12000 гривень з розрахунку на одного члена фермерського господарства; максимальний розмір такої бюджетної субсидії на одне фермерське господарство визначено у 40 тис. грн.;
- якщо, вік голови фермерського господарства не перевищує 35 років, то бюджетна субсидія такому господарству на одиницю оброблюваних угідь надається у максимальному розмірі;
- збільшення часткової компенсації на одне господарство вартості насіння сільськогосподарських рослин вітчизняного виробництва у розмірі 80%

Таблиця 4.3

Виконання програм державної підтримки агропромислового комплексу у 2018 р.

Програми державної підтримки	Згідно з прийнятим Державним бюджетом, тис. грн.	Після внесення змін до Державного бюджету, тис. грн.	Після коригування Кабінетом Міністрів України, тис. грн.	Фактично сплачено коштів, тис. грн.	Фактично сплачено коштів до передбачених Державним бюджетом, %	Сплачено коштів до відкоригованого плану, %	Невико-ристані кошти, тис. грн.
Фінансова підтримка заходів шляхом здешевлення кредитів	66000,0	266000,0	265913,0	265913,0	402,9	100,0	87,0
Фінансова підтримка фермерських господарств	1000000,0	210000,0	204307,0	203263,7	20,3	99,5	6736,3
Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними	300000,0	400000,0	394964,5	394334,5	131,4	99,8	5665,5
Державна підтримка галузі тваринництва	4000000,0	2401000,0	2393294,8	2389844,2	59,7	99,9	11155,8
Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників	945000,0	955000,0	912940,2	912860,8	96,6	100,0	42139,2
Усього	**6311000,0**	**4232000,0**	**4171420,0**	**4166216,2**	**66,0**	**99,9**	**65783,8**

Джерело: [248; 322; 174, с. 18].

Таблиця 4.4

Спрямування коштів загального фонду Державного бюджету України за програмою 2801230 «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств» у 2018 р., тис. грн.

Напрями програми	План асигнувань	Фактично спрямовано отримувачам	Залишок не використаних коштів
Часткова компенсація вартості насіння	7600,0	6425,2	1174,8
Часткова компенсація дорадчих послуг	204,0	203,5	0,5
Фінансова підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів	8600,0	8575,5	24,5
Часткова компенсація вартості техніки та обладнання	110920,0	108030,7	2889,3
Субсидія на 1 га: новоствореним ф/г	28670,0	28661,7	8,3
іншим ф/г	43060,0	42909,8	150,2
Здешевлення кредитів	10946,0	8457,3	2488,7
Усього	**210000,0**	**203263,7**	**6 36,3**

Джерело: [323].

його вартості без урахування сум податку на додану вартість з 60 тис. грн. у 2018 р. до 80 тис. грн. у 2019 р. [97].

Державним бюджетом України на 2019 р. передбачено надання підтримки АПК по тім же напрямам, що і у попередньому році (табл. 4.5). Загальний обсяг запланованої фінансової підтримки з боку держави відносно 2018 р. має збільшитися на 37,0%. У контексті проблеми, яку ми розглядаємо, особливо важливо, що найбільше зростання державної допомоги спрямовується на підтримку фермерських господарств - з 203,3 млн. грн. до 800 млн. грн., хоча ця сума є меншою, ніж планувалася у 2018 р. (табл. 4.3) і, як зазначалося, не є достатньою.

Важливим заходом щодо стимулювання розвитку фермерських господарств стало прийняття Закону України від 10.07.2018 р. № 2497-VIII. Даний Закон надав право сімейним фермерським господарствам зареєструватися як фізичним особам-підприємцям і обрати спрощену систему оподаткування та ставку єдиного податку, встановлену для четвертої групи платників. Цим правом можуть скористатися фермери, членами господарств яких є лише члени їх сімей, які у власності та/або користуванні мають від 2 до 20 гектарів, а також не використовують працю найманих осіб.

Така пільга по сплаті ЄСВ на кожного застрахованого члена сімейного фермерського господарства буде діяти протягом 10 років [244]. На думку

Таблиця 4.5

Розподіл коштів по програмам державної підтримки агропромислового комплексу у 2018-2019 рр.

Програми державної підтримки	Фактично сплачено коштів у 2018 р., тис. грн.	Передбачено Державним бюджетом України на 2019 р., тис. грн.	2019 р. до 2018 р., %
Фінансова підтримка заходів шляхом здешевлення кредитів	265913,0	127160,0	47,8
Фінансова підтримка фермерських господарств	203263,7	800000,0	393,6
Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними	394334,5	400000,0	101,4
Державна підтримка галузі тваринництва	2389844,2	3500000,0	146,5
Фінансова підтримка сільгосптоваро-виробників	912860,8	881790,0	96,6
Усього	**4166216,2**	**5708950,0**	**137,0**

Джерело: [249].

авторів Закону України від 10.07.2018 № 2497-VIII, його запровадження буде сприяти щонайменше від 200 тис. до 1 млн. 100 тис. селянським господарствам вийти з «тіні» і, набувши статусу суб'єкта підприємницької діяльності, стати повноцінними учасниками аграрного ринку [229].

Якщо державна підтримка фермерських господарств функціонує в Україні близько 15 років, то фінансова допомога господарствам населення лише започатковується. Першим кроком підтримки державою домогосподарств стало запровадження у 2018 р. для фізичних осіб спеціальної бюджетної дотації за утримання молодняка великої рогатої худоби (ВРХ) у розмірі до 2500 грн. за вирощування телят до 1-річного віку. Дотація за молодняк надається на безповоротній основі фізичним особам за утримання ідентифікованого та зареєстрованого в установленому порядку молодняка ВРХ до тринадцятимісячного віку, який народився у господарствах фізичних осіб, а також набутий шляхом його переміщення від інших власників [225].

За підсумками 2018 р. на утримання молодняку ВРХ 152503 одноосібники фактично отримали 320081,0 тис. грн. бюджетної дотації із 322000,0 тис. грн. запланованих [323]. Якщо взяти до уваги, що в Україні близько1002800 сільських домогосподарств утримували ВРХ [204, с. 9, 17], то 15,2% з них було надано бюджетну дотацію.

Останні роки кількість сільськогосподарських тварин стало скорочується як в господарствах населення, так і в сільськогосподарських підприємствах. Проте в домогосподарствах залишається переважна частина поголів'я. По даним на кінець 2017 р. у господарствах населення було 67,0% ВРХ, в тому числі - 76,9% корів, 45,9% - свиней, 85,7% - овець та кіз, 93,6% - коней, 96,9% - кролів, 45,1% - птиці, 98,3% - бджолосімей [307, с. 138, 142]. Водночас, сільськогосподарським підприємствам у 2018 р. було спрямовано лише спеціальної бюджетної дотації за утримання корів в 1,6 рази більше, ніж одноосібникам дотації за утримання молодняка ВРХ. В цілому ж 86,6% коштів програми 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» у 2018 р. було призначено для сільськогосподарських підприємств. Слід наголосити, що надання більшої частини фінансової підтримки за цією програмою у птахівничу галузь вкрай обмеженій кількості великотоварних експортоорієнтованих підприємств не відповідає інтересам широкого кола аграріїв.

Ми поділяємо позицію Народного депутата України VIII скликання В.Є. Івченко, що запроваджена у 2017 р. державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників не є досконалою, не в повній мірі стимулює розвиток та розв'язує проблеми галузі в цілому, адже не враховує багатоукладність сільського господарства України [105]. Збереження багатоукладності аграрного сектору економіки, як однієї із передумов подальшої трансформації земельних відносин, вимагає запровадження окремої програми державної підтримки господарств населення з відповідним фінансуванням за рахунок коштів загального фонду Державного бюджету України. Ця програма повинна сприяти розвитку в особистих селянських господарствах виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції, а також її переробки. Особливо актуальним нині є надання фінансової допомоги домогосподарствам, які мають молочне поголів'я ВРХ, з метою забезпечення належної якості молока і молочних продуктів, дотримання вимог безпеки та гігієни при їх виробництві та введенні в обіг.

Програма державної підтримки господарств населення має діяти по аналогії з програмою «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств». Для збільшення обсягів фінансової підтримки домогосподарств необхідно задіяти також і місцеві бюджети. Передача земель державної власності в комунальну власність об'єднаних територіальних громад суттєво збільшить їх фінансові ресурси і надходження від сплати земельного податку та орендної плати доцільно використати для підтримки особистих селянських господарств.

Концепцією розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки передбачається «створення сприятливих умов для

започаткування та ефективного провадження фермерської діяльності, зокрема трансформації господарств населення у фермерські господарства» **[125].** Для втілення у життя даного положення господарства населення повинні мати відповідні земельні, матеріально-технічні та фінансові ресурси. Стати фермерськими господарствами в першу чергу можуть господарства населення, які відносно інших мають у обробітку більші площі сільськогосподарських угідь. За офіційною статистикою до великих домогосподарств відносяться ті, у землекористуванні яких є понад 1 га. У 2017 р. такі домогосподарства складали 22,0% від їх загальної кількості, тобто їх було близько 1,012 тис. При наданні фінансової підтримки господарствам населення, які можуть розглядатися у якості потенційно фермерських, слід враховуватиме лише їх кількість, але й притаманні їм специфічні характеристики. Зокрема, землекористування цих домогосподарств на 63,5% формується за рахунок земельних часток-паїв і орендованих ділянок. 52,0% потенційних фермерських господарств утримують ВРХ, 50,6% - корів, 57,7% - свиней, 12,0% - коней, 96,1% - птицю. Тільки трактором обробляють землю лише 8,3% таких господарств, і вручну, і кіньми, і волами - 11,3%, а і вручну, і трактором - 53,9% [204, с. 9, 12, 13, 17, 20].

Обов'язковою умовою надання господарствам населення державної фінансової підтримки є їх державна реєстрація. Наприкінці 2018 р. Міністерство аграрної політики та продовольства України підготувало законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», яким передбачається створення єдиного Державного аграрного реєстру (ДАР). В законопроекті визначено, що ДАР - це автоматизована система збирання, обліку, накопичення, оброблення, захисту та надання інформації про сільськогосподарських товаровиробників, які отримують державну підтримку, та обсяги отриманої державної підтримки. Сільськогосподарські товаровиробники, в тому числі одноосібники, які мають намір отримувати державну підтримку, будуть самостійно створювати свій обліковий запис у ДАР. Створення облікового запису у ДАР передбачається безкоштовним [239].

Створити ДАР допоможе Європейський Союз в рамках Проекту SAFPI «Підтримка впровадження сільськогосподарської та продовольчої політики». Під час засідання експертного круглого столу «Залучення малих виробників до організованого аграрного ринку. Сучасний стан та стратегія для України» 30 листопада 2018 р. керівник Проекту SAFPI Дж. Мілнз «відзначив, що завдяки реєстрації та вагомій підтримці, у Європі саме сімейні ферми є найпоширенішою формою господарювання - вони заповнюють ринки продукцією з доданою вартістю, покращують вибір споживача та підтримують традиційні та регіональні продукти, сприяють розвитку сільських територій, зберігають ландшафти та місця проживання за рахунок використання менш інтенсивних методів ведення сільського господарства» [175].

Для отримання бюджетної дотації одноосібники мають надати копію документа, який засвідчує реєстрацію у Державному реєстрі фізичних осіб - платників податків. Відповідно, при отриманні такого документа у селян

виникають податкові зобов’язання щодо сплати податків. Вочевидь, податкове навантаження і обсяг державної підтримки мають бути такими, щоб одноосібники мали бажання зареєструватися, сплачувати податки і отримувати фінансову допомогу з боку держави. З огляду на це, слід звернутися до практики європейських країн. Зокрема, 30% сімейних ферм Європейського Союзу (2,3 млн. господарств) декларують прибуток менший за 1,5 тис. євро на рік. Саме такий рівень доходу дає право у спрощеному режимі вести фінансову та податкову звітність. Хоча в Голландії взагалі не оподатковують річний дохід фермерського господарства до 4,6 тис. євро, в Німеччині - до 7,6 тис. євро, у Португалії - до 22,6 тис. євро. В Польщі фермери сплачують лише фіксований сільський податок в розмірі 154 злотих або ж 1076 грн. за 1 га ріллі (для порівняння: мінімальне податкове навантаження на легального агровиробника в Україні складає 1400 грн./га) [117].

Досвід країн Європи також свідчить, що однією із умов успішної діяльності фермерських господарств є їх співпраця з різноманітними кооперативами - збутовими, переробними, постачальницькими кооперативами, кооперативами зі спільного використання сільськогосподарської техніки, кооперативами по збереженню і пакуванню продукції, сервісними кооперативами, які надають різні виробничі послуги, а також послуги з ведення бухгалтерського і податкового обліку, аудиту, маркетингу, тощо. У таких країнах, як Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія, Нідерланди майже всі фермерські господарства об'єднанні в кооперативи, у Франції, Бельгії, Німеччині та інших країнах Європи - приблизно 80%, в США, Канаді, Австралії - понад 60% всіх фермерських господарств. У європейських країнах через систему кооперації реалізується до 80% продукції фермерів і забезпечується понад половини поставок засобів виробництва для сільського господарства. В США кооперативи поставляють на ринок 30% всієї товарної сільськогосподарської продукції, в тому числі 72% молока, 53% цукру [379, с. 43-44].

В Україні внесок сільськогосподарських кооперативів у розвиток аграрного сектора економіки є вкрай незначним. Частка сільськогосподарських виробничих кооперативів у загальному обсязі виробленої сільськогосподарської продукції в Україні складає менше 1%, а кількість фізичних осіб - членів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів не перебільшує 30000 осіб, що складає менше 0,2% сільського населення України [231].

Співробітництво фермерських господарств та інших невеликих за обсягами виробництва суб’єктів господарювання з кооперативними організаціями є для них компенсаційним механізмом тих переваг, які мають великотоварні виробники від ефекту масштабу. З огляду на це, для підтримки малого і середнього бізнесу, посилення конкуренції в усіх країнах держава стимулює розвиток кооперативів.

В Україні фінансова підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів здійснюється лише в рамках програми 2801230 «Фінансова

підтримка розвитку фермерських господарств» (табл. 4.4). За даною програмою у 2018 р. сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи отримали фінансову підтримку у розмірі 8575,5 тис. грн. [323]. За ці кошти 3 кооперативи молочного напряму з Волинської, Івано-Франківської і Черкаської областей придбали 286 одиниць обладнання для створення цехів з виготовлення твердих сирів, а також 3 кооперативи плодово-ягідного напряму з Закарпатської, Тернопільської і Чернігівської областей придбали 16 одиниць обладнання для створення цехів первинної переробки та зберігання плодово-ягідної продукції (охолодження та глибока заморозка). Тобто із працюючих в Україні 735 сільськогосподарських кооперативів державну підтримку отримали лише 6 [118]. Оскільки послуги кооперативів потрібні як фермерським господарствам, так і особистим селянським господарствам, то вважаємо за необхідне не лише суттєво збільшити обсяги фінансової підтримки сільськогосподарських кооперативів, а й здійснювати її за спеціальною програмою з визначенням напрямів відповідно до склавшихся в Україні видів діяльності кооперативів і наявних потреб.

Структурні зміни у землекористуванні мають й галузевий аспект. Такі ключові економічні інтереси суб'єктів земельних відносин, як забезпечення дохідності і родючості ґрунтів, в значній мірі пов'язані з галузевою структурою сільськогосподарського виробництва. Про необхідність структурних змін в сільському господарстві в галузевому контексті було зроблено висновок ще в кінці 1930-х рр. економістом-аграрником М.І. Кубаніним (1898-1941). Ним було зроблено співставлення рівнів продуктивності праці в сільському господарстві СРСР і розвинутих капіталістичних країн. Одним із напрямів піднесення радянського аграрного сектору М.І. Кубанін вважав необхідність переходу від зернової орієнтації сільськогосподарського виробництва до прискореного розвитку тваринництва, розширення посівів інтенсивних культур, зміни співвідношення між зерновими і кормовими культурами [34, с. 342]. Вочевидь, такий підхід до структурних зрушень у сільськогосподарському виробництві є актуальним і для сучасного аграрного сектору України.

Як зазначалося, в Україні діє спеціальна програма 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва». Важливо, що ця програма має певну пріоритетність, що проявилося в суттєвому збільшенні її фінансування у 2019 р. у порівнянні з попереднім роком (табл. 4.5). Проте, вважаємо за доцільне, щоб кошти даної програми використовувалися на підтримку виробництва не в загалі тваринницької продукції, а тих її видів, які є найменш привабливими для виробників і нестача яких має місце. За 2010-2017 р. підприємства, що займаються переробкою тваринницької продукції, зменшили закупівлю м'яса всіх видів на 170,9 тис. т, в тому числі у сільськогосподарських підприємств - на 90,0 тис. т. і в господарств населення - на 131,3 тис. т. При цьому в значній мірі виросла закупівля м'яса птиці - на 309,6 тис. т і свиней - на 99,0 тис. т, але це досягнуто в основному за рахунок сільськогосподарських підприємств. Молока за цей період було закуплено на 17,1% менше, але, якщо сільськогосподарські підприємства збільшили його продаж на 22,6%, то

господарства населення - зменшили на 51,3% [307, с. 204]. За таких обставин збільшується імпорт яловичини і свинини. Лише за один рік з 2016 р. по 2017 р. негативне сальдо експорту-імпорту яловичини зросло на 67 тис. т, а свинини - на 81 тис. т. Виробництво м'яса птиці все в більшій мірі орієнтується на експорт. Якщо у 2016 р. було експортовано 20,7% від його загального обсягу виробництва, то у 2017 р. - вже 23,0%. Зростає високими темпами й закордонні продажі яєць. Лише за 2016-2017 рр. експорт яєць і яйце продуктів збільшився зі 112 до 155 тис. т, тобто на 39,3% [12, с. 39]. Отже, кошти державної програми підтримки тваринництва мають бути спрямовані на стимулювання виробництва ВРХ в усіх категоріях господарств, а свиней і молока - в господарствах населення.

Підтримки з боку держави вимагає також утримання таких видів тварин, як коні, вівці та кози. За 2000-2017 рр. у сільськогосподарських підприємствах поголів'я овець і кіз зменшилося у 2,2 рази, коней - у 14,7 рази, а в господарствах населення - відповідно, на 23,2% та на 45,1% [307, с. 138]. У 2017 р. питома вага домогосподарств, які використовували для обробки землі коней і волів склала 24,8%, в тому числі по домогосподарствам з площею землі 1,01 га і більше даний показник дорівнював 35,9% [204, с. 20], тобто тяглова сила тварин ще залишається вагомою складовою ресурсного потенціалу господарств населення. Не варто забувати про конярство і як про галузь, яка є однією із ознак нашої національної ідентичності. З огляду на зазначене, утримання коней, овець та кіз має фінансуватися за окремим цільовим напрямом державної програми підтримки тваринництва.

Скорочення поголів'я сільськогосподарських тварин призвело до зменшення площі кормових культур. Особливо негативним з точки зору недотримання сівозмін є скорочення посівних площ під однорічними і багаторічними травами (табл. 4.6). Якщо у 2000 р. посіви однорічних трав займали 1765 тис. га, а багаторічних - 2985 тис. га, то у 2017 р. ці показники зменшилися відповідно до 353 і 955 тис. га, цебто скорочення площі під посівами однорічних трав відбулося у 5 разів та під посівами багаторічних трав - у 3,1 рази.

Площі під посівами кормових культур також скорочуються під впливом того, що при відгодівлі сільськогосподарських тварин, особливо високотоварними підприємствами, все більше використовують концентрованих кормів. В сільськогосподарських підприємствах України у 2000 р. питома вага концентрованих кормів у витратах всіх кормів на приріст 1 ц ВРХ складала 13,2%, а у 2017 р. - 33,4%. На виробництво 1 ц молока даний показник за 2000-2017 рр. збільшився з 12,3% до 41,5% [розраховано за даними: 307, с. 166].

Вочевидь, надаючи підтримку розвитку тваринництва слід відповідним чином стимулювати і кормовиробництво, в тому числі розширення площ під посівами однорічних і багаторічних трав. Державна підтримка розвитку тваринництва буде сприяти збільшенню доданої вартості, яка створюється в аграрному секторі економіки, що підвищить ефективність використання сільськогосподарських угідь.

Таблиця 4.6

Посівні площі кормових культур в усіх категоріях господарств України, тис. га

	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Культури кормові	7063	3738	2599	2289	2101	1990	1932	1858
у тому числі								
коренеплоди кормові (включаючи буряк цукровий кормовий)	285	294	244	224	216	213	211	208
кукурудза кормова	1920	774	473	393	346	309	284	286
трави однорічні	1765	891	583	469	408	393	374	353
трави багаторічні	2985	1702	1238	1152	1119	1027	995	955

Джерело: [307, с. 89].

Незважаючи на високу родючість ґрунтів, Україна за ефективністю землекористування поступається багатьом країнам, які мають гірші за якістю землі. В Україні 78,4% сільськогосподарських угідь складає рілля [307, с. 65], тобто найбільш продуктивні землі. В зарубіжних країнах даний показник є значно нижчим: від 24% у США до 55% - у Росії. Проте виробництво валової доданої вартості у розрахунку на 1 га сільськогосподарських земель в Україні є меншим відносно США у 3,4 рази та відносно Росії – у 1,3 рази (рис. 4.6). За таких обставин підтримка державою тваринництва та виробництва інших видів продукції з високою доданою вартістю є вкрай необхідною.

Суттєвим стимулом щодо збільшення виробництва продукції з високою доданою вартістю стало б запровадження окремої програми державної підтримки виробників органічної продукції. Українські аграрії вже експортують до країн ЄС, США та Канади органічні плоди та ягоди. Найбільшим попитом на ринках цих країн користується така органічна продукція з України як свіжі яблука, бузина, березовий сік, волоські горіхи, обліпиха, концентрат яблучного соку, а також заморожені малина, суниця, лохина, шипшина, чорниця, ожина, журавлина, глід та брусниця. Виробництвом та заготівлею цієї продукції займаються малі і середні підприємства та господарства населення. Відповідно, підтримка державою цих суб’єктів діяльності сприяла б посиленню багатоукладності аграрного сектора економіки.

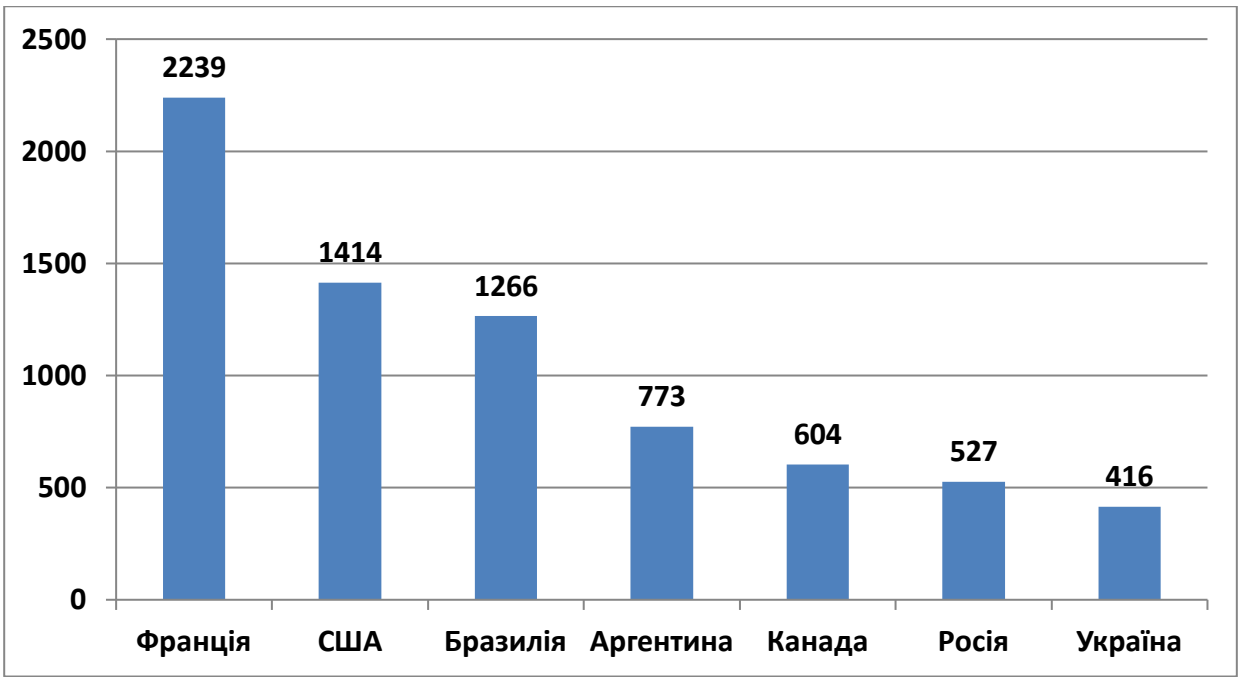

Рис. 4.6. **Валова додана вартість у 2016 р.,**
дол. США/га, у цінах 2010 р.

Джерело: [38].

4.3. Соціальна складова реалізації відносин земельної власності

Розвиток відносин власності на землю органічно пов'язаний із забезпеченням належного рівня життя селян, тобто реалізацією соціальної політики на селі. На законодавчому рівні визначено ряд завдань соціальної політики, вирішення яких в значній мірі залежить від того, яким чином функціонують відносини власності на землю на рівні держави, місцевих органів самоврядування та окремих підприємств. Такими завданнями є:

- створення умов для продуктивної зайнятості та збільшення доходів сільського населення;
- посилення соціального захисту найуразливіших верств сільського населення;
- забезпечення стабільного функціонування, розвитку і підвищення якості соціальної інфраструктури [263].

Реалізація відносин власності на землю передбачає втілення у життя економічних інтересів землевласників, землекористувачів, сільських територій та суспільства в цілому. Для землевласників та землекористувачів визначальним економічним інтересом є отримання доходу. Однак, для сільських територій, місцевих органів влади і суспільства у процесі реалізації земельних відносин важливим є вирішення таких питань, як забезпечення зайнятості сільського населення, раціональне використання та охорона земель, а також пріоритетність вимог екологічної безпеки. Таким чином, щоб реалізувати потенціал відносин власності на землю, як і будь-яких інших економічних відносин і відносин власності в ринкових умовах, необхідно

забезпечити певний рівень розвитку соціального середовища. Проте земельна реформа в Україні здійснюється у відриві від вирішення соціальних проблем села. Такий підхід до трансформації відносин власності на землю в агарному секторі економіки призводить до посилення соціальної напруженості серед селян.

В даний час у сільськогосподарських товаровиробників відсутні дієві стимули інвестувати кошти в вирішення соціальних питань. Тому необхідно розробити інструменти, які б забезпечили посилення соціальної спрямованості виробничої діяльності землекористувачів і створили б необхідні джерела коштів для фінансування соціальної сфери. Земельні ресурси необхідно розглядати не тільки як найважливіший фактор сільськогосподарського виробництва, а й як засіб для вирішення соціальних проблем на селі.

Відповідно до такого підходу пропонуємо ввести в науковий аналіз земельних відносин поняття соціального навантаження на земельні ресурси, яке повинно розкрити значимість і можливості використання сільськогосподарських угідь для забезпечення зайнятості та вирішення інших соціальних проблем сільського населення [286, с. 214]. Для характеристики соціального навантаження на земельні ресурси в сільськогосподарських підприємствах України пропонуємо використовувати ряд показників, а саме:

- працемісткість земельних ресурсів - розраховується як середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, на 100 га сільськогосподарських угідь;
- землемісткість одного робочого місця (найманого працівника) - визначає площу сільськогосподарських угідь, яка припадає на 1 працівника, зайнятого у сільськогосподарському виробництві;
- витрати на оплату праці у структурі виробничої собівартості продукції сільського господарства у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь;
- відрахування на соціальні заходи у структурі виробничої собівартості продукції сільського господарства у розрахунку на 100 сільськогосподарських угідь;
- орендна плата за земельні частки (паї).

Застосування в науковому аналізі земельних відносин поняття «соціальне навантаження на земельні ресурси» та відповідної системи економічних показників буде сприяти виконанню наступних завдань і заходів, передбачених п.1.5. Програми розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Сумської області на період до 2020 року:

- підтримка зайнятості сільського населення, створення додаткових можливостей для зростання доходів індивідуальних домогосподарств, малого та середнього аграрного бізнесу, стимулювання сільської молоді до започаткування ведення агровиробництва в сільській місцевості;
- підвищення добробуту сільського населення;
- залучення інвестицій у розвиток агропромислового комплексу та сільських територій, розвиток інфраструктури аграрного ринку;

- створення інформаційного середовища, упровадження науково обґрунтованих методик виробництва сільськогосподарської продукції;
- розвиток об'єднаних територіальних громад [271].

Ключовою соціальною проблемою на селі протягом всього періоду трансформації земельних відносин на ринкових засадах залишається забезпечення зайнятості населення. За останні роки рівень зайнятості сільського населення значно погіршився. Якщо у 2010 р. рівень зайнятості населення у сільській місцевості був вищим, ніж у міській місцевості (62,6% проти 56,6%), то у 2017 р. ситуація стала протилежною. Рівень зайнятості сільського населення став нижчим відносно міського (54,4% проти 56,9%) [70, с. 141]. Тому при визначенні напрямів державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників вважаємо за необхідне брати до уваги значення показників працемісткості земельних ресурсів та землемісткості одного робочого місця, які визначають співвідношення чисельності зайнятих працівників і сільськогосподарських угідь (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Соціальне навантаження на земельні ресурси в сільськогосподарських підприємствах України

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Працемісткість земельних ресурсів, осіб на 100 га с/г угідь	2,80	2,76	2,63	2,55	2,40	2,25	2,25	2,22
Землемісткість одного робочого місця, га	35,68	36,26	38,01	39,17	41,74	44,47	44,44	44,96
Витрати на оплату праці, грн. на 100 га с/г угідь	32323	42776	54682	44931	52567	55762	68308	97975
Відрахування на соціальні заходи, грн. на 100 га с/г угідь	11561	14445	20035	16481	19750	19468	15186	21288
Орендна плата за земельні частки (паї), грн. на 1 га с/г угідь	271,6	364,5	556,7	566,9	655,1	862,0	1093,4	1369,0

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

За 2010-2017 рр. працемісткість земельних ресурсів має яскраво виражену тенденцію до зменшення (з 2,80 до 2,22 осіб на 100 га сільськогосподарських угідь, тобто на 26,1%), а землемісткість одного робочого місця, як зворотний показник, - стало зростає (з 35,68 до 44,96 га сільськогосподарських угідь, або на 26,0%).

Така динаміка зазначених показників обумовлена дією протилежних за значимістю факторів. Позитивний фактор - зростання продуктивності праці. Якщо у 2010 р. на 1 зайнятого в сільськогосподарських підприємствах України вироблялося продукції на 132680,4 грн. у постійних цінах 2010 р., то у 2017 р. - на 271491,4 грн., тобто продуктивність праці за цей час зросла у 2,1 рази [307, с. 58]. Негативні фактори - скорочення посівних площ під найбільш

працемісткими культурами, а також занепад тваринницької галузі. Так, за 2010-2017 рр. в сільськогосподарських підприємствах України при збільшенні посівних площ під всіма культурами на 1,4% відбулося їх скорочення під овочами відкритого ґрунту - на 59,9%, під баштанними культурами - у 2,8 рази, під плодовими і ягідними культурами - на 40,7%, під виноградниками - у 2,4 рази, під хмільниками - у 2 рази [276, с. 11, 14-20]. Поголів'я ВРХ в сільськогосподарських підприємствах України за цей період скоротилося на 23,6%, в тому числі корів - на 20,8%, свиней - на 8,9%, овець і кіз - на 37,3%, коней - у 2,4 рази, а бджолосімей - у 2,2 рази [307, с. 138]. Результатом такого скорочення виробництва сільськогосподарської продукції стало зменшення кількості робочих місць і загострення проблеми працевлаштування.

У сільському, лісовому та рибному господарстві на кінець 2017 р. було зареєстровано 92,1 тис. безробітних, що складало 26,0% від їх загальної кількості. Проте кількість вакансій в цьому секторі економіки налічувала лише 2,2 тис., тобто тільки 4,4% від загалу. При такому співвідношенні наведених показників навантаження на одну вакансію у сільському, лісовому та рибному господарстві було майже в 6 разів більшим, ніж в середньому по економіці [розраховано за даними: 326, с. 57]. Крім того, використання трудових ресурсів в сільськогосподарських підприємствах України характеризується значним рівнем плинності кадрів. Якщо у 2017 р. в цілому по народному господарству рівень вибуття працівників склав 31,8% до середньооблікової кількості штатних працівників, то в сільському господарстві - 57,6% [326, с. 64].

За таких обставин в аграрному секторі економіки пропозиція робочої сили значно перевищує попит на неї (табл. 4.8). Станом на 01.04.2019 р. по усім професіям (посадам) сільськогосподарського виробництва в Україні в середньому на 10 вакансій претендувало 73 особи. По професіям у тваринницькій галузі даний показник був значно більшим. Це пояснюється не лише скороченням поголів'я худоби в сільськогосподарських підприємствах України, але й неналежним реагуванням закладів професійно-технічної освіти на інтенсифікацію виробництва і запровадження інноваційних технологій. Такі професії, як дояр, свинар, птахівник та деякі інші, не є вже актуальними для сучасного сільськогосподарського виробництва.

Слід звернути увагу на те, що майже половина всіх зареєстрованих безробітних (48,9%) - це особи, професію яких чиновники Державної служби зайнятості кваліфікують як «Робітник з комплексного обслуговування сільськогосподарського виробництва». По суті ж мова йдеться про робітників на низькокваліфікованих ручних роботах у сільському господарстві. Наявність значного попиту на працівників цієї професії - 50,9% від загальної кількості вакансій - свідчить про недостатню інноваційність технологій у певної частки сільськогосподарських товаровиробників. Враховуючи фінансовий стан сільськогосподарських підприємств, є очевидним, що це стосується в першу чергу невеликих і середніх підприємств.

Таблиця 4.8

Попит та пропозиція на професії (посади) сільськогосподарського виробництва в Україні, станом на 01.04.2019 р.

Назва професії (посади)	Кількість вільних робочих місць (вакансій), одиниць	Чисельність безробітних, осіб	Чисельність безробітних на 10 вакансій, осіб
Овочівник	135	922	68
Плодоовочівник	82	512	62
Виноградар	233	1491	64
Садовод	7	94	134
Хмеляр	18	124	69
Оператор машинного доїння	39	514	132
Оператор із штучного осіменіння тварин та птиці	23	62	27
Оператор цехів для приготування кормів	2	33	165
Санітар (ветеринарна медицина)	14	122	87
Свинар	24	357	149
Чабан	3	44	147
Оператор свинарських комплексів і механізованих ферм	18	79	44
Дояр	41	770	188
Тваринник	48	730	152
Тваринник з догляду за робочими тваринами	0	1	-
Коняр	3	18	60
Кролівник	0	7	-
Оператор тваринницьких комплексів та механізованих ферм	2	82	410
Птахівник	95	342	36
Оператор інкубаторно-птахівничої станції	44	72	16
Оператор птахофабрик та механізованих ферм	14	35	25
Бджоляр	18	141	78
Робітник з комплексного обслуговування сільськогосподарського виробництва	896	6274	70
Усього	**1759**	**12826**	**73**

Джерело: [51].

Дисбаланс попиту та пропозиції робочої сили в аграрному секторі економіки є найбільшим у порівнянні з іншими секторами. Якщо у 2017 р. в цілому по економіці України на одне вакантне місце працевлаштування було зареєстровано 7 безробітних, то в сільському, лісовому та рибному господарстві - 41[70, с. 190].

Дані табл. 4.7 показують, що такі показники, як витрати на оплату праці, відрахування на соціальні заходи та орендна плата за земельні частки (паї) у розрахунку на відповідну одиницю земельної площі, мають досить відмінну динаміку. За аналізуємий період більш високими темпами зростала орендна плата за земельні частки (паї), середніми темпами - витрати на оплату праці і найменшими темпами - відрахування на соціальні заходи. Оскільки відрахування на соціальні заходи і орендна плата є складовими елементами прямих витрат у структурі виробничої собівартості сільськогосподарської продукції, то для орендаря є важливими величини цих витрат. Якщо рівень орендної плати і заробітної плати в основному визначаються ринковим механізмом співвідношення попиту і пропозиції відповідно на землю і робочу силу, то величина відрахувань на соціальні заходи залежить від законодавчо встановленних норм. Тобто через визначення величини відрахувань на соціальні заходи держава має можливість певною мірою впливати на формування виробничої собівартості сільськогосподарської продукції, а в кінцевому результаті - і на доходи підприємців-орендарів, найманих працівників та власників земельних часток (паїв).

Дохід найманих працівників сільськогосподарських підприємств - заробітну плату - слід розглядати не лише як інструмент мотивації їх участі у виробничому процесі, а і як чинник купівельної спроможності населення. Обидва ці аспекти впливають на розвиток сільськогосподарського виробництва і реалізацію відносин власності на землю, оскільки в певній мірі визначають дохідність сільськогосподарських товаровиробників і суб’єктів земельних відносин. Стимулюючи підвищення заробітної плати сільськогосподарських робітників, держава сприяє розвитку сільськогосподарського виробництва і створює кращі умови для реалізації потенціалу відносин власності на землю. З огляду на це, важливими заходами з боку держави стали зниження ставки єдиного соціального внеску для всіх категорій платників з 1 січня 2016 р. до 22% [81] та поетапне підвищення мінімальної заробітної у 2016-2017 рр. з 1378 грн. до 3200 грн. [178]. Завдяки цим заходам змінилася динаміка витрат сільськогосподарських підприємств на оплату праці (рис. 4.7). У 2011-2015 рр., коли відрахування на соціальні потреби були досить значними (у межах 33,8-37,6% відносно витрат на оплату праці у розрахунку на одиницю площі сільгоспугідь), витрати на оплату праці зростали повільно. Зменшення у 2016-2017 рр. відрахувань на соціальні потреби до 21,7-22,2% дозволило сільськогосподарським підприємствам суттєво збільшити витрати на оплату праці.

Прискорене зростання орендної плати за земельні частки (паї), як зазначалося у розд. 3.2, є результатом значного відставання її рівня від рівня орендної плати за передані на земельних аукціонах в користування ділянки сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності (рис. 3.9). Більшість нинішніх власників земельних часток (паїв) є або пенсіонерами, або найманими працівниками сільськогосподарських підприємств. Якщо власника земельної частки (паю) розглядати як пенсіонера, сукупний дохід

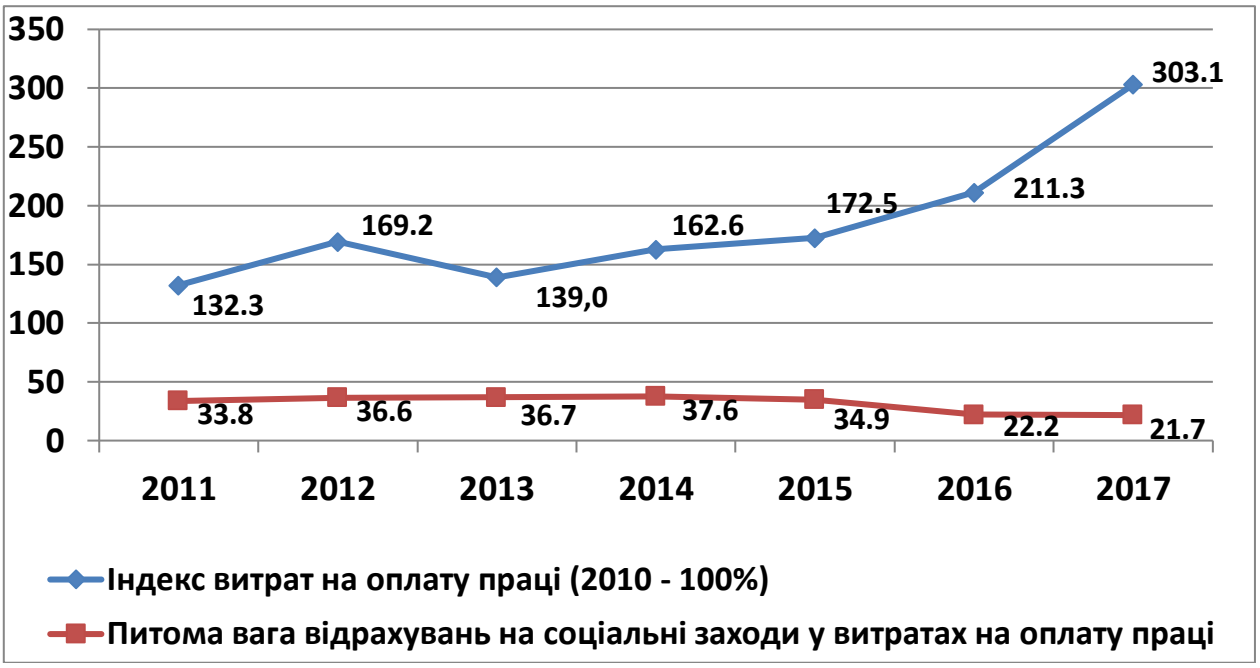

Рис. 4.7. **Співвідношення індексу витрат на оплату праці ти питомої ваги відрахувань на соціальні заходи в сільськогосподарських підприємствах України,** *у розрахунку на одиницю площі сільськогосподарських угідь, %*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

якого утворюють середні пенсія і орендна плата за земельну частку (пай), то питома вага орендної плати у такому сукупному доході складала б за даними 2017 р. 18,2%. Якщо ж власником земельної частки (паю) є найманий працівник в сільському господарстві, сукупний дохід якого складається із середніх заробітної плати і орендної плати за земельну частку (пай), то питома вага орендної плати у такому сукупному доході складала б лише 7,7% [розраховано за даними: 326, с. 80; 307, с. 23]. З огляду на не дуже суттєве значення орендної плати за земельні частки (паї) у структурі грошових доходів сучасних землевласників, для посилення статусу власників землі з точки зору необхідності дотримання принципу соціальної справедливості орендна плата за земельні частки (паї) має підвищуватися.

Сільськогосподарські підприємства мають різну спеціалізацію, що впливає на забезпечення зайнятості на селі. У цьому контексті гостру критику викликає діяльність агрохолдингів, які в основному спеціалізуються на малотрудомістких переважно орієнтованих на експорт рослинницьких галузях. Є приклади агрохолдингів, у яких землемісткість робочого місця в 4,2 рази більше, ніж середня по Україні [63, с. 95]. Це означає, що на сільських територіях, де хазяйнують агрохолдинги, безробіття є значно вищим. Нині агрохолдінги здійснюють виробничу діяльність у всіх регіонах України і це спричинило переміщення більш високого рівня безробіття з міської місцевості до сільської (рис. 4.8). Якщо у 2010 р. рівень безробіття на селі складав 7,2%, а в містах - 8,7%, то в 2017 р. в сільській місцевості - 9,9%, а в міській - 9,3%.

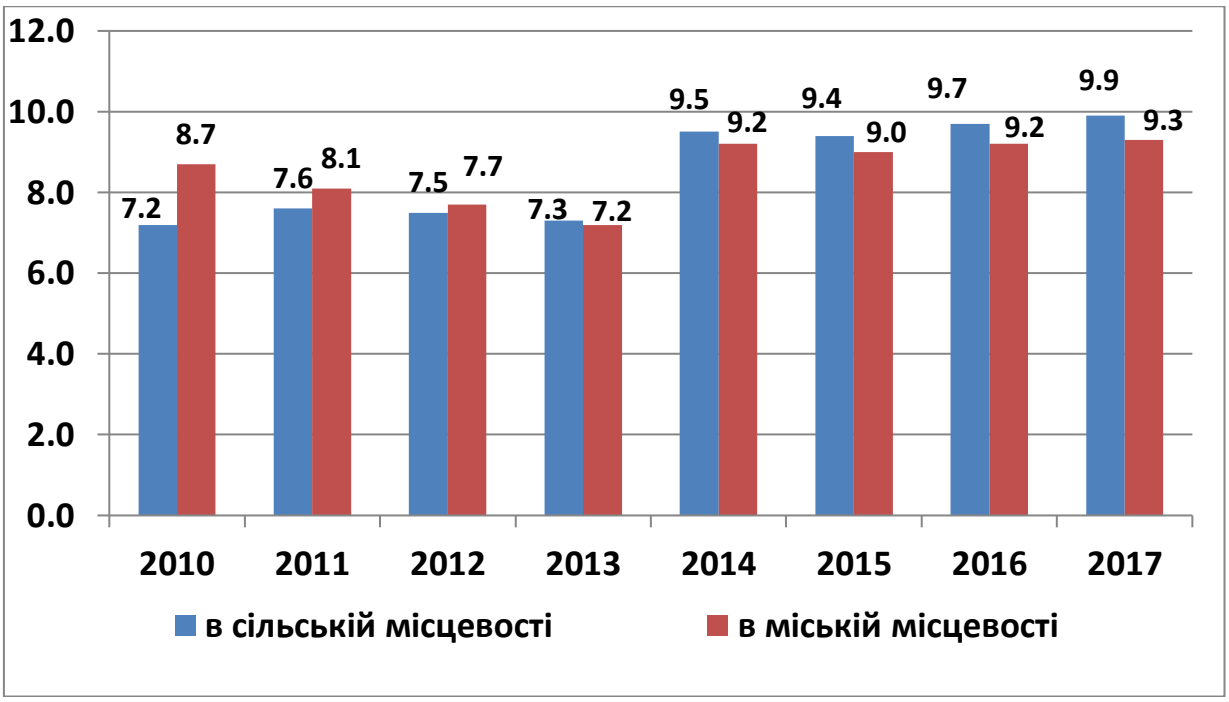

Рис. 4.8. **Рівень безробіття в Україні,** *%*

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Підвищення рівня безробіття на селі супроводжується загостренням соціально-демографічної ситуації. Якщо у міській місцевості за 2010-2017 рр. рівень економічної активності населення дещо збільшився - з 62,0% до 62,6%, то в сільській місцевості даний показник суттєво зменшився - з 67,5% до 60,4% [70, с.148-149]. Тобто у 2017 р. питома вага економічно активного сільського населення віком 15-70 років в його загальній кількості стала меншою, ніж міського, хоча у 2010 р. ситуація була протилежною. Така динаміка демографічних показників вимагає застосування нових підходів до забезпечення зайнятості сільського населення.

Базою формування фінансових ресурсів, які необхідні для забезпечення зайнятості сільського населення і вирішення інших соціальних проблем села, можуть стати перерозподільні інструменти. Ці інструменти одночасно повинні стимулювали товаровиробників створювати нові робочі місця. В якості одного з таких інструментів пропонуємо ввести для господарюючих на землі суб'єктів підприємницької діяльності соціальні компенсаційні платежі (СКП), в основі розрахунку яких буде закладено різницю показників працемісткості земельних ресурсів в середньому по Україні та у даного сільськогосподарського підприємства. Платниками СКП повинні бути ті підприємства, у яких працемісткість земельних ресурсів є нижчою за середню по Україні.

Нарахування СКП можливо за такою формулою:

$$СКП=(ПМЗР_{сер} - ПМЗР_{підпр}) \times П \times ДБ, \qquad (2)$$

де *СКП* - сума нарахувань соціальних компенсаційних платежів;

$ПМЗР_{підпр}$ - працемісткість земельних ресурсів даного сільськогосподарського підприємства;

$ПМЗР_{сер}$ - середня по Україні працемісткість земельних ресурсів;

П - площа сільськогосподарських угідь в користуванні даного сільськогосподарського підприємства;

ДБ - середня по Україні сума допомоги по безробіттю за рік на одного безробітного.

Оскільки соціальні проблеми охоплюють умови праці та життя людей, вважаємо за доцільне розподіляти надходження коштів від сплати СКП між регіональними відділеннями Фонду зайнятості та місцевими бюджетами сільських рад, на території яких знаходяться землі в користуванні сільськогосподарських підприємств. Грошові ресурси, які будуть одержувати регіональні Фонди зайнятості, повинні використовуватися на перекваліфікацію та навчання безробітних спеціальностям, які користуються попитом на ринку праці. Сільські ради використовували б грошові кошти від сплати СКП на розвиток соціальної інфраструктури [286, с. 216].

РОЗДІЛ 5. КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОТЕНЦІАЛУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ

5.1. Функціональні складові концептуальної моделі реалізації потенціалу відносин власності на землю

Реалізація відносин власності на землю передбачає втілення у життя економічних інтересів землевласників, землекористувачів, місцевих громад і суспільства в цілому. Економічний інтерес суб'єктів будь-яких майнових відносин передбачає отримання певного доходу. Однак значимість і напрями використання доходу для кожного з суб'єктів таких відносин можуть суттєво відрізнятися. Для землевласників і землекористувачів визначальною складовою економічних інтересів є величина доходу. Проте для місцевих громад і суспільства в процесі реалізації земельних відносин важливо також вирішити такі проблеми, як забезпечення зайнятості сільського населення і соціальний розвиток сільських територій, формування необхідної для суспільства галузевої структури сільськогосподарського виробництва, забезпечення раціонального використання та охорони земель. Пріоритетність вимог екологічної безпеки стає нині головною умовою при вирішенні завдань соціально-економічного розвитку як суб'єктами земельних відносин, так і будь-яких інших.

Оскільки відносини власності на землю мають економічний, соціальний та екологічний аспекти і проявляються на різних ієрархічних рівнях, реалізація їх потенціалу вимагає розробки відповідної концептуальної моделі. Основними функціональними складовими такої моделі, на нашу думку, мають бути перерозподіл земельних ресурсів у власність ефективних землекористувачів, досягнення необхідного рівня дохідності сільськогосподарських товаровиробників для забезпечення розширеного відтворення, бюджетно-податкова підтримка сільськогосподарських товаровиробників та розвитку сільських територій, відтворення землі як елементу екологічної системи (рис. 5.1).

Ефективність сільськогосподарського виробництва визначає дохідність сільськогосподарських товаровиробників, а в кінцевому результаті - і рівень доходів суб'єктів земельних відносин. З іншого боку, розподіл і перерозподіл створеної додаткової вартості сільськогосподарськими товаровиробниками у подальшому впливає на характер відтворювального процесу в аграрному секторі економіки. Від того, яким буде дохід землевласника і прибуток підприємця-аграрія, які податки і обов'язкові платежі вони мають сплатити до державного і місцевого бюджетів, в значній мірі будуть залежити темпи розширеного відтворення, рівень його інноваційності. Тобто орендні відносини, податкова система в цілому і земельне оподаткування зокрема, формуючи доходи суб'єктів земельних відносин, є чинниками впливу на реалізацію потенціалу відносин власності на землю.

Подальший розвиток орендних відносин та визначення регулюючих норм з боку держави щодо функціонування ринку земель сільськогосподарського

Рис. 5.1. **Концептуальна модель реалізації потенціалу відносин власності на землю в аграрному секторі економіки**
Джерело: власна розробка.

призначення має враховувати сучасні чинники впливу на формування земельної ренти, які було розкрито у розд. 2.3. Так, при визначенні обсягів фінансових ресурсів, які спрямовуються на державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників з боку держави, слід враховувати, що державні витрати є одним із джерел утворення абсолютної ренти. При наданні податкових преференцій, виділенні коштів державної підтримки необхідно брати до уваги діяльність крупнотоварних сільськогосподарських товаровиробників та монополізацію деякими з них експорту сільськогосподарської продукції, що також є умовоутворюючими чинниками абсолютної ренти.

Ключовою функцією орендних відносин та ринку земель сільськогосподарського призначення у контексті реалізації потенціалу відносин власності на землю є перерозподіл земельних ресурсів у користування і власність ефективних суб'єктів господарювання. При використанні орендних відносин і ринку землі як інструментів залучення до господарського обороту земель сільськогосподарського призначення слід враховувати трансформаційні зміни відносин власності на землю в сучасних умовах, сутність яких було визначено у розд. 1.3. (рис. 1.6). Набуття в епоху машинного виробництва та інформаційних технологій визначального характеру відносин землекористування вимагає в першу чергу врегулювання орендних відносин в напрямі забезпечення збалансованості економічних інтересів суб'єктів земельних відносин. Невід'ємною умовою забезпечення відносинами землекористування високого рівня розвитку аграрного сектора економіки є достатня підтримка з боку держави сільськогосподарських товаровиробників.

Водночас, потенціал відносин власності на землю в повній мірі можливо задіяти лише при умові функціонування регульованого державою ринку земель сільськогосподарського призначення. Останній слід розглядати не лише як засіб перерозподілу земельних ресурсів у власність ефективних сільськогосподарських товаровиробників, але і як спосіб формування на ринкових засадах цін на землю та орендної плати. Наявність ринково визначених цін на землі сільськогосподарського призначення стане передумовою надання обгрунтованності їх НГО, що створить можливості подальшого вдосконалення орендних відносин, земельного оподаткування, інших інструментів регулювання земельних відносин.

Запровадження ринкового обігу земельних ділянок також буде сприяти посиленню інвестиційної діяльності, особливо в галузях з довготривалим виробничим циклом і значним періодом окупності капіталовкладень. Це стосується тваринництва, садівництва, зрошуваного землеробства, виробництва органічної продукції. Саме в цих галузях виробляється сільськогосподарська продукція з високою доданою вартістю. Відповідно, відсутність ринку землі не дозволяє в повній мірі використати потенціал аграрного сектору економіки. За розрахунками експертів, якби не мораторій, то у 2018 р. сільське господарство України могло б згенерувати близько 35,8 млрд. дол. доданої вартості замість фактичних 13,3 млрд. дол. (рис. 5.2). Тобто, без мораторію ВВП України у

2018 р. міг би бути на 22,5 млрд. дол. або на 17% більшим від фактичного рівня [38].

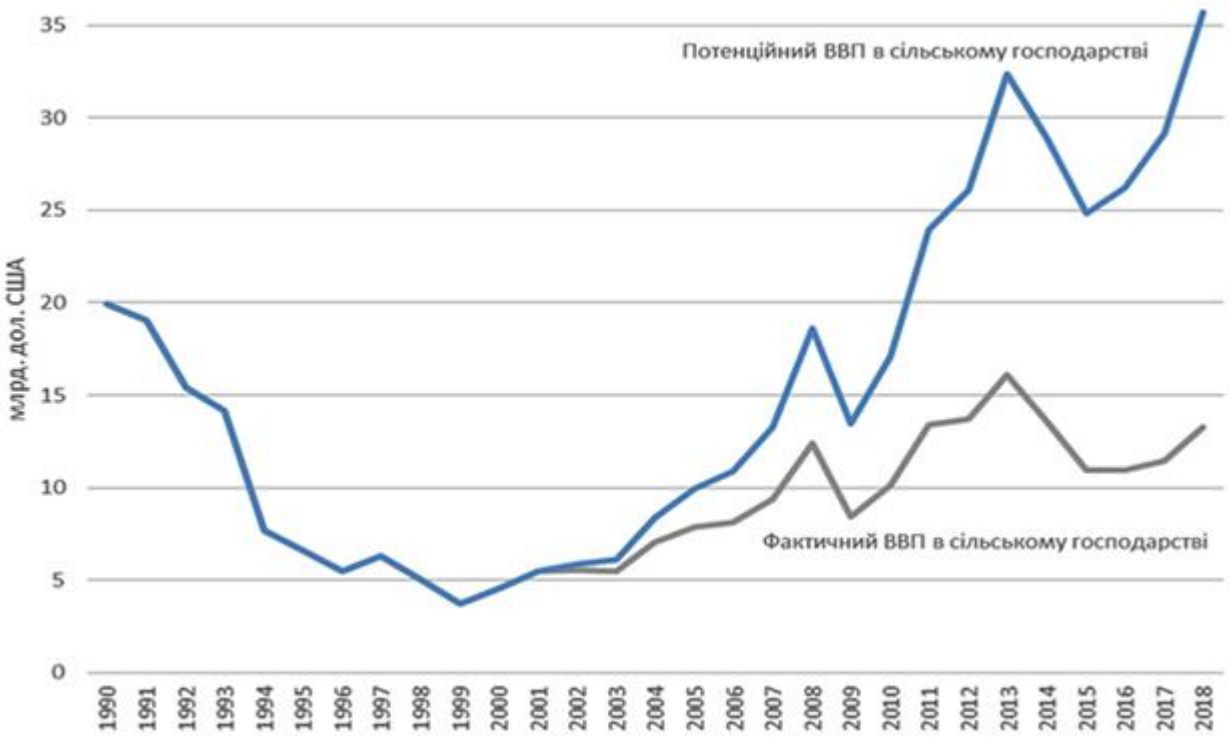

Рис. 5.2. **Фактичний та потенційний ВВП України в сільському господарстві**

Джерело: [38].

Реалізація потенціалу відносин власності на землю вимагає не лише збільшення обсягів бюджетно-податкової підтримки сільськогосподарських товаровиробників та розвитку сільських територій, але й запровадження нових інструментів такої підтримки. Державні та регіональні програми підтримки сільськогосподарських товаровиробників та розвитку сільських територій повинні посилювати позиції малого і середнього агробізнесу у конкурентному середовищі, створювати рівні можливості для розвитку всіх соціально-економічних укладів на селі і мати достатнє фінансове забезпечення для комплексного вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем, які на ринкових засадах не вирішуються або вирішуються лише частково.

Надання сталого характеру реалізації потенціалу відносин власності на землю потребує змін у ставленні до землі як засібу виробництва. Економічним інтересом усіх суб’єктів земельних відносин має стати забезпечення процесу відтворення земель сільськогосподарського призначення як складової екологічної системи. Нормою землекористування повинно бути використання сільськогосподарських угідь з проведенням відновлюваних і компенсаційних заходів з метою недопущення втрати продуктивних властивостей ґрунтів. Для запровадження такого підходу до землекористування зацікавленість у збереженні та підвищенні родючості ґрунтів повинна матеріалізуватися у певних стимулах для власників землі та землекористувачів.

Чинним законодавством України передбачено економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель. У ст. 205 Земельного кодексу України визначено наступні інструменти економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель:

- надання податкових і кредитних пільг громадянам та юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи, передбачені загальнодержавними та регіональними програмами використання і охорони земель;
- виділення коштів державного або місцевого бюджету громадянам та юридичним особам для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їх вини;
- звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їх стану згідно з державними та регіональними програмами;
- компенсацію з бюджетних коштів зниження доходу власників землі та землекористувачів внаслідок тимчасової консервації деградованих та малопродуктивних земель, що стали такими не з їх вини [94].

Ст. 27 Закону України «Про охорону земель» поряд з перелічиними інструментами економічного стимулювання впровадження заходів щодо використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів визначено також можливість застосування прискореної амортизації основних фондів землеохоронного і природоохоронного призначення [264].

Проте сучасна практика землекористування свідчить про відсутність помітного впливу наведених законодавчо визначених норм на покращення стану використання сільськогосподарських угідь. Така ситуація обумовлена відсутністю на рівні виконавчої гілки влади організаційно-правового механізму реалізації визначених законодавцями норм. Правові норми врегулювання земельних відносин будуть втілюватися у практику господарювання лише при наявності відповідного організаційного забезпечення. У даному контексті ми поділяємо позицію Л.М. Бойко щодо актуальності організаційного регулювання земельних відносин, в основу якого закладено реалізацію комплексних цільових програм. Важливо, що передумова виконання таких програм вбачається у створенні сприятливих умов об’єкту регулювання, а вимогами до їх формування є:

- чітка регламентація функцій, уникнення їх перетину та дублювання;
- забезпечення координації та субординації;
- раціональне поєднання централізації та децентралізації [275, с. 47].

Суттєвим недоліком організаційного регулювання земельних відносин є становище, коли урядом України не затверджено «Порядок економічного стимулювання використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів», проект якого було надано Міністерством аграрної політики та продовольства ще у 2012 р. [228]. У даному проекті визначено організаційні засади, умови, підстави та механізм економічного стимулювання використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів

землевласниками і землекористувачами, у тому числі орендарями. Вважаємо, що з урахуванням розроблених науковцями критеріїв, інструментів та методів економічного стимулювання використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів [45; 163; 173; 275; 364, с. 272-286], названий документ має бути доопрацьований і запроваджений до виконання.

Надання системності економічному стимулюванню раціонального використання сільськогосподарських вимагає виділення коштів в рамках програм державної підтримки агропромислового комплексу, які фінансуються за рахунок загального фонду Державного бюджету України, а також регіональних програм місцевих органів влади. Враховуючи обмежені можливості прямого бюджетного фінансування, є доцільним застосування непрямих методів стимулювання раціонального землекористування. Заслуговує на увагу пропозиція О.В. Ходаківської щодо запровадження пільгового оподаткування до платників земельного податку або платників четвертої групи платників єдиного податку, які за власні кошти здійснюють заходи, спрямовані на підвищення родючості ґрунтів, охорону земель та раціональне їх використання. До власників і користувачів, які своїми методами використання сільськогосподарських угідь погіршують їх родючість, пропонується застосовувати санкції залежно від порушень у вигляді штрафів і відшкодування заподіяних збитків [364, с. 281-285]. Отже, зміни у землекористуванні мають бути спрямовані не лише на підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь і, відповідно, дохідності аграрного сектору економіки, але й сприяти збереженню і відтворенню родючості ґрунтів та дотриманню екологічних вимог.

З огляду на вище означене, вважаємо, що основними напрямами втілення у життя концептуальної моделі реалізації потенціалу відносин власності на землю мають бути:

- впровадження регульованого ринку земель сільськогосподарського призначення;
- регулювання орендних відносин з метою забезпечення збалансованості економічних інтересів суб’єктів земельних відносин;
- дієве використання фінансово-податкових важелів реалізації відносин власності на землю (рис. 5.3.).

Важливе значення для втілення у життя концептуальної моделі реалізації потенціалу відносин власності на землю має оптимальне поєднання методів державного регулювання та ринкового саморегулювання. Кожен із напрямів концептуальної моделі містить досить широке коло складових, функціонування більшості з яких стосовно ринку землі і орендних відносин забезпечує ринкове саморегулювання, а щодо використання фінансово-податкових важелів – державне регулювання.

Зокрема, держава має застосовувати регулюючі норми з тим, щоб ринковий обіг земельних ділянок та орендні відносини забезпечували дотримання цільового використання сільськогосподарських угідь, збереження

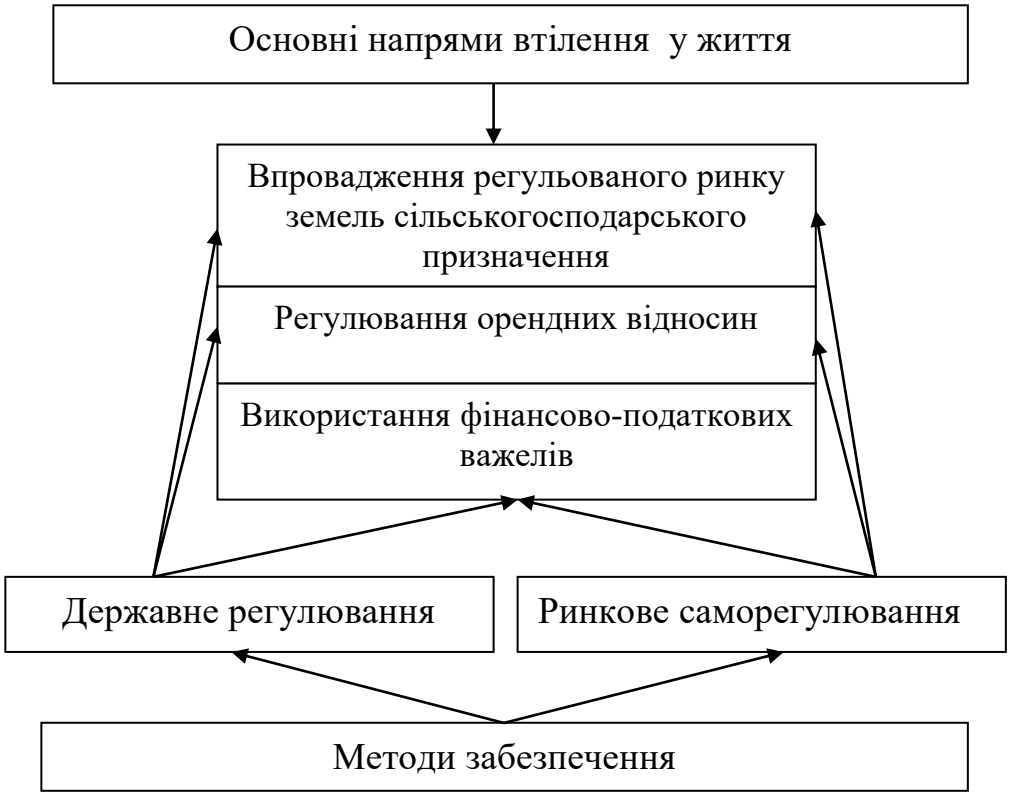

Рис. 5.3. **Основні напрями та методи забезпечення концептуальної моделі реалізації потенціалу відносин власності на землю**

Джерело: власна розробка.

їх родючості, відповідність угод купівлі-продажу та оренди земельних ділянок вимогам раціонального землекористування. З іншого боку, фінансово-податкові важелі мають застосовуватися державою з врахуванням таких ринкових параметрів суб'єктів аграрного бізнесу, як дохідність господарської діяльності в цілому та виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції зокрема, рівень витрат на логістику, кредитні ресурси тощо.

5.2. Впровадження регульованого ринку земель сільськогосподарського призначення

Невід'ємною складовою земельних відносин в умовах ринкової економіки є купівля-продаж землі. Щоб селяни були справжніми власниками землі, вони повинні мати можливість розпоряджатися своєю землею. В іншому випадку власність перетворюється в юридичну формальність. Реальний ринковий оборот землі передбачає її купівлю і продаж [78, с. 82-83].

Ще в наприкінці XIX ст. А. Маршалл запровадження державного регулювання земельних ресурсів відносив до головних питань практичного спрямування, якими має займатися економічна наука. Пов'язуючи необхідність управління земельними ресурсами з боку держави з їх обмеженістю, А.

Маршалл ставив питання щодо повноти збереження в повному обсязі традиційно існуючих прав власності на землю [164, с. 98-99]. Тобто, регулювання державою земельних відносин, в тому числі відносин купівлі-продажу землі, розглядається як засіб забезпечення прав власності на землю. Отже, ми можемо говорити виключно про такий ринок земель сільськогосподарського призначення, який регулюється державою.

Чинний з 2002 р. Земельний кодекс передбачає функціонування в Україні ринку земель сільськогосподарського призначення. Ми поділяємо позицію тих науковців, які розглядають введення ринку землі у якості однієї із умов подальшого піднесення аграрного сектору економіки і суспільного виробництва в цілому [66, с. 4-5; 78, с. 90-91; 274, с. 34; 352, с. 241]. Такий висновок підтверджують і міжнародні інституції. Зокрема, за оцінками Світового банку, запровадження ринку землі створило б можливості для зростання ВВП України щороку на додаткових 0,6-1,6 відсоткових пунктів та дозволило б залучати близько 1,5 млрд. доларів додаткових інвестицій на рік, надати поштовх до розвитку сільськогосподарського та фінансового секторів та сільських територій [176].

Під час проведення «Всеукраїнського земельного форуму» у Києві 10 квітня 2019 р. із понад 490 керівників середніх сільськогосподарських підприємств та фермерів із сукупним земельним банком близько 4,5 млн. га 81,16 % висловили зацікавленість у придбанні земельних ділянок у власність, оскільки це дозволить їм повноцінно реалізовувати інвестиційні проекти, в тому числі здійснювати меліорацію земель, а також отримати кредитування від банківських установ під заставу землі [32].

Потреба введення ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення обумовлена також тим, що саме ринок землі дозволить об’єктивно визначити її вартість, яка має враховуватися при формуванні норми прибутку, цін і податків [355, с. 58]. Тобто, функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення буде сприяти підвищенню ефективності аграрного сектору економіки і оптимізації землекористування.

Проте запровадження купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення постійно відкладається на законодавчому рівні. Після прийняття 3 квітня 2017 р. Міжнародним валютним фондом (МВФ) рішення про надання четвертого траншу кредиту в розмірі 1 млрд. дол. США стало відомо, що умовою продовження кредитування є введення в Україні ринку земель сільськогосподарського призначення. Додатком 1 до Меморандуму між Україною та МВФ передбачалося, що до кінця травня 2017 р. Верховною Радою буде прийнятий закон про обіг земель сільськогосподарського призначення [168]. Однак парламентарії пішли на літні канікули, навіть не розглянувши в першому читанні цей законопроект. У подальшому при наданні кредитів нашій державі МВФ зняв вимогу щодо введення в Україні ринку земель сільськогосподарського призначення.

Тривала дія мораторію обумовлена, по-перше, відсутністю ряду законодавчих актів, які б надали повне правове забезпечення ринкового обігу

сільськогосподарських земель (в першу чергу - закону про обіг земель сільськогосподарського призначення) та несформованністю інституцій, котрі б здійснювали його організаційне функціонування. І, по-друге, - надмірною політизацією питання купівлі-продажу сільськогосподарських земель, що в значній мірі є наслідком політичної нестабільності, а також дисбалансу виконавчої та законодавчої гілок влади. Остання редакція Земельного кодексу ввела мораторій на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, а також земель, які перебувають у власності громадян і юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, до 1 січня 2020 р. [94]. У той самий час має місце зацікавленість введення в Україні ринку земель сільськогосподарського призначення як в певних колах в середині країни, так і ззовні.

Напередодні останнього продовження мораторію на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення Міністерство економічного розвитку і торгівлі України виступило з заявою проти заборони відчуження сільськогосподарських земель. Мінекономрозвитку пояснило свою позицію тим, що мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення порушує конституційне право громадян країни володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, що підтвердив Європейський суд з прав людини [176]. Дійсно, 22 серпня 2018 р. Європейський суд з прав людини у Стразбурзі прийняв остаточне рішення по справі «Зеленчук та Цицюра проти України», згідно з яким мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення був визнаний таким, що порушує права людини. Європейський суд постановив, що держава-відповідач (Україна) має вжити належні законодавчі та/або інші заходи загального характеру з метою забезпечення справедливого балансу між інтересами власників земель сільськогосподарського призначення з одного боку та загальними інтересами суспільства з іншого боку відповідно до принципу захисту майнових прав за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, яку Україна ратифікувала у 1997 р. [319].

В жодній з тридцяти двох держав-членів Ради Європи, а також у США і Канаді немає загальної заборони на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. У деяких із країн, що утворилися на пострадянському просторі, під час проведення земельної реформи встановлювалися короткотривалі обмеження на перепродаж землі, яку було отримано в результаті приватизації. Зокрема, заборона на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення діяла три роки у Вірменії та десять років у Російській Федерації.

За тривалий період дії в Україні мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення вітчизняними економістами-аграрниками здійснено теоретичні напрацювання щодо запровадження ринкового обігу сільгоспугідь. Особливої уваги заслуговують праці таких вітчизняних вчених, як В.Г. Андрійчук, Д.І. Бадміндра, В.М. Будзяк, Я.М. Гадзала, П.І. Гайдуцький,

В.П. Галушка, В.В. Горлачук, О.І. Гуторов, А.С. Даниленко, Д.С. Добряк, В.М. Жук, В.М. Заяць, Ю.О. Лупенко, А.Г. Мартин, В.Я. Месель-Веселяк, Л.Я. Новаковський, Б.Й. Пасхавер, П.Т. Саблук, А.М. Третяк, М.М. Федоров, О.В. Ходаківська, О.М. Шпичак [8; 10; 21; 22; 35; 36; 362; 43; 48; 50; 65; 90; 116; 139; 137; 190; 195; 210; 329; 342; 355; 384; 368; 369]. Проблематика функцінування ринку земель сільськогосподарського призначення та інструментарію його регулювання з боку держави розкрита і у напрацюваннях зарубіжних дослідників. Зокрема, слід звернути увагу на роботи таких дослідників, як Й. Свіннен, Л. Вранкен, В. Стенлі, П. Цзянь, д'Артіс Канкс, Р. Левеск, Ф. Брунс, К.-Х. Гетц, І. Брахіч, С. Агофрой, Дж. Бабін, М. Касас, А.Такач та інших [413; 412; 411].

На рівні законодавчої та виконавчої гілок влади в Україні було підготовлено ряд законопроектів про запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення, деякі з них в подальшому зазнали кілька редакцій. Найбільш обговорюваними нині є запропонований ДГК законопроект, який презентується разом з Міністерством аграрної політики та продовольства (Мінагрополітики) від Кабінету Міністрів України, та зареєстрований у Верховній Раді України під № 5535 від 13.12.2016 р. законопроект, ініційований групою Народних депутатів на чолі з О.П. Мушаком [259; 260].

Головні відмінності цих законопроектів полягають у визначенні обмежувальних норм, які регулюють купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Науковцями Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» на основі узагальнення світової практики визначено наступні інструменти й обмеження, які використовуються щодо регулювання ринкового обігу земель:

- обмеження стосовно суб’єктного складу покупців;
- кваліфікаційні вимоги до покупців;
- встановлення перехідного періоду, протягом якого діють тимчасові обмеження щодо купівлі-продажу земель для іноземців, юридичних осіб тощо;
- граничні розміри земельних ділянок (як максимальні, так і мінімальні), що можуть знаходитися у власності або користуванні фізичних та юридичних осіб;
- мінімальні та максимальні строки оренди земель;
- заборона та обмеження щодо зміни цільового призначення земельної ділянки;
- регулювання цін;
- запровадження прогресивних шкал оподаткування земельних трансакцій;
- екологічні обмеження щодо використання земель;
- встановлення переважного права на придбання земель сільськогосподарського призначення залежно від країни: орендарем, власником суміжної ділянки, спеціалізованою агенцією [137, с. 10].

В зарубіжних країнах є певні відмінності застосування регулюючих норм обмежувального характеру. В цілому в США ці норми більш ліберальні, а в

європейських країнах - більш жорсткі. Так, в США (штат Міннесота) не можуть набувати у власність сільськогосподарські землі юридичні особи у формі акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю, пенсійні та інвестиційні фонди і товариства з обмеженою відповідальністю за винятком сімейних сільськогосподарських корпорацій, дослідницьких і експериментальних господарств, ферм, створених до 1973 р.

Кількісних обмежень на купівлю сільськогосподарських земель в США не існує. У Франції для недопущення надмірної концентрації сільськогосподарських земель юридичними особами кожному акціонеру встановлений максимальний розмір площі, який множиться на кількість акціонерів. При цьому, жодна особа не може володіти або контролювати земельні ділянки, великі індивідуальної норми землі. У Данії сільськогосподарські землі можуть набувати тільки фізичні особи, які мають постійно жити в господарстві не менше 8 років. А якщо площа землі, що купується перевищує 30 га, то покупці повинні підтвердити свою кваліфікацію відповідності аграрному виробництву. Наявність у покупця землі сільськогосподарського вимагає і законодавство Франції. У Норвегії закон про землю передбачає передачу землі в оренду більш ефективним користувачам не тільки в разі її нецільового використання, але й при неналежній підтримці її родючості. У виняткових випадках така земля може бути експропрійована державою і передана іншим землекористувачам. Законодавство США не містить норм, які передбачають збереження цільового призначення сільськогосподарських земель. Але в США діють федеральні закони, закони штатів і місцеві закони, які обмежують або уповільнюють процес використання сільськогосподарських земель в несільськогосподарських цілях [351, с. 414-416].

Хоча ринок землі в США вважається лібералізованим та відкритим, держава використовує такі інструменти регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, як:

- застосування різних умов оподаткування та визначення на цій основі розміру земельного податку;
- вилучення земельних ділянок, що перебувають у приватній власності за умови їх необхідності для суспільного використання;
- вилучення земельних ділянок в разі їх занедбання, несплати податків та у випадку відсутності спадкоємців (відумерла спадщина) з подальшим переведенням таких ділянок в державну власність [396, с. 98].

У Франції функціонує прозорий механізм ретельного розгляду кандидатур потенційних покупців сільськогосподарської землі спеціалізованою комісією, до складу якої входять місцеві фермери, нотаріуси, представники адміністрацій та органів місцевого самоврядування. При прийнятті рішення щодо надання дозволу на придбання сільськогосподарської землі головним критерієм є ресурсна спроможність потенційного покупця забезпечити максимальну ефективність її використання. Законодавством передбачено комплексний моніторинг за цільовим використанням сільськогосподарських

угідь, дотриманням засад раціонального природокористування та збереженням родючості ґрунтів [145].

Найбільш жорстке регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення містить законодавство Данії, яке вимагає у покупця перед отриманням дозволу на придбання землі представити документи, які підтверджують його фінансову, технічну та професійну спроможність вести фермерське господарство, обробляти землю і зберігати її родючість. Перед укладанням угоди потенційний покупець повинен дати письмове зобов'язання, що на купленій землі господарюватиме не менше восьми років. Важливою умовою для покупця земельної ділянки в Данії є також зобов'язання проживати за місцем її територіального розташування [369, с. 32].

Вважаємо, що наведені регуляторні інструменти й обмеження щодо ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення з урахуванням соціально-економічної структури аграрного сектору економіки та соціального менталітету наших громадян мають бути закладені і в українське законодавство. Механізм регулювання ринку землі повинен забезпечити реалізацію відносин приватної власності на землю таким чином, щоб було забезпечено врахування та захист інтересів як окремих землевласників і землекористувачів, так і місцевих громад та суспільства в цілому стосовно раціонального і ефективного використання земельних ресурсів. Обмежувальні норми необхідно конкретизувати таким чином, щоб унеможливити наступні загрози, які можуть виникнути при запровадженні купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення в Україні:

- скорочення площі сільськогосподарських угідь внаслідок спрощеного, не виваженого підходу до зміни їх цільового призначення;
- надмірної концентрації сільгоспугідь у окремих товаровиробників і появи диспропорцій у розподілі права власності між землекористувачами різних категорій;
- неможливості розширення землеволодіння тими виробниками, які за нинішніх умов не можуть придбати землю;
- послаблення мотивації селян до ефективної праці як результат втрати ними статусу землевласників і перетворення виключно у найманих працівників;
- порушення екологічної рівноваги навколишнього середовища [297, с. 359].

Зазначені загрози можуть призвести до уповільнення темпів розвитку аграрного виробництва, а також до скорочення площі сільськогосподарських угідь. Відповідно, забезпечувати населення у необхідній кількості усіма видами продуктів харчування за таких умов буде складніше, і споживання деяких з них в певній мірі може стати залежним від імпортних поставок. Щоб не допустити такого стану, законодавчі норми мають регулювати ринок земель сільськогосподарського призначення таким чином, щоб неухильно забезпечувалося їх раціональне використання [296, с. 41].

Соціальну напругу у питанні запровадження в Україні купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення має зняти введення у законодавство обмежень відносно складу покупців та граничних розмірів земельних ділянок, що можуть знаходитися у власності або користуванні фізичних та юридичних осіб. Якщо відповідно до законопроекту № 5535 набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть громадяни України, територіальні громади, держава, юридичні особи та фізичні особи-підприємці, то урядовий законопроект виключає з цього переліку юридичних осіб. Вважаємо такий підхід більш доцільним, оскільки надання права купівлі-продажу землі юридичним особам може дати можливість доступу до ринку землі іноземцям, як власників та співвласників підприємств, а також дозволить обійти фізичним особам обмеження максимальних розмірів земельних ділянок, що можуть перебувати у їх власності. Якщо землю зможуть купувати юридичні особи, то це дасть можливість уникнути обмеження на концентрацію землі однією особою, оскільки фізична особа може бути засновником і співзасновником багатьох підприємств.

Законопроект № 5535 містить норму, яка дозволяє іноземцям і особам без громадянства купувати земельні ділянки сільськогосподарського призначення лише з 1 січня 2030 р. Урядовий законопроект такого обмеження не містить. На нашу думку, враховуючи низьку платоспроможність українських селян, тимчасова заборона купівлі земель сільськогосподарського призначення іноземцями є доцільною. Така практика була застосована під час проведення земельних реформ в постсоціалістичних країнах. Показово, що після надання іноземцям права купувати сільськогосподарські землі, масової їх скупки не відбулося, тобто інтернаціоналізації ринку землі не відбулося, він виявився досить локальним.

З точки зору реалізації потенціалу відносин власності на землю важливе значення також має застосування норми, яка визначає максимальні та мінімальні граничні розміри земельних ділянок, які можуть знаходитися у власності або користуванні фізичних та юридичних осіб. Законодавство європейських країн містить норми, які протидіють як надмірній концентрації власності на землі сільськогосподарського призначення, так і її зменшення до розмірів, які не дозволяють здійснювати ефективне господарювання [367, с. 80-81; 395, с. 89].

Законопроектом № 5535 передбачається, що у власності громадян може перебувати до 500 га сільськогосподарських земель, урядовим проектом - до 200 га. У законопроекті № 5535 також міститься норма, що у власності юридичних осіб не може перебувати понад 33% площі сільськогосподарських уідь території об’єднаної територіальної громади або району. Пропозиція Народних депутатів містить протиріччя, оскільки площа сільськогосподарських угідь, наприклад, в адміністративних районах Сумської області становить від 54,6 тис. га в Ямпільському районі до 146,4 тис. га в Роменському районі і 33% від цієї площі буде істотно перевищувати 500 га. Вважаємо, що обмеження

площі землеволодіння повинні визначатися іншим критерієм, а саме - раціональними розмірами землекористування в конкретному регіоні. Вченими Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» НААН України розроблені оптимальні розміри землекористування для підприємств різних організаційно-правових форм господарювання в кожній адміністративній області України. Ці розробки і доцільно закласти в основу максимального обмеження приватного землеволодіння, оскільки кінцевою метою функціонування ринку землі є саме забезпечення раціонального використання земельних ресурсів.

Враховуючи значну кількість власників землі і земельних часток (паїв) в Україні, а також невелику відносно потреб раціонального землекористування площу земельних ділянок, що перебувають у власності кожного з них, особливої актуальності набуває визначення мінімальних розмірів земельних ділянок, які можуть бути об'єктами купівлі-продажу. Кожен із законопроектів містить заборону поділу земельної ділянки, якщо в результаті його утвориться хоча б одна земельна ділянка площею менше 1 га відповідно законопроекту № 5535 та менше мінімального розміру, встановленого Кабінетом Міністрів України згідно з урядовим проектом. Якщо середній розмір земельної частки (паю) по Україні складає 4,2 га, то є незрозумілим, чому саме менше 1 га, а не 1,5 чи 2 га не можна поділяти земельну ділянку. Розміри земельних часток (паїв) суттєво розрізняються по регіонам України. Максимальну площу земельних часток (паїв) мають власники у Луганській області (8,8 га), а мінімальну - у Івано-Франківській області (1,1 га). За таких обставин вважаємо, що мінімальний розмір земельної ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, яка може бути об'єктом купівлі-продажу, повинен визначатися не Кабінетом Міністрів України, а органами місцевого самоврядування, як це встановлено законодавством в деяких європейських країнах.

Реалізація потенціалу відносин власності на землю вимагає забезпечення оптимальних розмірів землекористування для кожного суб'єкта господарювання в залежності від його організаційно-правової форми. Зокрема, на думку А.М. Третяка та В.М. Другак, існуючий нині середній розмір виробничих кооперативів, товариств і приватних підприємств має збільшитися з існуючого середнього розміру з 915 га до 3200 га, фермерських господарств - з 79 га до 90 га і особистих селянських господарств громадян з ведення товарного сільськогосподарського виробництва - з 1,6 га до 6,4 га [340, с. 141].

Ми поділяємо стурбованість науковців щодо надмірної парцеляризації землекористування в Україні і необхідності консолідації сільськогосподарських угідь, тобто «створення масивів і полів, які були б за своїм правовим статусом та розмірами інвестиційно привабливими для ведення сучасного сільськогосподарського виробництва» [190, с. 38]. Збільшення розмірів землекористування фермерських господарств з метою створення умов для їх ефективного розвитку є одним із пріоритетних напрямків аграрної політики в багатьох зарубіжних країнах і знайшло відповідне відображення в їх

законодавстві [370, с. 28; 366]. З огляду на це, набуває актуальності розробка законопроекту про «Про консолідацію земель», що передбачено здійснити відповідно до Плану пріоритетних дій Уряду на 2019 рік у шестимісячний строк після прийняття Закону «Про обіг земель сільськогосподарського призначення» [219].

Вагому роль у забезпеченні збалансованості інтересів суб'єктів земельних відносин, місцевих громад і суспільства відіграють регулюючі інструменти щодо недопущення зміни цільового призначення земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Площа сільськогосподарських угідь в Україні стало скорочується. Особливо негативним є вплив на розвиток аграрного сектору економіки виведення із сільськогосподарського обороту родючих земель навколо великих міст під забудову.

Законопроектом № 5535 передбачається, що зміна цільового призначення земельної ділянки сільськогосподарського призначення може бути здійснена не раніше 3 років з моменту набуття власником права власності на таку земельну ділянку, крім випадків відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону. Урядовий проект містить аналогічну норму, тільки можливий термін зміни цільового призначення земельної ділянки визначено не менше 10 років.

Вважаємо, що зміна цільового призначення земельної ділянки сільськогосподарського призначення має відбуватися не в залежності від строку набуття власником права власності на цю ділянку, а відповідно до суспільних потреб і економічної доцільності. Тому ми поділяємо підхід П.Ф. Кулинича до вирішення даної проблеми. На його думку, «зміна цільового призначення земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, розташованих за межами населених пунктів, допускається лише у разі:

1) відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;

2) віднесення до категорії земель промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення земельних ділянок, на яких розміщені родовища корисних копалин;

3) віднесення земельних ділянок до категорій земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного призначення, лісогосподарського призначення та земель "водного фонду;

4) зміни цільового призначення деградованих та малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення у зв'язку з виведенням їх із сфери сільськогосподарського виробництва відповідно до державної та місцевих програм використання та охорони земель» [127].

Те, яким чином буде організовано купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення в значній мірі буде визначати рівень цін. Стосовно продажу земель комунальної і державної власності обоє законопроектів мають спільний підхід, а саме: земля повинна продаватися на конкурентних засадах шляхом проведення земельних торгів. Законопроект

№ 5535 містить уточнення, що торги мають бути електронними. Продаж земель приватної власності трактується в законопроектах інакше. Урядовий проект передбачає продаж як шляхом проведення земельних торгів, так і шляхом укладання договору купівлі-продажу без проведення земельних торгів. У законопроекті Народних депутатів дана норма наведена більш узагальнено - визначається, що продаж земель приватної власності здійснюється за ініціативою власника. Дійсно, оскільки п.1 ст. 319 Цивільного кодексу України встановлює, що власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд [373], то і порядок продажу земельної ділянки має визначатися самим власником. Втім, з метою попередження маніпуляцій з цінами, зокрема для мінімізації оподаткування операцій купівлі-продажу, пропонуємо встановити, що ціна продажу земельної ділянки приватної власності не може бути нижчою за мінімальну ціну продажу аналогічної землі комунальної або державної власності на електронних земельних торгах.

Практика європейських країн передбачає регулювання цін на землі сільськогосподарського призначення. Зокрема, у Франції однією із функцій Агентства з управління земельними ресурсами та розвитку сільських територій (Societe d'amenagement foncier et d'etablissement rural - SAFER), є відстежування цін на земельні ділянки. Якщо виявляється, що ціна значно перевищує середню ринкову, SAFER призупиняє виконання угоди. Це здійснюється шляхом подання до суду відповідного позову [133, с. 8; 367, с. 82]. У Чеській Республіці діють базові ціни на земельні ділянки, які затверджені Указом Міністерства фінансів Чехії. Такі ціни представляють собою початкову ціну земельної ділянки сільськогосподарського призначення, нижче якої вона не може бути продана [371, с. 93-94].

Якщо урядовий варіант проекту Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення» не встановлює мінімальної ціни продажу землі, то законопроектом № 5535 передбачається, що ціна продажу земель державної та комунальної власності, а також приватної власності у випадку проведення електронних торгів не може бути нижчою за її експертну грошову оцінку. Ціна купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення повинна регулюватися, щоб не порушувалося право на соціальну справедливість власників землі, які її отримали як результат тяжкої і багаторічної праці. На думку О.М. Шпичака, мінімальний рівень ціни на землі сільськогосподарського призначення має становити близько 1500-2000 дол. США за 1 га при умові, що земля не буде продаватися іноземцям [383, с. 44].

Ціна землі залежить від рівня орендної плати і банківської ставки по депозитам. Відповідно, при визначенні мінімальної ціни землі слід брати за основу її розрахунку прогнозований тренд даних показників на момент запровадження ринку землі. Необхідно також врахувати чинники, які будуть сприяти підвищенню та зменшенню рівня цін на землю. Зокрема, нині факторами, що будуть знижувати ціну земель сільськогосподарського призначення є:

- низький рівень захисту прав власності на землю;

- високі процентні ставки і надмірна зарегульованість отримання кредиту;
- непривабливий інвестиційний клімат.

Вважаємо, що термін дії мінімальної ціни продажу земель сільськогосподарського призначення доцільно законодавчо визначити тільки на один рік. Протягом року функціонування ринку землі буде достатньо інформації про фактично склавшийся рівень цін купівлі-продажу землі. Така інформація разом із урахуванням дії інших чинників ціноутворення на земельному ринку дозволить обґрунтовано щорічно визначати мінімальну ціну продажу землі.

Як відомо, ринкова ціна будь-якого товару визначається співвідношенням попиту і пропозиції. За інформацією науковців Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», у разі зняття мораторію продати свої земельні паї мають намір близько 10,4% власників, тобто пропозиція на ринку земель у разі його запровадження може скласти 1,5-2,8 млн. га сільськогосподарських угідь [138, с. 8]. Попит на земельному ринку буде залежати від суб'єктного складу покупців, яким законодавство дозволить купувати землю. Науковцями визначено, що при відкритті земельного ринку лише для фізичних осіб - громадян України попит буде мінімальним (близько 4,6 млн. га). Якщо учасниками ринку будуть фермерські господарства і сільськогосподарські підприємства, то попит зросте [137, с. 11]. За результатами проведеного науковцями Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» опитування третина землекористувачів (32,0%) прийнятною для викупу земель вважає ціну, яка не перевищує 500 дол./га. Понад половина опитаних землекористувачів (54%) готові заплатити не більше 1000 дол. США/га, і лише кожен шостий (15,3%) - 2500 дол. США/га [138, с. 9].

Досвід країн Східної Європи, в яких було запроваджено ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення, показує, що на першому етапі введення земельного ринку ціни на землю суттєво збільшуються, але діапазон темпів зростання є досить широким. Так, через 6 років після відкриття ринку землі ціна землі у Польщі зросла більше, ніж утричі, а у Румунії - в два рази. В той же час у Словаччині, Чехії та Угорщині ціни підвищилися лише у межах 25-60%. З перелічених країн найвищою ціна землі була у Польщі (4083 євро/га), найнижчою - у Словаччині (1256 євро/га). З урахуванням означених тенденцій у сусідніх східно-європейських країнах, в Україні за аналогічний період після відкриття земельного ринку прогнозується ціна землі на рівні 2580 євро/га [3, с. 50].

Такий рівень цін на сільськогосподарські угіддя для більшості українських селян, які власноруч хочуть господарювати на землі, є неприйнятним. У даному контексті слід звернути увагу на думку дослідника економічної історії В.О. Мілютіна (1826-1855). Аналізуючи розвиток сільського господарства західно-європейських країн у першій половині XIX ст., він зробив висновок, що високий рівень добробуту населення забезпечується в тих країнах, де власність на землю не зосереджується в руках привілейованого

класу, а роздрібняється на безліч незначних ділянок, придбання яких є доступним особам всіх прошарків і класів [112, с. 380].

Нині у країнах з високим рівнем розвитку агробізнесу сформувалися дієві механізми, які забезпечують доступність землі для фермерства. Зокрема, в США фінансові інструменти підтримки фермерів щодо купівлі землі включають: знижену відсоткову ставка по кредиту, менший початковий платіж та більший термін кредитування. Для новостворених ферм додатково надається фінансова допомога. У деяких штатах існують спеціальні програми, які дозволяють власнику земельної ділянки сільськогосподарського призначення при здійсненні продажу прав власності на неї фермеру з розстроченням платежу скористатися отриманням податкових пільг [396, с. 100]. Подібні програми кредитної підтримки фермерів для придбання землі є характерними і для європейських країн [367, с. 83].

З огляду на зазначене, є вкрай актуальним, щоб з набранням чинності Законом України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення» запрацював дієвий механізм кредитної підтримки селян щодо купівлі землі. Проведене фахівцями Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» опитування потенційних покупців землі показало, «що процес уведення ринкового обігу земель має доповнюватися механізмами пільгового кредитування та розстрочення платежу з наданням пріоритету тим, хто самостійно господарює на землі або молодим фермерам, які збираються започаткувати власну справу» [138, с. 15].

На Міжнародній конференції «Ефективне управління земельними ресурсами як передумова розвитку України», яка відбулась 23 квітня 2019 р. у Львові за підтримки Світового банку, в.о. міністра аграрної політики та продовольства України О.В. Трофімцева заявила, що для надання фінансових можливостей малим та середнім агровиробникам повноцінно брати участь у запуску ринку землі створюється Державна фінансово-кредитна агенція, яка надасть доступ до банківського кредитування, забезпечивши механізм часткового гарантування кредитів [79]. Вочевидь, спеціалізована державна установа з надання кредитної підтримки щодо придбання землі малими та середніми сільськогосподарськими товаровиробниками повинна запровадити не лише часткове гарантування кредитів, а більш широке коло інструментів пільгового кредитування.

Оскільки однією із функцій ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення є їх перерозподіл на користь ефективних землекористувачів, то важливого значення набуває визначення вимог до покупців та встановлення переважного права на придбання земельної ділянки. Якщо законопроект № 5535 не передбачає використання таких регуляторів, то в урядовому варіанті сформульовано вимоги до фізичних осіб, яким надається право на купівлю землі. Вони включають: досвід роботи у сільському господарстві чи ведення товарного сільськогосподарського виробництва, наявність сільськогосподарської освіти, а також реєстрацію у якості фізичної особи-підприємця або члена фермерського господарства. Ці вимоги є

аналогічними тим, які викладено у п.1 ст. 130 Земельного кодексу України щодо покупців земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва [94].

Вважаємо, що визначені таким чином вимоги є занадто узагальненими і їх використання може привести до того, що землю зможуть купити ті, хто її фактично не обробляє. Для вирішення даної проблеми доцільно звернутися до законодавства зарубіжниж країн, яке містить чіткі критерії для визначення осіб, котрі мають переважне право на купівлю землі [186, с. 74; 367, с. 83; 395, с. 90; 370, с. 29; 363]. Так, у Чехії пріоритетне право на купівлю земельної ділянки надається:

1) фермерам, у приватній власності яких перебуває не менше ніж 10 га і які на постійній основі працюють у межах територіальної громади мінімум три роки;

2) орендарям ділянок площею до 500 га за умови, якщо вони винаймають їх понад три роки [53, с. 34].

Щоб ринок землі ефективно функціонував у контексті реалізації потенціалу відносин власності на землю важливо мати достовірну і повну інформацію про кількісні і якісні характеристики земельних ресурсів, їх оцінку і класифікацію, правовий режим, розподіл серед власників землі і землекористувачів. Таку інформацію містить державний земельний кадастр. На жаль, далеко не всі землі в Україні включено до державного земельного кадастру. На Міжнародній конференції «Ефективне управління земельними ресурсами як передумова розвитку України» 23 квітня 2019 р. у Львові заступник голови Держгеокадастру О.В. Краснолуцький зазначив, що на сьогодні в Державний кадастр внесено приблизно 80% даних про землі близько 40 млн. га з 60,3 млн. га (без урахування тимчасово окупованих територій). На його думку, на проведення інвентаризації земель потрібно як мінімум чотири роки [106]. Вочевидь, запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення вимагає пошуку шляхів прискорення земельно-кадастрових робіт, щоб всі існуючі земельні ділянки були відообажені у державному земельному кадастрі.

Наскільки доступною буде купівля землі селянами, які її обробляють, та з яким зиском зможуть продати свою землю, земельні частки (паї) пенсіонери та інші власники, котрі мають бажання здійснити таку трансакцію, в значній мірі залежить від етапності відкриття ринку землі. Під час проведення «Всеукраїнського земельного форуму» у Києві 10 квітня 2019 р. було представлено чотири варіанти запровадження ринку землі, які напрацьовані робочою групою при Комітеті Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин. За інформацією старшого проектного менеджера із земельної реформи Офісу реформ Кабінету Міністрів України А.Г. Мартина, який є учасником робочої групи, мова йде про наступні можливі варіанти запровадження обігу земель сільськогосподарського призначення:

- регульований ринок і поетапне відкриття ринку земель для громадян та юридичних осіб;

- контрольований ринок і одночасне відкриття ринку для громадян та юридичних осіб;
- контрольований ринок і поетапне одночасне відкриття ринку земель;
- ліберальний ринок і одночасне відкриття ринку земель для громадян та юридичних осіб.

Тобто, два варіанти пропонують поетапне відкриття ринку землі для фізичних і юридичних осіб, і два - одночасне. Варіанти різняться площею земельних ділянок, які можна буде придбати, та етапами їх купівлі. Два «етапних» варіантах передбачають дати можливість фізичним особам у перші три роки купувати максимум 20 га землі. Для юридичних осіб етапність придбання землі різна. В одному варіанті юридичні особи у перші три роки зможуть придбати максимум 200 га землі, з четвертого року - максимум 500 га і надалі - до 20 тисяч га. За іншим варіантом пропонується вже в перші три роки дозволити юридичним особам купувати до 500 га землі, а з четвертого року - до 20 тисяч га [32].

Розуміється, всі варіанти введення ринкового обігу земель сільськогоподарського призначення мають стати предметом фахового обговореня і законодавцям необхідно надати чинності такому з них, котрий в найбільшій мірі відповідає національним інтересам України, інтересам кожного власника землі і землекористувача, який обробляє землю. Закон України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення», поза всяким сумнівом, має враховувати існуючі соціально-політичні настрої громадян, але невідворотним при цьому має бути захист інтересів всього суспільства по збереженню, відтворенню та ефективному цільовому використанню земельних ресурсів. На нашу думку, запровадження ринку сільськогосподарських земель в Україні доцільно здійснювати поетапно за моделлю не ліберального, а жорсткого регулювання з боку держави та місцевих органів управління. Як було показано вище, саме така модель ринку землі існує в Данії, Польщі, Чехії та деяких інших країнах.

Особливо зважено необхідно підійти до визначення регулюючих норм щодо прав на придбання землі. Обмежувальні норми повинні враховувати, що земля є не лише важливим фактором виробництва сільськогосподарської продукції, але й умовою зайнятості сільського населення, формування його добробуту і, відповідно, збереження українського села. Для забезпечена збалансованості економічних інтересів усіх суб'єктів земельних відносин і закріплення землі у власності і користуванні тих, хто на ній працював, працює і буде працювати, вважаємо, що варто за державою закріпити визначення загальних вимог до покупців, а місцевим органам управління надати право їх конкретизації.

Так, одним із національних інтересів є недопущення надмірної концентрації сільськогосподарських земель в одних руках, оскільки це може призвести до монополізації земельних ресурсів і усуненню конкуренції як фундаментальної основи ринкової економіки. З позицій національних інтересів

є також неприпустимим необґрунтоване роздрібнення земельних ділянок, бо його наслідком може бути неможливість ведення ефективної господарської діяльності. Тому держава передбачає в законі про обіг земель сільськогосподарського призначення норму про допустимі максимальну та мінімальну площі земельних ділянок, які можуть бути об'єктом купівлі-продажу. Місцеві ж органи управління мають отримати право самостійно визначати максимальну та мінімальну площі земельних ділянок у межах норми, встановленої на державному рівні. Аналогічний підхід слід закласти і до встановлення мінімальних цін продажу землі, кваліфікаційних вимог до покупців, інших регулюючих норм.

З огляду на зазначене, вважаємо за доцільне поетапне запровадження в Україні жорстко регульованої з боку держави і місцевих органів управління моделі ринку сільськогосподарських земель шляхом застосування у земельному законодавстві регулюючих норм зміни цільового використання земель сільськогосподарського призначення, визначення гранично допустимої площі приватного землеволодіння, обмеження суб'єктного складу і кваліфікаційних вимог до покупців земельних ділянок.

5.3. Регулювання орендних відносин

Як було показано у розд. 3.2, орендні відносини нині є основною формою залучення землі до сільськогосподарського виробництва. Проведене науковцями Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» опитування показало, що в подальшому власники земельних часток (паїв) надають перевагу не продажу землі, а передачі її в оренду. Серед власників земельних паїв, що набули їх під час паювання за місцем роботи, 49% виявили бажання передати землю в оренду і лише 5% - продати, хоча серед їх спадкоємців співвідношення даних показників дещо інше (відповідно, 39% і 13%) [138, с. 10]. Аналіз сучасних тенденцій розвитку агробізнесу в Європі та Північній Америці показує, що орендні відносини поступово витісняють приватну власність на землю [331, с. 41]. Отже, це підтверджує зроблений нами у розд. 1.3 висновок щодо набування відносинами землекористування в індустріальну і постіндустріальну епоху визначального значення.

За понад 20-ти річний період функціонування оренди земель сільськогосподарського призначення вітчизняними економістами-аграниками здійснено широке коло досліджень розвитку орендних відносин, які знайшли своє відображення у працях Данкевича А.Є., Мартина А.Г., Саблука П.Т., Федорова М.М., Месель-Веселяка В.Я., Ходаківської О.В., Шебаніної О.В., Шкільова О.В. та ін. [52; 162; 338; 377; 382]. Проблематика рентних відносин висвітлена у роботах таких зарубіжних науковців, як К.А. Вольф [414], Р. Маркс-Бельська, А. Зелинська [410], Дж.У. Хейнс, В.Х. Сміт [406], П. Цзянь, д'Артіс Канкс, Й. Свіннен, К. Ван Херк, Л. Вранкен [405] та ін.

Водночас, практика використання сільськогосподарських угідь на умовах оренди показала, що тривалий період залишаються невирішеними низка

проблемних питань, які стосуються усіх суб’єктів орендних відносин (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Проблемні питання орендних відносин, які потребують врегулювання

Суб'єкти, яких стосуються проблемні питання	Зміст проблемних питань
Власники землі (орендодавці)	1. Збереження і поновлення родючості ґрунтів. 2. Рівень орендної плати, її форми, своєчасність розрахунку. 3. Термін здачі землі в оренду. 4. Дотримання принципу соціальної справедливості. 5. Захист права власності на землю.
Землекористувачі (орендарі)	1. Рівень орендної плати, її форми. 2. Термін здачі землі в оренду. 3. Площа, земельної ділянки, що передається в оренду, її місцерозташування, конфігурація тощо. 4. Захист права оренди землі і права власності на виготовлену продукцію.
Держава, місцеві громади	1. Сплата податків і орендної плати. 2. Детінізація орендних відносин. 3. Забезпечення зайнятості населення. 4. Використання сільськогосподарських угідь як складової екологічної системи. 5. Досягнення у суспільстві соціальної злагоди.

Джерело: власна розробка.

Наведені в табл. 5.1 проблемні питання розподілені між суб’єктами орендних відносин з певною умовністю. У збереженні і поновленні родючості сільськогосподарських угідь, зрозуміло, в першу чергу зацікавлені їх власники. Орендар-підприємець використовую землю як фактор виробництва для отримання прибутку, який є основним мотивом його діяльностісті. Збереження і поновлення родючості ґрунтів пов’язано зі здійсненням відповідних витрат землекористувачем. Збільшення витрат призводить до зменшення прибутку, але добросовісний орендар розуміє, що інвестиції у поліпшення родючості сільськогосподарських угідь у майбутньому спричиняють підвищення прибутковості агробізнесу.

Проте, не всі орендарі є добросовісними і їх ставлення до поновлення родючості ґрунтів може визначатися ще й іншими чинниками. До таких чинників слід віднести величину орендної плати, термін договору оренди та обсяг пропозиції сільськогосподарських угідь, які є можливість і доцільність з точки зору забезпечення ефективного землекористування взяти в оренду. Дія

означених факторів може неоднаково впливати на ставлення орендаря до землі. Висока орендна плата і довгострокова оренда стимулюють збереження і поновлення родючості сільськогосподарських угідь, але наявність їх значної пропозиції може призвести до зворотної тенденції.

Важливе значення з точки зору захисту інтересів як орендарів, так і орендодавців мають внесені у 2015-2016 рр. до ст. 19 Закону України «Про оренду землі» доповнення щодо створення можливостей дотримуватися сівозміни культур і стимулювання розвитку меліоративних робіт. Даними доповненнями передбачається, що:

- при передачі в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може бути меншим як 7 років;
- при передачі в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які є земельними ділянками меліорованих земель і на яких проводиться гідротехнічна меліорація, строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може бути меншим як 10 років. До договору оренди землі включається зобов'язання орендаря здійснювати інвестиції у розвиток та модернізацію відповідних меліоративних систем і об'єктів інженерної інфраструктури та сприяти їх належній експлуатації [261].

Стосовно регулювання мінімального строку оренди землі слід зазначити, що для стимулювання в агробізнес довгострокових інвестицій обмежувальні норми можуть бути значно більшими, ніж це передбачено вище наведеними положеннями ст.19 Закону України «Про оренду землі». Зокрема, в Японії законодавство визначило мінімальний термін оренди землі на рівні 20 років [370, с. 27].

Збереження та підвищення родючості ґрунтів стосується також інтересів держави і місцевих громад, оскільки якість сільськогосподарських угідь впливає на обсяги фінансових надходжень від земельного оподаткування і орендних платежів від передачі в оренду земель державної і комунальної власності. Від стану сільськогосподарських земель залежить і продовольча безпека країни. Отже, є необхідними регулюючі норми щодо збереження і поновлення родючості сільськогосподарських угідь.

Сучасна ринкова економіка базується на поєднанні державного регулювання на національному рівні та рівні місцевих органів управління з ринковим саморегулюванням. Відносини з приводу оренди земель сільськогосподарського призначення регулюються Законом України «Про оренду землі», окремими нормами Земельного та Цивільного кодексів України, а також прийнятими відповідно до них іншими нормативно-правовими актами.

У ст.13-19 Закону України «Про оренду землі» визначено правове регулювання договірної форми оренди земель сільськогосподарського

призначення, яка передбачає передачу орендодавецем за плату орендареві земельної ділянки у володіння і користування на певний строк та використання її орендарем для здійснення підприємницької діяльності відповідно до вимог земельного законодавства. Ст. 14 Закону України «Про оренду землі» передбачає наявність Типової форми договору оренди землі, яка затверджується Кабінетом Міністрів України. Нині ст. 15 Закону України «Про оренду землі» у якості обов'язкових умов договору оренди встановлює лише наступні:

- об'єкт оренди (кадастровий номер, місце розташування та розмір земельної ділянки);
- строк дії договору оренди;
- орендна плата із зазначенням її розміру, індексації, способу та умов розрахунків, строків, порядку її внесення і перегляду та відповідальності за її несплату.

Інші умови договору оренди землі можуть зазначатися за згодою сторін [259]. Орендні відносини не є чітко врегульованими стосовно зобов'язань орендаря поновлювати родючість сільськогосподарських угідь. На законодавчому рівні не передбачено, щоб договір оренди землі містив конкретні інвестиційні зобов'язання щодо збереження і поліпшення родючості орендованих земель. Хоча зарубіжне законодавство має приклади регулювання державою інвестицій при оренді сільськогосподарських угідь. Ще у першій половині XIX ст. в Англії договір оренди передбачав визначення обов'язкових вкладень капіталу в орендовану землю. Маючи потужне представництво у англійському парламенті землевласники для компенсації своїх втрат після скасування у 1846 р. хлібних законів підвищили вимогу щорічних вкладень капіталу орендарями з 8 до 12 ф. ст. на акр [154, с. 254].

Правове регулювання оренди землі щодо збереження і поновлення родючості ґрунтів відповідно до 24 ст. Закону України «Про оренду землі» передбачає право орендодавця вимагати від орендаря «дотримання екологічної безпеки землекористування та збереження родючості ґрунтів, додержання державних стандартів, норм і правил» [261]. Водночас, 25 ст. Закону України «Про оренду землі», в якій сформульовано права та обов'язки орендаря, не містить до нього відповідної вимоги. Отже, враховуючи вище зазначене, ми поділяємо зроблений П.Ф. Кулиничем висновок, що «право оренди земель сільськогосподарського призначення слід розглядати не як сукупність лише прав орендаря щодо володіння та користування відповідною земельною ділянкою, а й як правове утворення, що включає як права на здійснення землекористування для задоволення певних власних потреб, так і обов'язки орендаря щодо відновлення, збереження та планомірного підвищення якісного стану сільськогосподарських угідь» [126, с. 81].

Правові норми регулювання оренди землі щодо збереження і поновлення родючості ґрунтів дають можливість визначити лише принциповий підхід до вирішення даної проблеми, а конкретний механізм її реалізації може бути визначеним лише на договірних засадах. У Типовій формі договору оренди

землі п. 21 передбачається, що після припинення дії договору орендар повертає орендодавцеві земельну ділянку у стані, не гіршому порівняно з тим, у якому він одержав її в оренду [335]. Практичне виконання даного положення ускладнюється відсутністю інформації про стан родючості ґрунтів більшості земельних ділянок, що здаються в оренду, та недостатній рівень конкуренції при укладанні договорів оренди.

Серед характерних ознак досконалої конкуренції, що були визначені А. Маршаллом, є така, запровадження якої може досить позитивно вплинути на формування конкурентного середовища у орендних відносинах. Мова йдеться про достатню інформованість споживачів і виробників про ринок [388, с. 575].

Стосовно орендних відносин наведене положення означає наявність у власників землі та її орендарів інформації про показники якісного стану ґрунту, а також їх зміни в процесі господарської діяльності. Таку інформацію містять агрохімічні паспорти поля, земельної ділянки, порядок ведення яких затверджено наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 11 жовтня 2011 р. № 536 [223].

Врахування кількісно визначених якісних характеристик сільськогосподарських угідь при укладанні договорів їх оренди надасть об'єктивності та прозорості орендним відносинам і буде сприяти раціональному використанню земельних ресурсів, відтворенню їх родючості, збереженню від забруднення. Зазначеним наказом передбачено використання відомостей агрохімічного паспорта при наданні в оренду земельних ділянок. Вважаємо, для надання системності практичній реалізації цього положення необхідно на законодавчому рівні визначити, що агрохімічний паспорт має бути обов'язковим додатком до договору оренди землі.

Рівень орендної плати є тим показником, який зачіпає інтереси усіх суб'єктів відносин власності на землю, впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва і певною мірою - на формування фінансових надходжень до місцевих бюджетів. Обґрунтований рівень плати за оренду земельних ділянок та земельних часток (паїв) виконує наступні функції:

- орендна плата є одним із джерел поповнення доходів сільського населення, особливо пенсіонерів, а також місцевих громад;
- платність землекористування стимулює підвищення ефективності використання сільськогосподарських угідь і сприяє їх перерозподілу на користь більш ефективних землекористувачів;
- орендна плата виступає у якості інструмента перерозподілу земельної ренти серед суб'єктів земельних відносин.

Враховуючи важливість означених функцій, відповідного значення набуває необхідність регулювання величини орендної плати. Базою нарахування орендної плати є НГО землі. П. 288.5 ст. 288 Податкового кодексу України передбачено, що річна сума орендної плати:

а) не може бути меншою за розмір земельного податку:

- для земельних ділянок, НГО яких проведено, - у розмірі не більше 3% відсотків їх НГО, для земель загального користування - не більше 1% їх НГО, для сільськогосподарських угідь - не менше 0,3% та не більше 1% їх НГО;

- для земельних ділянок, НГО яких не проведено, - у розмірі не більше 5% ів НГО одиниці площі ріллі по Автономній Республіці Крим або по області, для сільськогосподарських угідь - не менше 0,3% та не більше 5% НГО одиниці площі ріллі по Автономній Республіці Крим або по області;

б) не може перевищувати 12% НГО [220].

Безумовно, граничні межі орендної плати мають регулюватися. Водночас слід наголосити, що таке регулювання необхідно здійснювати з урахуванням економічних інтересів усіх суб'єктів відносин власності на землю, а також можливих наслідків впливу на розвиток сільськогосподарського виробництва і сільських територій.

Оскільки результатом трансформації відносин власності на землю є те, що головним суб'єктом земельних відносин в індустріальному і постіндустріальному суспільстві стає не землевласник, а переважно землекористувач, то це призводить і до змін величини орендної плати. З розвитком продуктивних сил в аграрному секторі економіки загальною тенденцією є зменшення доходу власника земельної ділянки і збільшення - підприємця-орендаря. Орендарі в Стародавніх Афінах платили п'ять шостих врожаю господарю землі у вигляді орендної плати [392, с. 185]. Наведена в табл. 2.3 сучасна динаміка співвідношення доходів суб'єктів земельних відносин в Україні показує, що все більша частка створеної вартості перерозподіляється від тих, хто володіє землею, до тих, хто забезпечує на ній виробництво сільськогосподарської продукції.

За останні роки відношення орендної плати до НГО стало зростає і за підсумками 2017 р. в середньому по Україні склало 4,6% (табл. 3.5). Існують дослідження, які «показують, що підвищення рівня орендної плати за земельні ділянки до 5% від їх грошової оцінки зумовить значне зменшення прибутків; 6% від їх грошової оцінки призведе до збитковості фермерських господарств Рівненської, Херсонської й Донецької областей. При 7% збитковими стають фермерські господарства Запорізької, Луганської та Львівської; 8% - Дніпропетровської й Одеської областей» [365, с. 55]. В той же час, як було показано в розд. 3.2, середня ставка оренди державних земель сільськогосподарського призначення за результатами земельних торгів проведених у 2018 р. і першому кварталі 2019 р. є значно вищою у порівнянні з орендною платою за земельні частки (паї) приватних власників. Проте слід взяти до уваги, що оскільки критерієм продажу землі на аукціонах є найвища ціна, яку запропонує покупець, то це може призвести до концентрації сільськогосподарських угідь у великотоварних виробників, бо селянські і фермерські господарства не мають відповідних фінансових ресурсів, щоб конкурувати з ними на торгах. За таких обставин, а також з врахуванням низького рівня загальних доходів більшості власників земельних часток (паїв), виникають певні протиріччя щодо визначення рівня орендної плати.

З огляду на вище зазначене, до змін у рівні орендної плати слід підходити вкрай виважено. Вважаємо, що орендна плата в більшій мірі має регулюватися не державою, а договірними відносинами між орендодавцем і орендарем, які формуються під дією об'єктивних законів ринкової економіки. Проте за відсутності в Україні ринку земель сільськогосподарського призначення вартість орендної плати занижується. За оцінкою Світового банку, власники паїв щорічно недоотримують близько 3 млрд. дол. США орендних платежів. Крім того, від заниженої ціни на оренду земель державної власності, бюджет країни недоотримує за рік 60 млн. дол. США тільки із розрахунку зареєстрованих в Земельному кадастрі державних земель, яких станом на початок 2018 р. було лише 25% [304].

Включно по 2017 р. орендна плата розраховувалася на основі НГО земель сільськогосподарського призначення, яка визначалася відповідно до «Методики грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів», затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 23.03.1995 р. № 213[172]. Ця методика була розроблена на основі даних економічної оцінки земель та фінансово-економічної діяльності колгоспів і радгоспів у 1980-ті рр. Взяті для розрахунку НГО показники того періоду (зокрема, норма рентабельності у 35 %, термін капіталізації рентного доходу - 33 роки, фіксовані державні закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічні ресурси, що формували її собівартість), безумовно, давно не відповідають ринковим умовам господарювання сільськогосподарських товаровиробників.

Відповідно, в наукових дослідженнях таких економістів-аграрників, як А.Г. Мартин [160], В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров М.М. [170; 356], Л.Я. Новаковський [194], А.М. Третяк [339] та ін., було розроблено теоретико-методологічні та методичні засади вдосконалення зазначеної методики.

Проте лише станом на 1 січня 2018 р. було проведено НГО земель сільськогосподарського призначення за новою методикою [253]. Технічна документація із загальнонаціональної НГО була затверджена наказом Мінагрополітики України № 552 від 16.11.2018 та набула чинності з 1 січня 2019 р. [179]. Згідно із даною методикою НГО земель сільськогосподарського призначення визначається відповідно до нормативу капіталізованого рентного доходу та показників бонітування ґрунтів шляхом складання шкал нормативної грошової оцінки агровиробничих груп ґрунтів природно-сільськогосподарських районів.

Текст методики НГО, затвердженої урядом 16.11.2016 р., не містить алгоритму обчислення нормативу капіталізованого рентного доходу, але з напрацювань науковців, які були залучені до розробки даної Методики, можна зазначити наступне. Так, за визначенням А.Г. Мартина, розрахунок капіталізованого рентного доходу, що припадає на 1 га земель сільськогосподарського призначення здійснюється на основі статистичних даних щодо землекористування сільськогосподарських підприємств, шляхом ділення рентного доходу, який припадає на 1 га, на ставку капіталізації, яку для

нормативних розрахунків найбільш доцільно прирівняти до величини облікової ставки Національного банку України у рік проведення оцінки, яка є головним орієнтиром ціни на гроші у відповідному році [161]. Л.Я. Новаковський зазначає, що «ця методика базується на врахуванні рентного доходу вирощування зернових культур за останні роки в Україні» [398].

Визначена на 1 січня 2018 р. НГО земель сільськогосподарського призначення значно відрізняється від тієї, яка була раніше (табл. 5.2). В цілому по Україні

Таблиця 5.2

Нормативна грошова оцінка ріллі та перелогів

Назва адміністративно-територіальної одиниці	НГО ріллі та перелогів, грн. за га		Відхилення НГО у 2018 р. від НГО у 2017 р.
	01.01.2017	01.01.2018	
Автономна республіка Крим	36946,33	25696,74	- 11249,6
Вінницька	33073,42	27078,28	- 5995,14
Волинська	29940,42	21607,36	- 8333,06
Дніпропетровська	32525,99	27078,28	- 5447,71
Донецька	34854,68	31167,66	- 3687,02
Житомирська	20580,98	21165,27	+ 584,29
Закарпатська	26377,87	27520,38	+ 1142,51
Запорізька	33838,40	25254,64	- 8583,76
Івано-Франківська	28567,62	26194,09	- 2373,53
Київська	31970,15	26194,09	- 5776,06
Кіровоградська	32096,51	32107,11	+ 10,6
Луганська	26519,14	27078,28	+ 559,14
Львівська	26622,12	22049,46	- 4572,66
Миколаївська	26360,16	27078,28	+ 718,12
Одеська	28114,23	31167,66	+ 3053,43
Полтавська	34252,51	30283,47	- 3969,04
Рівненська	31406,00	22049,46	- 9356,54
Сумська	29426,66	26636,19	- 2790,47
Тернопільська	30039,38	28901,92	- 1137,46
Харківська	32505,53	32549,20	+ 43,67
Херсонська	34698,86	24370,45	- 10328,4
Хмельницька	34495,59	29841,37	- 4654,22
Черкаська	39810,79	33930,75	- 5880,04
Чернівецька	33999,84	32991,29	- 1008,55
Чернігівська	24423,15	23873,10	- 550,05
В середньому по Україні	30937,85	27520,38	- 3417,47

Джерело: складено за даними Держгеокадастру України.

відбулося її зниження на 11,04%, але в семи регіонах НГО підвищилася. Методику НГО, яку було затверджено урядом 16.11.2016 р., можна вважати такою, що в основному відповідає сучасним економіко-правовим вимогам сільськогосподарського землекористування, а також організаційно-економічним та технологічним умовам ведення сільського господарства, оскільки вона базується на результатах фінансово-економічної діяльності сільськогосподарських підприємств останніх років.

Водночас, ми поділяємо позицію авторів, які визначили, «що оновлена методика нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення (2016 р.) має низку вад» [341, с. 40]. Істотним недоліком даної методики, на нашу думку, є те, що вона передбачає розрахунок НГО земель сільськогосподарського призначення на основі показників бонітування ґрунтів, яке було проведено ще у 1993 р. За понад чверть століття природні властивості ґрунтів в Україні суттєво змінилися, відповідно, нині вони вже інакше впливають на врожайність сільськогосподарських культур. Отже, найближчим часом держава має забезпечити проведення робіт по оновленню показників бонітування ґрунтів.

Вважаємо, що для розрахунку капіталізації рентного доходу більш доцільно використовувати не облікову ставку Національного банку України, а показник вартості депозитів. Облікова ставка є монетарним інструментом, за допомогою якого Національний банк лише встановлює для суб'єктів грошово-кредитного ринку орієнтир щодо вартості залучених та розміщених грошових ресурсів. Реальна ціна грошей визначається вартістю депозитів. В 2018 р. облікова ставка Національного банку України була у межах 16,0-18,0%, а вартість депозитів відповідно формі 350Д складала 9,9-15,8% [192]. Тобто, використання облікової ставки Національного банку України для розрахунку капіталізації рентного доходу призводить до завищення НГО земель сільськогосподарського призначення.

Ми також критично ставимося до того, що розрахунок НГО базується на врахуванні рентного доходу вирощування зернових культур. Аналогічний підхід до визначення ренти було закладено А. Смітом ще у XVIII ст. [316, с. 104-105]. Нині в Україні в структурі сільськогосподарської продукції зернові культури займають важливе місце. Проте сучасне аграрне виробництво є багатогалузевим. Сільськогосподарські угіддя безпосередньо забезпечують виробництво продукції рослинництва, але завдяки ним відбувається і виробництво продукції тваринництва. З огляду на зазначене, є потреба пошуку шляхів визначення рентного доходу з урахуванням всієї діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Водночас, щоб плата за оренду земельних ділянок захищала економічні інтереси власників землі і стимулювала її ефективне використання, слід спиратися на базове положення теорії земельної ренти, відповідно якого рівень орендної плати має визначатися прибутковістю сільськогосподарських угідь.

В процесі приватизації сільськогосподарських угідь не вдалося в повній мірі дотриматися принципу соціальної справедливості. Селянам, незалежно від

їх трудового внеску, дісталися у власність різні за родючістю і місцем розташуванням земельні наділи. За проведеною на 1 січня 2018 р. НГО вартість ріллі та перелогів була найвищою у Черкаській області (33930,75 грн. за га), а найнижчою - у Житомирській (21165,27 грн. га), тобто у 1,6 рази меншою (табл. 5.2). Земельні ділянки гіршої якості селяни не можуть здати в оренду. Більш за всього таких земель знаходиться в поліських районах, де ґрунти відрізняються не лише низькою родючістю і підвищеною кислотністю, а й значною забрудненістю радіоактивними речовинами тощо. Як наслідок, в поліських районах із загальної площі розпайованих земель 47% не передано в оренду та не приєднано до особистого селянського господарства [190, с. 21].

Далеко не всі власники земельних часток (паїв) мають фізичні і матеріальні можливості їх обробляти. Це призвело до того, що майже 1,4 млн. га розпайованих земельних ділянок не використовуються за призначенням. Близько 1 млн. осіб не обробляють і не здають земельні ділянки в оренду. Як наслідок, не використовуються земельні частки (паї) загальною площею 4,8 млн. га, що складає майже 12% загальної площі сільськогосподарських угідь [330].

Вважаємо, що для поновлення соціальної справедливості держава має викупити земельні частки (паї), які не використовуються у сільськогосподарському виробництві. Щоб реально здійснити таку операцію, викуп має відбутися не за готівкові гроші, а за державні цінні папери, по яким щорічно виплачувався б гарантований дохід, і які б могли вільно обертатися на ринку цінних паперів. Пропонуємо такі цінні папери назвати державними земельними сертифікатами (ДЗС) (рис. 5.4). У державному бюджеті має бути передбачено відповідне призведе до зменшення рівня безробіття у сільській місцевості з 9,9% у 2017 р. до 8,0%, тобто на 19,4%. Крім того, власники ДЗС отримають середньорічний дохід у сумі 5,3 млрд. грн., що посилить їх купівельну спроможність і створить мультиплікативний ефект щодо економічного зростання.

Держава, купуючи у селян землю, яка не задіяна у сільськогосподарському виробництві і яка не може бути проданою за гідну ціну, поновить для них соціальну справедливість. Перехід у власність держави таких земель створить можливість вирішити екологічні проблеми склавшоїся системи землекористування. Сільське господарство України відрізняється надмірною розораністю і використанням малопродуктивних земель, що негативно впливає на екологію і суперечить інтенсифікації аграрного виробництва. Вилучення з сільськогосподарського обороту частини земель в Україні є неминучим. Важливо запровадити прийнятний для суспільства механізм зміни цільового використання таких земель і ДЗС можуть стати одним із інструментів такого механізму.

На нашу думку, викуплені землі доцільно використати під лісонасадження, парки, зони зеленого туризму, мисливські угіддя тощо. Таким чином будуть створені нові робочі місця, поліпшиться природне середовище, а колишні власники цих земель не будуть у програші порівняно з тими, кому

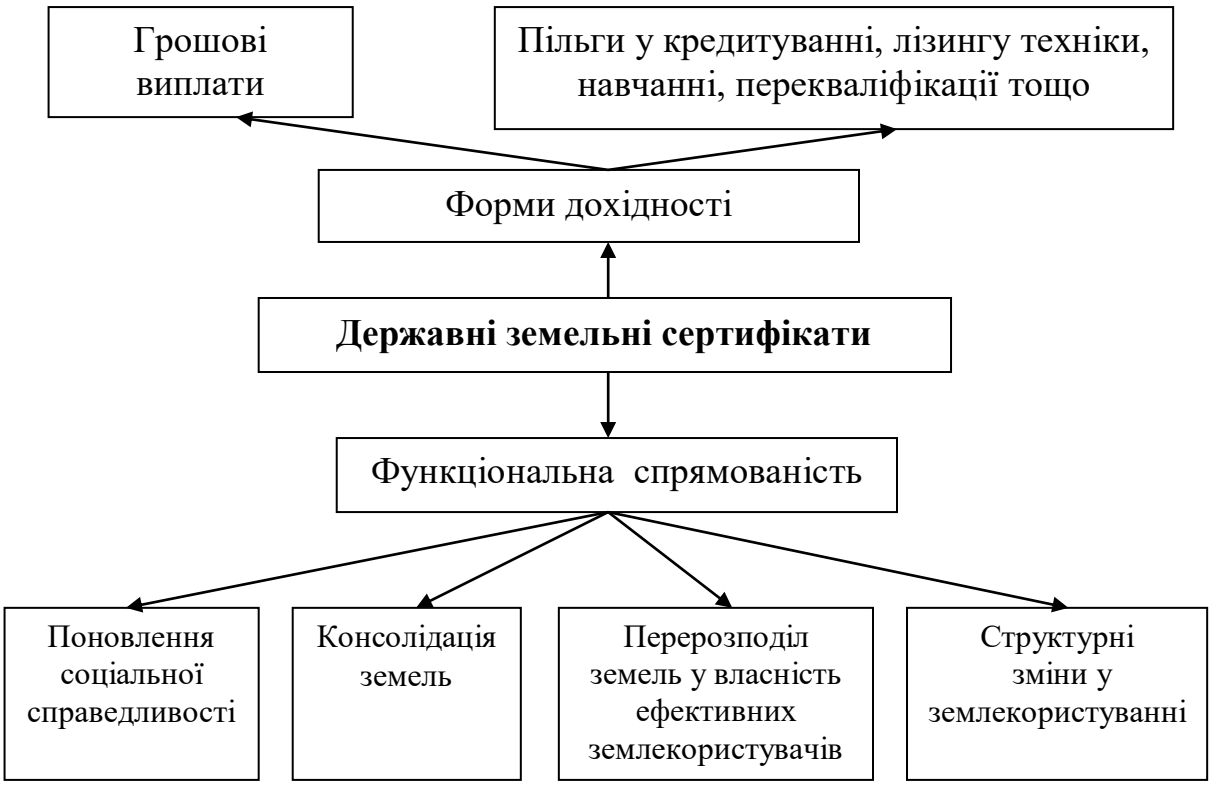

Рис. 5.4. **Державні земельні сертифікати**

Джерело: власна розробка.

дісталися землі, що залишилися у сільськогосподарському обороті. Крім того, через ринковий обіг ДЗС стане можливим об'єднання невеликих земельних наділів у єдині масиви, розміри та конфігурації яких дозволять їх ефективного використання.

З метою консолідації земель ДЗС можна застосувати і до земельних часток (паїв), котрі задіяні у сільськогосподарському виробництві, але власники яких виявлять бажання їх продати. Якщо держава візьме на себе зобов’язання викупу таких земельних часток (паїв), то це буде сприяти усуненню надлишкової пропозиції на початковому етапі введення ринку землі і встановленню обґрунтованого рівня цін на землю.

Реалізації потенціалу відносин власності на землю пов’язана також з вирішенням такої проблеми, як детінізація орендних відносин. За останні роки стрімко зросли площі сільськогосподарських угідь, які знаходяться в тіньовій оренді. Земельні ділянки орендуються без офіційного оформлення договорів оренди. Орендарі, які обробляють такі землі, усі розрахунки здійснюють готівкою. Це дає їм можливість сплачувати лише земельний податок і ухилятися від інших податкових платежів. За оцінкою проекту Світового Банку «Підтримка реформ у сільському господарстві та земельних відносинах в Україні» близько 30% переданих в оренду земель приватної і державної власності або понад 12 млн. га сільськогосподарських угідь знаходяться в тіньовий оренді. Враховуючи розмір податкового навантаження на 1 га

сільськогосподарських угідь у легально працюючих підприємств, загальні втрати державного бюджету від тіньової оренди землі оцінюються у 16 млрд. грн. за рік [229].

Як свідчить зарубіжний досвід, для детінізації економіки в першу чергу мають бути запроваджені такі заходи, як послаблення податкового тиску і лібералізація регулювання підприємницької діяльності. Вочевидь, ці заходи мають бути задіяні і щодо розвитку орендних відносин в Україні. Крім того, вважаємо за необхідне проведення серед власників земельних часток (паїв) роз'яснювальної роботи стосовно виникнення при тіньовій оренді негативних наслідків як особисто для них, так і для їх громад.

Тривалий період відбувається погіршення соціально-побутових умов життя селян. До найбільш гострих соціальних проблем села слід віднести:

- зростання рівня безробіття;
- погіршення демографічно-відтворювального процесу;
- незадовільний стан надання таких базових соціальних послуг, як охорона здоров'я, освіта, культура, інформація тощо;
- складнощі транспортного сполучення;
- загострення криміногенної ситуації.

У розд. 4.3 нами було обґрунтовано поняття соціального навантаження на земельні ресурси, однієї із складових якого є вирішення соціальних проблем сільського населення на основі орендних відносин. З огляду на зазначене, заслуговує на увагу пропозиція групи Народних депутатів України VIII скликання внести зміни до Закону України «Про оренду землі», якими передбачається у разі передачі в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва до договору оренди включати зобов'язання орендаря щодо укладення з органом місцевого самоврядування угоди про соціально-економічне та культурне партнерство, яке полягає у здійсненні орендарем інвестицій у розвиток відповідної територіальної громади [240].

Серйозною загрозою реалізації потенціалу відносин власності на землю стало розповсюдження протягом останніх років такого негативного явища, як рейдерство, тобто насильницьке захоплення сільськогосподарських угідь особами, які не є їх власниками. Для забезпечення прав і свобод власників землі та врожаю при Міністерстві юстиції України у січні 2016 р. було створено комісію з питань розгляду скарг у сфері державної реєстрації (антирейдерську комісію). За 2016-2018 рр. комісія задовольнила більше 1600 скарг, повернувши у власність громадян понад 16 тис. га земельних ділянок [212]. Проте діяльність антирейдерської комісії не призвела до суттєвого прогресу у боротьбі з рейдерством. Якщо у 2016 р. в цілому по Україні відбулось 360 захоплень сільськогосподарських підприємств або спроб привласнити майно та врожаї аграріїв, то у 2017 р. цей показник збільшився майже до 1000, тобто рейдерство зросло у 2,5 рази [273].

Причиною такої ситуації є неврегульованість проблеми боротьби з рейдерством у сфері земельних відносин на законодавчому рівні. Групою Народних депутатів України VIII скликання зареєстровано 14 березня 2018 р. законопроект «Про внесення змін до Земельного кодексу України та деяких інших законодавчих актів щодо протидії рейдерству», який має забезпечити захист майнових прав власників і користувачів земельних ділянок, а також протидіяти протиправному поглинанню і захопленню підприємств в аграрному секторі економіки. Зокрема, даним законопроектом передбачається:

- усунення проблеми подвійної реєстрації договорів оренди землі;
- спрощення процесу «автоматичного» поновлення договору оренди;
- врегулювання вимоги щодо обов'язковості нотаріального посвідчення договору оренди землі;
- автоматизація взаємодії між Державним земельним кадастром та Державним реєстром речових прав на нерухоме майно;
- проведення інвентаризації усіх земельних ділянок, інформація про які відсутня у Державному земельному кадастрі;
- підвищення адміністративної відповідальності за вчинення державними реєстраторами прав порушень вимог законодавства при вчиненні реєстраційних дій;
- вдосконалення інших процедурних норм реєстрації речових прав на нерухоме майно, котрі унеможливлюють неправомірне заволодіння земельними угіддями, які використовуються сільськогосподарськими підприємствами, а також захоплення їх майна [241].

Верховна Рада України 11 червня 2018 р. прийняла за основу Проект Закону України «Про внесення змін до Земельного кодексу України та деяких інших законодавчих актів щодо протидії рейдерству», але 20 грудня 2018 р., на жаль, в другому читанні даний законопроект не отримав достатньої підтримки депутатів. Таким чином, є ризики, що вкрай важливий для врегулювання орендних відносин законопроект не бути прийнятий Верховною Радою VIII скликання та втратить згідно із Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» свій законопроектний статус. Щоб цього не відбулось, законодавцям необхідно визначити даний законопроект як невідкладний і розглянути його його позачергово.

Отже, регулювання орендних відносин, як один із напрямів реалізації потенціалу відносин власності на землю, слід розглядати у контексті забезпечення збалансованості економічних інтересів власників землі і землекористувачів, а також місцевих громад і суспільства в цілому. Для досягнення сбалансованності економічних інтересів усіх суб'єктів розвиток орендних відносини має відбуватися під впливом як державного регулювання на національному рівні та рівні місцевих органів управління, так і ринкового саморегулювання на договірних засадах.

5.4. Фінансово-кредитні чинники реалізації відносин земельної власності

Концептуальні засади фінансової підтримки державою сільськогосподарських товаровиробників в умовах реформування аграрного сектору економіки викладено в роботах таких провідних учених, як М.Я. Дем'яненко, П.Т. Саблук, Скупий В.М. [55], А.Д. Діброва [61], П.О. Лайко [130] та ін. Становлення системи кредитування сільського господарства, механізм надання державою пільгових кредитів аграріям висвітлюють О.Є. Ґудзь, А.В. Сомик [47], О.В. Горох **[44],** Т.В. Калашнікова [111] та багато ін. Сутність, необхідність запровадження іпотечного кредитування та організаційно-економічні принципи його функціонування обґрунтували М.Я. Дем'яненко, В.М. Алексійчук, О.Є. Ґудзь, А.В. Сомик [107], В.М. Другак, В.Г. Поліщук [69], І.А. Колесник [120], А.В. Чупіс, М.М. Геєнко [346] та ін.

Теоретико-методологічні основи земельного оподаткування було закладено ще у XVII-XIX ст. у працях Ф. Кене [115], У. Петті [213], А. Сміта [316], Ф.К. Горб-Ромашкевича [42], В.О. Лебедєва [131] та ін. Сучасна проблематика земельного оподаткування викладена у роботах таких учених, як Д.І. Дема [54], А.М. Москаленко [182], О.Е. Сагайдак [280], Л.Д. Тулуш [344], М.М. Федоров [354] та ін.

Зазначені науковці зробили суттєвий внесок методологічного та практичного характеру у розробку і запровадження механізмів та інструментів фінансово-кредитного регулювання аграрного сектору економіки. Водночас, як свідчать результати господарської діяльності, наявні наукові напрацювання не мають достатньої спрямованості на забезпечення підвищення ефективності використання сільськогосподарських угідь та на врахування економічних інтересів суб'єктів земельних відносин. Крім того, в останній період інституційні норми підтримки сільськогосподарських товаровиробників щорічно змінюються з прийняттям чергового державного бюджету. Саме тому, є актуальним аналіз останніх нововведень у сфері фінансово-кредитного регулювання і розробка пропозицій щодо його вдосконалення у контексті реалізації потенціалу відносин власності на землю.

Зарубіжні країни мають досить тривалий досвід державної підтримки не лише сільськогосподарських товаровиробників, а й розвитку землекористування. Ще у середині XIX ст. завдяки суттєвому представництву у палаті громад в англійському парламенті землевласники забезпечили виділення значних державних субсидій для осушення своїх земель та інших постійно діючих її поліпшень [154, с. 254]. Вочевидь, така підтримка прогресивних заходів у землекористуванні з боку держави має запроваджуватися і в Україні.

Важливим кроком у формуванні політики державної підтримки аграрного сектору економіки стало визначення розмірів фінансової допомоги в залежності від обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Відповідно до пункту 42 розділу VI чинного Бюджетного кодексу України у 2017-2021 рр. щорічний обсяг коштів Державного бюджету України, які спрямовуються на державну

підтримку сільськогосподарських товаровиробників, має становити не менше 1% випуску продукції у сільському господарстві [25].

Проте забезпечити фактичне виконання даного положення поки ще не вдається. Так, оскільки випуск сільськогосподарської продукції у 2016 р. склав 625585 млн. грн. [307, с. 35], то на 2017 р. необхідно було спрямувати на підтримку сільськогосподарських товаровиробників не менше 6255,85 млн. грн. Фактично ж Мінагрополітики у 2017 р. перерахувало аграріям для автоматичної виплати дотацій у рамках держпідтримки сільгосптоваровиробників 4000,0 млн. грн., з них 923,0 млн. грн. - за рахунок коштів загального фонду, 3077,0 млн грн. - за рахунок відповідних надходжень до спеціального фонду [322].

За таких обставин фінансова підтримка аграріїв має відбуватися не лише за рахунок коштів Державного бюджету України, а й місцевих бюджетів. Завдяки реформуванню місцевого самоврядування відбулась помітна фінансова децентралізація. За останні роки місцеві бюджети суттєво зросли: з 68,6 млрд. грн. в 2014 р. до 234 млрд. грн. в 2018 р., тобто у 3,4 рази. Частка місцевих податків та зборів у власних доходах місцевих бюджетів (загальний фонд) за цей період збільшилася з 0,7% до 30,0% [181]. Земельне оподаткування відіграє суттєву роль у формуванні дохідної частини місцевих бюджетів, відповідно, у їх витратній частині мають бути профінансовані заходи щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників.

До 2017 р. основними інструментами механізму державної підтримки аграрного сектору економіки були бюджетні дотацій і спеціальний режим оподаткування, який дозволяв сільськогосподарським підприємствам отримувати відшкодування податку на додану вартість (ПДВ). Якщо до 2009 р. визначальну роль у покращенні фінансового стану сільськогосподарських підприємств мали бюджетні дотації, то у подальші роки більшого значення стало набувати відшкодування ПДВ.

Завдяки запровадженню відшкодування ПДВ сільськогосподарські підприємства мали додаткове джерело покриття своїх витрат на придбання матеріально-технічних ресурсів. В умовах недостатнього рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва в цілому і хронічної збитковості виробництв окремих видів продукції (особливо тваринницької) спеціальний режим оподаткування позитивно впливав на відтворювальний процес в аграрному секторі економіки. Проте діючий на той час механізм державної підтримки аграрного сектору економіки через відшкодування ПДВ мав серйозні недоліки.

По-перше, загальновизнано, що відносно інших податків в цілому по економіці адміністрування ПДВ, система його відшкодування є найбільш корумпованою. Це призводило до того, що далеко не всі кошти, які спрямовувалися на відшкодування ПДВ, реально інвестувалися у сільське господарство. Свідченням цього є суттєвий розрив між зростанням відшкодованого ПДВ і підвищенням ефективності сільськогосподарського виробництва. Значні суми виплат ПДВ позитивно не вплинули на підвищення рівня рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств. Даний

показник у період дії спеціального режиму відшкодування ПДВ знаходився у межах 7,7-30,4% (табл. 3.5) і його суттєві коливання були обумовлені змінами кон'юнктури на ринках сільськогосподарської продукції і матеріально-технічних ресурсів, що споживаються у сільському господарстві.

По-друге, спеціальний режим оподаткування не мав позитивного впливу на формування прогресивної структури землекористування. Загальновідомо, що державні кошти повинні спрямовуватися на вирішення тих проблем, котрі не може подолати ринковий механізм. Стосовно аграрного сектору це означає, що держава має сприяти піднесенню збиткових і низькорентабельних галузей, вирощуванню культур, які забезпечують дотримання сівозмін і поновлення родючості ґрунтів, розвитку виробництва продукції, яка містить значну додану вартість, а також забезпечує запровадження екологобезпечних і енергозберігаючих технологій. Фактично ж кошти по відшкодуванню ПДВ переважно спрямовувалися у рослинництво, хоча ця галузь стійко має значно вищу рентабельність, ніж тваринництво.

По-третє, мала місце значна нерівномірність розподілу відшкодувань ПДВ як між різними категоріями сільськогосподарських товаровиробників, так і по територіям. Найзначніші переваги від спеціального режиму оподаткування мали агрохолдинги, які сконцентрувавши у своєму обробітку величезні площі земельних ресурсів, відповідно, забезпечували і найбільші обсяги виробництва продукції. За існуючими розрахунками дрібні господарства (з площею угідь до 50 га) отримували у розрахунку на одиницю площі у 2,5 рази менше відшкодувань ПДВ у порівнянні з підприємствами, у землекористуванні яких понад 3000 га. У тваринництві пільговим режимом сплати ПДВ фактично користувалися виключно агрохолдинги [59]. Така ситуація не сприяла створенню рівних умов конкуренції для підприємств різних організаційно-правових форм господарювання і формуванню на цій основі багатогалузевого високоефективного сільськогосподарського виробництва.

У 2016 р. спеціальний режим оподаткування сільськогосподарських підприємств суттєво змінився. Було запроваджено часткову сплату сум ПДВ до бюджету та на спеціальні рахунки для відшкодування в залежності від виду сільськогосподарської продукції, яка реалізується, а саме:

- за операціями із зерновими культурами товарних позицій 1001 - 1008 згідно з УКТ ЗЕД та технічними культурами товарних позицій 1205 і 1206 00 згідно з УКТ ЗЕД відшкодуванню підлягало 15%, а 85% - перераховувалося до державного бюджету;
- за операціями з продукцією тваринництва товарних позицій 0102 і 0401 згідно з УКТ ЗЕД відшкодуванню підлягало 80%, а 20% - перераховувалося до державного бюджету;
- за операціями з сільськогосподарськими товарами/послугами, крім зернових і технічних культур та продукції тваринництва відшкодуванню підлягало 50%, а 50% - перераховувалося до державного бюджету [244].

Зазначені зміни помітно скоротили обсяги відшкодування ПДВ, а з 1 січня 2017 р. сільськогосподарські товаровиробники почали сплачувати ПДВ

на загальних засадах. Втім, для деяких сільськогосподарських культур законодавці передбачили пільговий режим сплати ПДВ. Так, п. 63 підрозд. 2 розд. XX Податкового кодексу України передбачено тимчасове звільнення від оподаткування ПДВ операцій з вивезення за межі митної території України в митному режимі експорту:

- з 1 вересня 2018 року до 31 грудня 2021 року соєвих бобів (товарна позиція 1201 згідно з УКТ ЗЕД);
- з 1 січня 2020 року до 31 грудня 2021 року насіння свиріпи або ріпаку (товарна позиція 1205 згідно з УКТ ЗЕД) [220].

Звільнення від оподаткування ПДВ операцій з експорту соєвих бобів та насіння свиріпи або ріпаку не відповідає загальновизнаним положенням щодо надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам, оскільки виробництво цих культур має достатньо високий рівень рентабельності. Крім того, експортні операції здійснюють великотоварні компанії і отримання ними пільг ще більше послаблює позиції малих і середніх підприємств в конкурентному середовищі. Держава мала б надавати преференції малому і середньому агробізнесу, оскільки великі компанії, як було показано у розд. 3.1, і так мають переваги.

Після внесення до Податкового кодексу України зазначених пільг по сплаті ПДВ представники Української зернової асоціації висунули пропозицію, яка передбачає повне скасування ПДВ для всіх сільськогосподарських товаровиробників з метою створення рівних умов конкуренції і усунення «схем з відшкодування ПДВ в обхід законодавства, які ставлять у нерівне положення добропорядний бізнес та компанії-порушники, створюючи останнім суттєві переваги» [26].

Світова практика має приклади повного скасування певних податків на сільськогосподарських товаровиробників. Зокрема, в Китаї рішенням Постійної комісії Всекитайських зборів народних представників від 29 грудня 2005 р. в додаток до діючої практики безкоштовного користування землею було здійснено повне скасування в країні сільськогосподарського податку [23, с. 77].

Проте геополітичне і економічне положення України є таким, що скасування ПДВ є недоречним, оскільки наша держава обрала європейський вектор розвитку, а у всіх країнах Європейського Союзу існує ПДВ. Крім того, сплата ПДВ є основим джерелом поповнення державного бюджету України. Водночас, діюча в Україні система адміністрування ПДВ, безумовно, вимагає змін. Вдосконалення механізму функціонування ПДВ має спиратися як на ключові положення теорії оподаткування, так і на практичний досвід зарубіжних країн.

У теоретичному контексті важливо дотримуватися наступних принципів теорії оподаткування щодо застосування ПДВ як одного із непрямих податків:

- запровадження і підвищення непрямих податків є доцільним по мірі зростання добробуту населення [41, с. 124-128];
- непрямі податки, виконують виключно фіскальну функцію, а для здійснення регулюючої функції та забезпечення рівномірності оподаткування

необхідно використовувати прямі податки [115, с. 235; 132, с. 105-107; 316, с. 155, 549-550];

- від непрямих податків необхідно звільнювати предмети масового вжитку [193, с. 253];
- непрямі податки створюють більше можливостей для зловживань, а їх стягнення для держави є більш обтяжливим у порівнянні з прямими податками [399, с. 227].

У розвитку податкових систем європейських країн можна визначити певні тенденції, які, на нашу думку, варто взяти до уваги для вдосконалення адміністрування ПДВ в Україні. Ці тенденції стосуються рівня ставок ПДВ, їх диференціації, наявності пільг, а головне - причин, які обумовлюють зміни у порядку стягнення ПДВ.

Вже понад 40 років відбувається уніфікація податкових систем, але в європейських країнах спостерігаються суттєві відмінності у ставках ПДВ. За середньої основної ставки у 18,7%, найнижчий її рівень - у у Швейцарії (6,5%), а найвищий - в Угорщині (27%). Якщо на початку 2000-х рр. лише у шести європейських країнах ставка ПДВ була на рівні 20% і більше, то по даним за 2014 р. таких країн вже було 25. Тобто, ставка ПДВ підвищується по мірі зростання добробуту населення, що відовідає наведеному вище теоретичному постулату. В усіх європейських країнах, крім Данії, Мальти та Ісландії, є пільгова ставка ПДВ у межах 5-10%, по котрій оподатковуються продукти харчування та інші соціально важливі товари. У більшості західно-європейських країн наприкінці XIX - на початку XX ст. основні надходження до бюджету забезпечували непрямі податки, а у XX ст. і на початку XXI ст. у поповненні бюджету все більшу роль стали відігравати прямі податки. Така зміна спричинена підвищенням податкової культури та підпорядкуванням податкових систем вимогам соціальної справедливості [19; 75, с. 490-492; 142, с. 23; 378, с. 53-54].

З огляду на зазначене, вважаємо, що адміністрування ПДВ в Україні має вдосконалюватися у напрямі зменшення рівня його ставки. У даному контексті заслуговує на увагу законопроект №7420 від 19.12.2017 р. «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо зменшення ставки податку на додану вартість для сільськогосподарських підприємств», яким ініціюється зменшення ставки ПДВ для сільськогосподарських підприємств по операціям з продажу (постачання) сільськогосподарської продукції на митній території України з 20% до 7% [247]. Прийняття цього законопроекту буде сприяти вирішенню низки важливих проблем, а саме:

- детінізації значної частки виробництва сільськогосподарської продукції;
- збільшенню обсягу обігових коштів сільськогосподарських товаровиробників;
- підвищенню купівельної спроможності споживачів сільськогосподарської продукції.

Важливим напрямком вдосконалення діючої системи стягнення ПДВ має також стати диференціації його ставок з метою стимулювання запровадження інноваційних технологій, збільшення виробництва продукції з високою доданою вартістю. Пільги зі сплати ПДВ мають надаватися в більшій мірі не виробникам сировинних товарів, як це передбачено зазначеними новаціями до п. 63 підрозд. 2 розд. XX Податкового кодексу України, а тим, хто їх переробляє. При визначенні пільг слід враховувати й інші критерії, які будуть сприяти активізації чинників, котрі забезпечать піднесення аграрного сектору економіки. У даному контексті може бути корисним досвід США, де ступінь «податкового навантаження залежить від розміру земельної ділянки, виду діяльності, участі у державних сільськогосподарських програмах та індивідуального статусу власника чи користувача тощо» [396, с. 99].

Диференціація ставок стягнення ПДВ та інші інструменти податкової політики можуть бути використані для здійснення структурних змін в аграрному секторі економіки шляхом надання преференцій виробництву збиткових і низькорентабельних видів сільськогосподарської продукції. Світова практика знає позитивні приклади, коли зміна галузевої структури сільськогосподарського виробництва відбувалася під впливом податкової політики. Так, у США у 1960-ті рр. завдяки податковим пільгам було забезпечено значний приплив інвестицій спочатку у виробництво цитрусових і мигдалевого горіху, а потім у розведення винограду, волоських горіхів і фісташок. У 1970-ті рр. аналогічним чином у США було спрямовано найбільші інвестиції у розвиток кормовиробництва. Одночасно, хоча у менших розмірах, податкові привілеї отримало і скотарство [114, с. 476].

Хоча слід взяти до уваги, що ринкові регулятори можуть створювати необхідну мотивацію до прогресивних зрушень. Так, оскільки виробництво соєвої олії є достатньо високорентабельним і попит на неї на світовому ринку постійно зростає, то в Україні спостерігається значне збільшення обсягів переробки сої. За перші 7 місяців 2018-2019 м. р. переробка соєвих бобів в Україні досягла майже 1 млн. т, що на 27% більше, ніж минулого року [197].

Протягом тривалого періоду аграрії отримували суттєво підтримку з боку держави за рахунок сплати фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП), який з 2015 р. трансформовано у єдиний податок четвертої групи платників [245]. Базою оподаткування єдиного податку для сільськогосподарських товаровиробників є НГО одного га сільськогосподарських угідь. Оскільки в основу єдиного податку для сільськогосподарських підприємств закладено вартісну оцінку землі, то його слід розглядати як форму земельного податку, який впливає на реалізацію відносин власності на землю [301, с. 152].

Однак запровадження єдиного податку для сільськогосподарських товаровиробників призвело до збільшення ставок оподаткування. Якщо при сплаті ФСП по ріллі, сіножатям і пасовищам у 2005-2014 рр. застосовувалася ставка 0,15, то у 2015 р. платники єдиного податку мали платити по ставці 0,45 і з 2016 р. її підвищено до 0,81 [245; 244]. Це призвело до суттєвого посилення

податкового навантаження на сільськогосподарських товаровиробників, в тому числі - і на земельні ресурси, що перебувають в їх обробітку (рис. 5.5). Якщо в

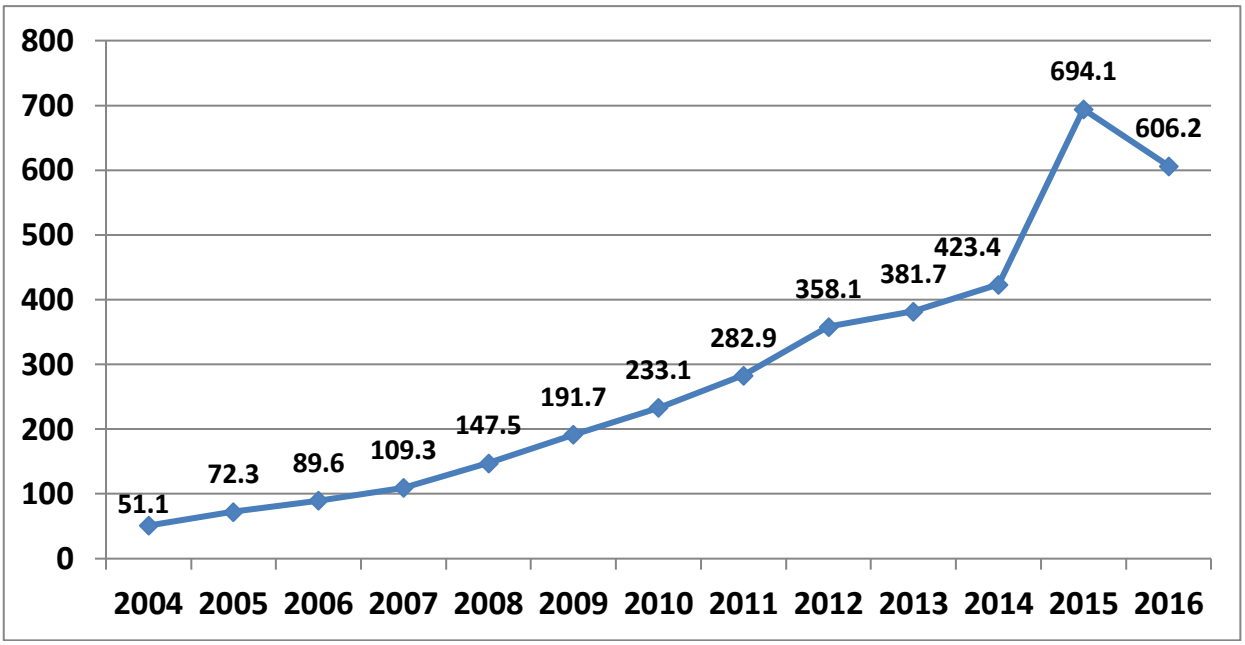

Рис. 5.5. **Сплачено податків сільськогосподарськими підприємствами України,** *грн. на 1 га сільськогосподарських угідь*

Джерело: побудовано за даними: [56; 2].

2004 р. у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь аграрії України сплатили в середньому податків на 51,1 грн., то у 2016 р. - на 606,2 грн., тобто майже у 12 разів більше.

Проте таке підвищення ми не оцінюємо як критичне, оскільки за останній період сільськогосподарські товаровиробники помітно підняли прибутковість своєї діяльності. Втім, посилення податкового навантаження такими темпами не є доцільним, бо рівень рентабельності в аграрному секторі (рис. 3.13а), 3.13б)), як зазначалося вище, ще є далеким від необхідного для ведення розширеного відтворення на сталій основі [300, с. 259].

Податкове навантаження слід також розглядати у взаємозв'язку з формуванням бюджетних надходжень. У даному контексті необхідно враховувати напрацювання представника теорії пропозиції А. Лаффера (р. 1940), який довів позитивний вплив зниження податкових ставок через стимулювання пропозиції праці, скорочення витрат виробництва і зростання його обсягів на збільшення податкових надходжень. Зростання пропозиції товарів розглядалося як фактор, який стримує інфляцію. А. Лаффер показав, що надмірне підвищення податкових ставок зменшує обсяг пропозиції інвестицій і уповільнює економічне зростання, що в кінцевому результаті негативно впливає на надходження до державного бюджету [110, с. 435-437; 147, с. 258-259; 328, с. 806].

Графічне зображення залежності між податковими надходженнями у бюджет і динамікою ставок оподаткування отримало назву кривої Лаффера (рис. 5.6). Її економічний зміст полягає в тому, що до певної межі зростання

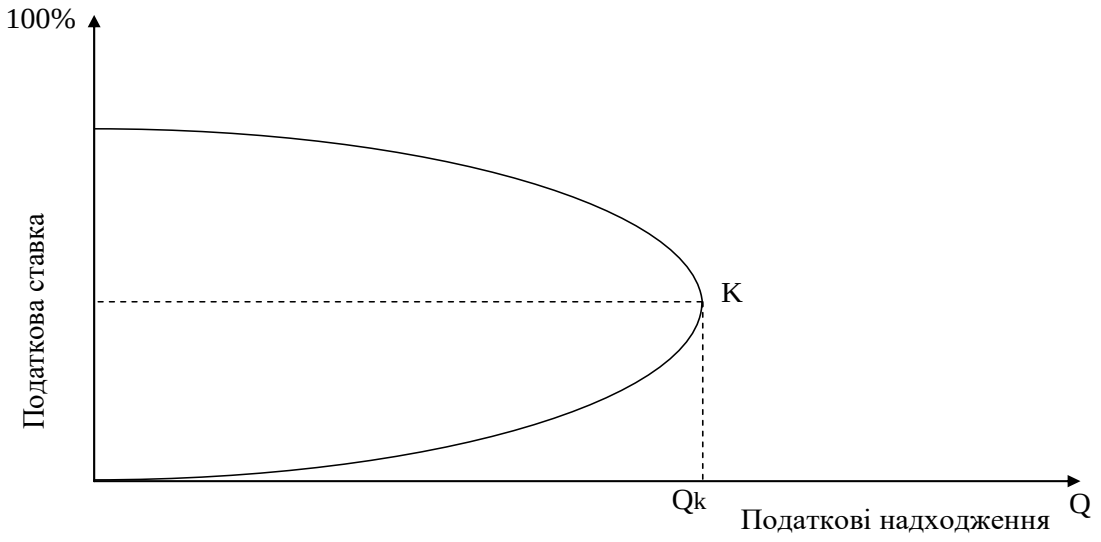

Рис.5.6. **Крива Лаффера**

Джерело: [102, с. 652].

ставки оподаткування збільшує надходження до бюджету, оптимальна величина податкової ставки (К) забезпечує максимальні надходження у бюджет (Qк), подальше підвищення ставки оподаткування призводить до скорочення податкових надходжень. Зниження ставок податку у короткостроковому періоді призведе до зменшення податкових надходжень, але стимулюватиме розширення виробництва, що у довгостроковому періоді призведе до зростання нагромадження, інвестицій, зайнятості і , відповідно, до збільшення стягнень до державного бюджету і послабить інфляцію [102, с. 651-652; 328, с. 182-184].

Можна констатувати, що принцип достатності податкової системи з позиції її фіскальної функції конкретизується А. Лаффером, як принцип оптимальності, тобто застосування таких податкових ставок, які б у найбільшій мірі стимулювали підприємницьку активність і на основі розширення бази оподаткування забезпечували максимальні надходження податків до бюджету. Незважаючи на деяку суперечливість зроблених у подальшому на основі концепції А. Лаффера розрахунків [328, с. 559-565], їх умовність і складність [13], практичне втілення ідей представників монетаризму і теорії економіки пропозиції щодо реформування податкової системи забезпечили оздоровлення економічної системи США у 1980-х рр. і у подальшому підвищили її конкурентоспроможність. Вочевидь, теоретичні положення А. Лаффера мають бути використані і при встановленні ставок земельного оподаткування в Україні.

Слід також взяти до уваги, що різке підвищення податків призводить до тінізації виробництва сільськогосподарської продукції. Так, згідно даних Державної фіскальної служби України, в 2014 і 2015 рр. в обробці у сільгосптоваровиробників-платників єдиного податку четвертої групи знаходилося 32,5 і 39,2 млн. га землі відповідно, а в 2016 р. відповідна площа скоротилася до 18,5 млн. га, тобто кількість сільськогосподарських угідь, що знаходяться в офіційній обробці, скоротилася у 2 рази [229].

Оптимізація податкового навантаження на земельні ресурси тепер залежить й від того, наскільки ефективно органи місцевого самоврядування будуть використовувати свої повноваження, визначені ст.10 Податкового кодексу України, щодо установлення єдиного податку та плати за землю [220].

Податковим законодавством визначено межі, в яких місцеві ради можуть встановлювати ставки податку за земельні ділянки та ставки податку з одного гектара сільськогосподарських угідь для платників єдиного податку четвертої групи. Так, ст.274 Податкового кодексу України передбачено, що ставка податку за земельні ділянки, НГО яких проведено, встановлюється у розмірі не більше 3% від їх НГО, для земель загального користування - не більше 1% від їх НГО, а для сільськогосподарських угідь - не менше 0,3% та не більше 1% від їх НГО. За земельні ділянки, які перебувають у постійному користуванні суб'єктів господарювання (крім державної та комунальної форми власності), ставка податку встановлюється у розмірі не більше 12% від їх нормативної грошової оцінки [220]. Місцеві ради мають скористатися своїм правом встановлювати ставки податку таким чином, щоб було забезпечено баланс інтересів місцевих громад, фізичних і юридичних осіб.

Водночас, існуюча практика застосування єдиного податку для сільськогосподарських товаровиробників показує, що він не став достатньо ефективним інструментом впливу на позитивні зрушення в землекористуванні. Вважаємо, що подальше вдосконалення єдиного податку для сільськогосподарських товаровиробників як форми земельного податку має базуватися на методологічних принципах земельного оподаткування, які було визначено класиками економічної теорії та їх послідовниками. У. Петті і А. Сміт ставку земельного податку визначали в залежності від дохідності сільськогосподарських угідь [213, с. 39; 316, с. 508]. Якщо ж дохідність певних земель визначити проблематично, то тоді, на думку А. Сміта, це має компенсуватися помірністю податкового навантаження [316, с. 521]. Ф. Кене і А. Сміт наголошували на стимулюючій ролі земельного податку, щоб його розмір не стримував сільськогосподарське виробництво і не гальмував зростання продуктивності землі [115, с. 242; 316, с. 507, 510-511]. Розробники теорії земельного оподаткування робили акцент на необхідності дотримуватися принципу стабільності, оскільки зміни земельного податку можуть завадити поліпшенням землі [115, с. 267; 346, с. 510-511; 131, с. 44].

Оскільки зазначені зміни у податковому законодавстві мають виключно фіскальний характер, то за таких умов набуває актуальності пошук шляхів більш ефективного використання іншого інструменту державної підтримки аграріїв - надання часткової компенсації відсотків за користування кредитами.

За рахунок загального фонду державного бюджету за програмою 2801030 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів» отримувачам кредитів у 2018 р. було спрямовано кошти в сумі 265,9 млн. грн., які дозволили здешевити кредити загальним обсягом понад 9,1 млрд грн. [321]. Це ще вкрай недостатні обсяги як у порівнянні з докризовим 2008 р., коли сільськогосподарські товаровиробники отримали

пільгових кредитів на 15,1 млрд. грн., так і відносно загальної потреби у запозичених коштах, яка оцінюється у понад 100 млрд. грн. в рік [124].

Отримувачами пільгових кредитів є вельми незначна частина сільськогосподарських товаровиробників. Програмою «Здешевлення кредитів» в цілому по Україні у 2018 р. скористалося 723 сільськогосподарських підприємств (обсяг коштів - 265, 9 млн. грн.) та 247 фермерських господарств (обсяг коштів - 8, 5 млн. грн.) (див. табл. 4.4), тобто лише 0,7% від їх загальної кількості [323].

У наданні коштів для отримання пільгових кредитів спостерігається значна нерівномірність розподілу як по регіонам, так і по відношенню до посівних площ сільськогосподарських культур (табл. 5.3). Найбільші суми коштів отримали Тернопільська, Хмельницька і Полтавська області. У розрахунку на одиницю посівних площ підтримка здешевлення кредитів у Волинській, Чернівецькій та Івано-Франківській областях була в 4-5 разів більшою, ніж в середньому по Україні. Такі відмінності у розподілі коштів для отримання пільгових кредитів вимагають чіткого визначення критеріїв надання відповідних дотацій.

Винятково гострою проблемою для сільськогосподарських товаровиробників є збільшення довгострокового кредитування. В умовах нестачі фінансових ресурсів сільськогосподарські підприємства вкрай повільно оновлюють свою матеріально-технічну оснащеність. Особливо це стосується тваринницької галузі та інфраструктурних об’єктів. Капітальні інвестиції, тобто витрати на придбання довгострокових активів (початкова вартість будівель та споруд, нових машин та механізмів, нематеріальних активів), в основному спрямовуються у рослинництво, де кошти обертаються значно швидче. За підсумками 2017 р. капітальні інвестиції за видами діяльності розподілилися наступним чином:

- вирощування однорічних і дворічних культур - 54,2 млрд. грн. (85,5%); тваринництво - 7,0 млрд. грн. (11,0%);
- післяурожайна та допоміжна сільськогосподарська діяльність - 0,91 млрд. грн. (1,4%);
- вирощування багаторічних культур - 0,86 млрд. грн. (1,4%);
- інше - 0,41 млрд. грн. (0,6%) [3].

Проте за програмою 2801030 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів» довгострокові кредити не надаються. Із отриманих у 2018 р. пільгових кредитів загальним обсягом понад 9,1 млрд. грн., короткострокових кредитів було близько 8,0 млрд. грн. (87,9%) та середньострокових - понад 1,1 млрд. грн. (12,1%) [321].

Довгострокове кредитування аграрії можуть отримати лише на звичайних умовах, але високі процентні ставки за кредит стримують капітальні інвестиції, що унеможливлює піднесення тваринництва та запровадження інноваційних технологій малими і середніми підприємствами.

Таблиця 5.3

Стан пільгового кредитування аграрних підприємств України в 2018 р.

	Надано коштів на здешевлення кредитів		
	всього, млн. грн.	% від загальної суми	на 1 га посівних площ, грн.
Вінницька	10389,0	3,9	8623,7
Волинська	18521,7	7,0	71237,3
Дніпропетровська	8219,4	3,1	6322,1
Донецька	2435,6	0,9	3509,5
Житомирська	6978,5	2,6	10157,9
Закарпатська	321,3	0,1	9422,3
Запорізька	12412,2	4,7	10587,9
Івано-Франківська	9474,1	3,6	54106,8
Київська	19954,9	7,5	21643,1
Кіровоградська	7860,7	3,0	6492,7
Луганська	4755,5	1,8	7358,0
Львівська	6314,0	2,4	17218,4
Миколаївська	7722,1	2,9	7635,1
Одеська	8292,1	3,1	6176,6
Полтавська	20548,6	7,7	15823,7
Рівненська	9147,2	3,4	32448,4
Сумська	9431,1	3,5	9754,0
Тернопільська	28639,5	10,8	48304,1
Харківська	10060,4	3,8	7703,8
Херсонська	5761,9	2,2	6730,4
Хмельницька	24760,6	9,3	26748,0
Черкаська	19282,7	7,3	20709,6
Чернівецька	6764,7	2,5	59183,7
Чернігівська	7865,3	3,0	7352,1
Всього	**265913,0**	**100,0**	**13728,0**

Джерело: розраховано за даними: [56; 321].

Безумовно, високі темпи інфляції спонукають банківські установи надавати перевагу короткостроковому кредитуванню, але ж призначення державної підтримки полягає в усуненні негативних проявів макроекономічної нестабільності і ринкової кон’юнктури.

Чинний нині порядок надання пільгових кредитів, який визначено Кабінетом Міністрів України, передбачає наступні основні умови:

- пільгові кредити надаються на конкурсній основі суб’єктам господарювання агропромислового комплексу - юридичним особам незалежно від організаційно-правової форми та форми власності;

- при прийнятті рішення щодо надання компенсації перевага надається позичальникам:

а) у першу чергу - які мають чистий дохід (виручку) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній рік до 20 млн. гривень;

б) у другу чергу - які провадять діяльність з вирощування та розведення тварин (великої рогатої худоби для отримання м'яса і виробництва молока, овець і кіз, кролів, свиней, свійської птиці (крім курей та одержання яєць свійської птиці) та використали кредитні кошти для покриття витрат, пов'язаних із такою діяльністю;

- компенсація надається за нараховані і сплачені у поточному році відсотки за користування кредитами:

а) у розмірі облікової ставки Національного банку, що діє на дату нарахування відсотків, але не вище розмірів, передбачених кредитними договорами, - позичальникам, які мають чистий дохід (виручку) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній рік до 20 млн. грн., та позичальникам, які провадять діяльність з вирощування та розведення тварин (великої рогатої худоби для отримання м'яса і виробництва молока, овець і кіз, кролів, свиней, свійської птиці (крім курей та одержання яєць свійської птиці) та використали кредитні кошти для покриття витрат, пов'язаних із такою діяльністю;

б) у розмірі 50 % облікової ставки Національного банку, що діє на дату нарахування відсотків, але не вище розмірів, передбачених кредитними договорами, - іншим позичальникам [227].

Попередня редакція «Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів» містила обмежувальну норму щодо суми відсотків за користування кредитами та розміру плати за надання інших банківських послуг, пов'язаних з укладенням кредитного договору, яку було виключено на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 254 від 07.02.2018 р. Зазначена норма передбачала, що компенсація надається:

- у 2015 році - за умови, що сума відсотків за користування кредитами та розмір плати за надання інших банківських послуг, пов'язаних з укладенням кредитного договору (розрахункове обслуговування кредиту, розгляд кредитного проекту, управління кредитами, консультаційні послуги тощо), не перевищують 30 % річних;

- починаючи з 2016 року - за умови, що сума відсотків за користування кредитами не перевищує облікової ставки Національного банку, збільшеної на 3 відсоткових пункти на момент укладання договору. При цьому витрати з надання інших банківських послуг, пов'язаних з укладенням кредитного договору (розрахункове обслуговування кредиту, розгляд кредитного проекту, управління кредитами, консультаційні послуги тощо), не підлягають компенсації [227].

Нині до реалізації програм підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів залучена обмежена кількість банків.

Основна частка бюджетних коштів на здешевлення кредитів аграріям спрямовується через п’ять державних банків (табл. 5.4). При цьому, по програмі

Таблиця 5.4

Часткова компенсація відсоткової ставки за банківськими кредитами суб'єктам господарювання АПК у 2018 році в розрізі банків, тис. грн.

Програми підтримки розвитку АПК	ПАТ КБ «Приват-банк»	ПАТ «Ощад-банк»	ПАТ «Укр-ексім-банк»	ПАТ АБ «Укр-газ-банк»	Інші банки	Всього
2801230 «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств»	3925,55	3322,40	712,31	496,89	0,00	8457,15
2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва»	0,00	0,00	178,54	3398,96	170,21	3747,71
Всього	3925,55	3322,40	890,85	3895,85	170,21	12204,86

Джерело: розраховано за даними: [323].

2801230 «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств» у 2018 р. 85,7% коштів було надано лише двома банками - ПАТ КБ «Приватбанк» та ПАТ «Ощадбанк», а по програмі 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» 90,7% - тільки одним банком (ПАТ АБ «Укргазбанк»). Це свідчить про фактичну монополізацію декількома державними банками використання бюджетних коштів здешевлення кредитів сільськогосподарським товаровиробникам, що, безумовно, не сприяє створенню отримувачам пільгових кредитів кращих умов. Є очевидним, що кількістіь банків, які приймають участь у реалізації програм підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів має бути збільшена.

Вважаємо, що обмежувальну норму щодо суми відсотків за користування кредитами та розміру плати за надання інших банківських послуг, пов’язаних з укладенням кредитного договору, держава має використовувати з метою не допущення штучного завищення ціни кредитів для сільськогосподарських товаровиробників. Участь банківських установ у реалізації державної підтримки пільгового кредитування має очевидні переваги у порівнянні зі звичайним кредитуванням. Держава в особі уряду повинна це використовувати, щоб через обмежувальні норми забезпечити найбільш ефективне використання коштів державного бюджету.

Крім того, надання пільгових кредитів, на нашу думку, має передбачати й такі умови, як виконання позичальником зобов’язань перед державою (сплата податкових та інших платежів), а також врахування міри відповідності його

діяльності інтересам суспільства і місцевої громади (забезпечення зайнятості населення, участь у розвитку сільських територій, охорона довкілля тощо).

Головним недоліком зазначеного порядку пільгового кредитування, на нашу думку, є відсутність дієвих стимулів до здійснення структурних змін як в цілому у сільськогосподарському виробництві, так і у використанні земельних ресурсів аграрного сектору. Кошти, передбачені у державному бюджеті на 2019 р. за програмою 2801030 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів», Міністерство аграрної політики та продовольства України розподіло між регіонами в залежності від середньорічних обсягів виробництва валової продукції сільського за 2015–2017 рр. (табл. 5.5). За таким розподілом аграрії кожної адміністративної області мають отримати на кожні 100 тис. грн. виробленої у попередні роки продукції сільського господарства 91,36 грн. коштів на здешевлення кредитів. Даний порядок розподілу державних призначень на здешевлення кредитів по суті закріплює ту виробничу структуру аграрного сектора, яка нині склалася. Тим самим за сільським господарством України і надалі зберігається роль сировинного придатка як постачальника на світовий ринок зернових і олійних культур, що не забезпечує збереження родючості наших ґрунтів - однієї із найважливіших переваг української економіки.

Ми поділяємо позицію тих науковців, які вважають, що компенсація вартості кредиту має бути диференційованою залежно від строків кредитування, позичальників і цілей використання [47, с. 62]. Для реалізації зазначеного підходу компенсаційний механізм має діяти через запровадження пільгової ставки, яка враховувала б вид кредиту, його цільове використання і дохідність об’єкту кредитування [292, с. 75]. Пропонуємо таку пільгову ставку розраховувати за наступними формулами (3-4):

$$С_п = С_б - Д_к \qquad (3)$$

$$Д_к = С_{обл} \times К_р \times К_в, \qquad (4)$$

де, $С_п$ - ставка пільгова (по якій сільськогосподарське підприємство розраховується за кредит), %;

$С_б$ - ставка комерційного банку з урахуванням визначеної максимальної межі, %;

$Д_к$ - державна компенсація, що спрямовується на здешевлення кредиту, %;

$С_{обл}$ - облікова ставка Національного банку України, %;

$К_р$ - диференційований коефіцієнт щодо рівнів рентабельності, відносних одиниць;

$К_в$ - диференційований коефіцієнт щодо видів кредиту, відносних одиниць.

Диференційовані коефіцієнти визначаються методом співставлення і експертних оцінок на основі врахування таких показників, як облікова ставка

Таблиця 5.5

Розподіл бюджетних призначень, передбачених у державному бюджеті

на 2019 рік для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів (КПКВК 2801030 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів»)

Області	Середньорічний обсяг виробництва валової продукції сільського господарства (у постійних цінах) за2015–2017 рр., млн. грн.	Обсяг бюджетних призначень, тис. грн.
Вінницька	12563,3	11477,0
Волинська	2600,1	2375,0
Дніпропетровська	9203,8	8408,0
Донецька	4181,0	3820,0
Житомирська	4051,5	3701,0
Закарпатська	333,4	305,0
Запорізька	5375,4	4911,0
Івано-Франківська	1852,5	1692,0
Київська	9794,4	8948,0
Кіровоградська	6699,4	6120,0
Луганська	2658,6	2429,0
Львівська	3394,1	3101,0
Миколаївська	5232,5	4780,0
Одеська	6541,4	5976,0
Полтавська	10387,7	9490,0
Рівненська	2229,9	2037,0
Сумська	6764,9	6180,0
Тернопільська	4642,8	4242,0
Харківська	8209,4	7500,0
Херсонська	5801,5	5300,0
Хмельницька	7738,7	7070,0
Черкаська	10798,2	9865,0
Чернівецька	972,5	888,0
Чернігівська	7163,9	6545,0
Всього	**139190,9**	**127160,0**

Джерело: [255].

Національного банку України, відсоткові ставки за надання кредитів комерційними банками, співвідношення попиту і пропозиції на ринку кредитних ресурсів, рівень інфляції, а також обмежувальних норм з боку держави.

Диференційований коефіцієнт щодо рівнів рентабельності визначається в залежності від фактичного рівня рентабельності виробництва ($Р_{факт}$)

конкретного виду сільськогосподарської продукції, який є об'єктом кредитування. Для об'єктів кредитування, які забезпечують виробництво декількох видів продукції, застосовується показник рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції в цілому. Проведені розрахунки дозволили визначити коефіцієнт щодо рівнів рентабельності (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Диференційований коефіцієнт щодо рівнів рентабельності в залежності від фактичного рівня рентабельності виробництва конкретного виду сільськогосподарської продукції

Рівень фактичної рентабельності	Значення коефіцієнту щодо рівнів рентабельності (K_p)
$P_{факт} \leq 0\%$	1,0
$0 < P_{факт} \leq 10\%$	0,8
$10 < P_{факт} \leq 20$	0,6
$20\% < P_{факт} \leq 35\%$,	0,4

Джерело: власна розробка.

Оскільки рівень рентабельності виробництва у 35% вважається за оптимальний, то з метою концентрації фінансових ресурсів державної підтримки на виробництві найменш ринково вмотивованих видів сільськогосподарської продукції, вважаємо за доцільне надавати державну компенсацію на здешевлення кредитів лише тієї продукції, рентабельність виробництва якої не перевищує 35%. Коефіцієнт, щодо видів кредиту ($K_в$) встановлено наступним чином: для короткострокових кредитів - 1,0, для середньострокових - 1,1 і для довгострокових - 1,2 [295, с. 21-22].

На основі наведених формул 3-4, визначених диференційованих коефіцієнтів, а також виходячи з рівня фактичної рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції в Україні за 2017 р. [307, с. 177], діючої облікової ставки Національного банку України на рівні 17,5% [191] та встановленої обмежувальної норми, що сума відсотків за користування кредитами та розмір плати за надання інших банківських послуг, пов'язаних з цим кредитом (розрахункове обслуговування кредиту, розгляд кредитного проекту, управління кредитами, консультаційні послуги тощо) мають не перевищувати 30% річних, нами розраховані пільгові відсоткові ставки в залежності від виду кредиту і виробництва, де буде використовуватися об'єкт кредитування (табл. 5.7).

Наведені розрахунки суттєво диференціюють плату за кредит в залежності від його терміну, а також створюють позичальникам більш сприятливі умови отримати кошти для піднесення низькорентабельних і збиткових виробництв. Водночас високорентабельні виробництва (це видно на

Таблиця 5.7

Диференціація пільгової відсоткової ставки в залежності від виду кредиту і об'єкту кредитування, %

	Рівень рентабельності виробництва	Державна компенсація по кредитам			Пільгова відсоткова ставка по кредитам		
		коротко-строковим	середньо-строковим	довго-строковим	коротко-строковим	середньо-строковим	довго-строковим
Сільськогосподарська продукція	18,7	10,5	11,55	12,6	19,5	18,45	17,4
Культури зернові та зернобобові	25,0	7,0	7,7	8,4	23,0	22,3	21,6
Боби сої	28,8	7,0	7,7	8,4	23,0	22,3	21,6
Насіння льону-довгунцю	-10,8	17,5	19,25	21,0	12,5	10,75	9,0
Насіння ріпаку й кользи	43,6	-	-	-	-	-	-
Соняшник	41,3	-	-	-	-	-	-
Буряки цукрові фабричні	12,4	10,5	11,55	12,6	19,5	18,45	17,4
Культури овочеві	9,9	14,0	15,4	16,8	16,0	14,6	13,2
Картопля	10,0	14,0	15,4	16,8	16,0	14,6	13,2
Культури плодові та ягідні	35,4	-	-	-	-	-	-
Виноград	51,6	-	-	-	-	-	-
Молоко	26,9	7,0	7,7	8,4	23,0	22,3	21,6
Велика рогата худоба на м'ясо	3,4	14,0	15,4	16,8	16,0	14,6	13,2
Свині на м'ясо	3,5	14,0	15,4	16,8	16,0	14,6	13,2
Вівці та кози на м'ясо	-39,6	17,5	19,25	21,0	12,5	10,75	9,0
Птиця на м'ясо	7,0	14,0	15,4	16,8	16,0	14,6	13,2
Вовна	-69,8	17,5	19,25	21	12,5	10,75	9,0
Яйця курячі	-9,0	17,5	19,25	21	12,5	10,75	9,0
Мед натуральний	-16,4	17,5	19,25	21	12,5	10,75	9,0

Джерело: розраховано автором

прикладі насіння соняшнику, насіння ріпаку й кользи, винограду, культур плодових та ягідних) під пільгове кредитування не попадають.

Такий підхід буде сприяти покращенню фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників, спрямуванню ними коштів на впровадження новітніх технологій, здійсненню прогресивних зрушень у структурі сільськогосподарського виробництва і землекористування. Формування багатогалузевого і високоефективного сільського господарства створить умови для подальшого розвитку земельних відносин. Все це в свою чергу посилить конкурентоспроможність аграрних підприємств як на внутрішньому, так і світовому ринках.

Суттєво покращити стан кредитування сільськогосподарських товаровиробників можливо при умові запровадження іпотеки. Створення системи земельного іпотечного кредитування визначено у якості одного із шляхів реалізації основних пріоритетів державної аграрної політики [262]. Застава землі, як надійним спосіб забезпечення виконання кредитного договору, протягом багатьох століть відіграє важливу роль на ринку грошових запозичень. Іпотечне кредитування виникло ще в Стародавній Греції завдяки наявності приватного землеволодіння. Свого часу Ф. Енгельс зазначив, що з появою грошей і приватної власності на землю афіняни створили іпотеку з її інструментами - борговою розпискою і заставної на землю [392, с. 185, 233, 241].

Ст. 133 Земельного кодексу України передбачає можливість передачи в заставу земельних ділянок державної, комунальної та приватної власності, а також права на них - права оренди земельної ділянки, права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) [93]. Проте іпотечне кредитування зможе повноцінно функціонувати лише при наявності ринку земель сільськогосподарського призначення, який має врегулювати два принципових питання:

- визначити реальну ціну сільськогосподарських ділянок, що потенційно можуть стати об'єктом іпотеки;
- забезпечити ринковий перерозподіл на користь ефективних землевласників і землекористувачів тих сільськогосподарських угідь, кредити під які не буде своєчасно повернено.

Впровадження іпотечного кредитування потребує вирішення питання про те, яким банкам надати право іпотечних операцій. Ми поділяємо позицію більшості авторів, які вважають, що іпотечне кредитування мають здійснювати, як спеціалізовані іпотечні кредитні установи, включаючи державну, так і універсальні комерційні банки [167, с. 1167; 374, с. 198].

Необхідно враховувати, що іпотечне кредитування призведе до значного зростання в обігу грошових коштів. На думку голови Національної асоціації банків України О. Коробкової, обсяг кредитів на придбання землі та під її заставу на інші цілі може сягнути від 30 до 100 млрд. грн. [196]. Збільшення грошової маси має певні ризики посилення інфляції. Уникненню таких ризиків

буде сприяти використання в іпотечному кредитуванні запропонованих нами цінних паперів - ДЗС (розд. 5.3).

Слід також наголосити, що іпотечне кредитування зможе в повній мірі виконувати своє функціональне призначення лише при досягненні сільськогосподарськими товаровиробниками рівня дохідності, за якого вони будуть спроможні вести розширене відтворення на сталій основі. Якщо аграрії будуть перебувати у скрутному фінансовому стані і не будуть отримувати з боку держави належної підтримки, то є ризики, що купівля-продаж сільськогосподарських земель може набути спекулятивного характеру з подальшою зміною їх цільового використання. З метою уникнення зазначених ризиків, як було зазначено у розд. 5.2, ринок земель сільськогосподарського призначення має бути жорстко контрольованим державою.

ВИСНОВКИ

Визначальною складовою земельної реформи в Україні є трансформація відносин власності на землю. Утім головний засіб виробництва у сільському господарстві - земля - ще не набув повноцінного ринкового змісту, відносини власності на землю не реалізуються в повній мірі у формах їх прояву - володінні, користуванні і розпорядженні. За таких умов сільськогосподарське виробництво приречене на нееквівалентний обмін з іншими секторами економіки, власники земельних наділів не можуть мати гідного доходу, селяни втрачають мотивацію до високопродуктивної праці. Земельна реформа принципово змінила форми землеволодіння, приватна власність на землю стала домінуючою. Проте більшість нових землевласників не мають достатніх матеріально-технічних і фінансових ресурсів для ефективного використання отриманих угідь, відбувається деградація сільських територій, державою не створено рівних умов конкуренції для сталого розвитку усіх соціально-економічних укладів аграрного сектору економіки.

Реалізація потенціалу відносин власності на землю є головною проблемою завершення земельної реформи, яка ще не набула остаточного розв’язання. Отже, є об’єктивна потреба удосконалення теоретичних положень і розробки практичних рекомендацій подальшого розвитку всіх правомочностей відносин власності на землю - володіння, користування і розпорядження - з метою надання їм адекватного і завершеного змісту стосовно ринкових перетворень.

Відносини власності на землю зможуть реально забезпечити піднесення аграрного сектора економіки, якщо їх реформування буде спиратися на систему методологічних положень, які базуються на поєднанні загальнонаукових і специфічних (конкретнонаукових) принципів. При розгляді розвитку відносин власності необхідно забезпечити комплексний, підхід щодо суб'єктів і об'єктів власності на землю у таких аспектах, як цілісність, структурність, функціональність, цілеспрямованість, взаємозв’язок із зовнішнім середовищем.

Сформульовані теоретичні основи понятійно-категоріального апарату дослідження дозволили визначити, що розвиток відносин власності необхідно розглядати як реалізацію їх потенціалу у контексті єдності процесів реформування, трансформації і вдосконалення відносин власності. Реформування відносин власності трактується як зміна форм власності під впливом об’єктивних вимог подальшого розвитку продуктивних сил і потреби розв’язання соціально-економічних протиріч, які виникли у суспільстві і стали чинником уповільнення його прогресу. Трансформація відносин власності передбачає структурні перетворення у відносинах власності, посилення ролі тих чи інших господарських укладів та організаційно-правових форм господарювання, зміни їх цільової спрямованості, нові тенденції у відносинах володіння, розпорядження і використання у межах існуючих форм власності. Вдосконалення відносин власності означає запровадження економічних заходів, які дозволяють реалізувати потенціал наявних форм власності.

Стосовно розвитку відносин власності на землю провідною домінантою, яка визначає цілісність і цілеспрямованість об'єкту дослідження, є реалізація потенціалу відносин власності в процесі їх реформування, трансформації і вдосконалення. Потенціал відносин власності у широкому розумінні - це їх здатність впливати на розвиток продуктивних сил для досягнення мети суб'єктів цих відносин. Потенціал відносин земельної власності визначається як їх спроможність забезпечувати підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь для втілення у життя економічних інтересів землевласників, землекористувачів, суспільства в цілому і окремих місцевих громад.

Аналіз історичної еволюції відносин власності на землю дозволив встановити їх провідну роль у визначенні соціально-економічного статусу суб'єктів земельних відносин та мотивації до праці, які, в свою чергу, обумовлюють виробництво і розподіл додаткового продукту. При переході від однієї до іншої формаційної форми власності більш принципово змінюється соціально-економічний статус не власників землі, а протилежного суб'єкта відносин - безпосереднього працівника. Якщо раб обробляв землю під фізичним примусом, то найманий працівник є абсолютно вільною людиною. Зміна фізичної залежності безпосереднього працівника у рабовласницькому суспільстві на економічну при капіталізмі спричинила стрімке підвищення продуктивності праці і сприяла створенню суттєвого економічного потенціалу. Соціально-економічне положення власників засобів виробництва при зміні формаційної форми власності не набуває суттєвих відмінностей. Лише під впливом підвищення рівня усуспільнення виробництва, загострення конкуренції і обмеженості фінансових ресурсів з'являється акціонерна і кооперативна форми власності, які по своїй сутності є тотожними приватній власності. Водночас в будь-якому випадку сучасна приватна власність реалізує себе лише в певному інституційному середовищі завдяки тим чи іншим інструментам державної підтримки.

Проведене дослідження існуючих визначень категорій «власність» і «власність на землю» дозволило сформулювати авторське бачення даних дефініцій як економічних категорій. Власність пропонується розглядати як відносини між громадянами, юридичними особами, територіальними громадами і державою з приводу привласнення матеріальних і духовних благ в процесі їх відтворення відповідно до суспільних потреб. Власність на землю тлумачиться як відносини між землевласниками, землекористувачами, територіальними громадами і державою з приводу володіння, користування і розпорядження землею. Ці відносини спрямовують діяльність господарюючих суб'єктів на ефективне використання земельних ресурсів відповідно до суспільних потреб, а також охорону і поновлення родючості ґрунтів.

Для реалізації потенціалу відносин власності важливо розрізняти, яку роль відіграють відносини володіння, розпорядження і користування відокремлено одні від інших та яким є їх значення в цілому як відносин власності. Домінування відносин володіння, розпорядження чи користування

відбувається під впливом принципових ознак продуктивних сил і набуває сталого, причино обумовленого зв'язку. Економічний зміст даного зв'язку полягає в тому, що в доіндустріальну епоху сільськогосподарська діяльність і соціальний статус суб'єктів земельних відносин характеризуються відносинами власності з правом всіх правомочностей - володіння, користування і розпорядження, а із запровадженням машинного виробництва та інформаційних технологій визначальним є землекористування, яке може забезпечити високий рівень розвитку аграрного сектора економіки за умов запровадження регулюючих норм і достатньої підтримки з боку держави. З точки зору ведення господарської діяльності трансформація відносин власності на землю означає, що в сучасних умовах для аграрного сектору економіки України особливо актуальним є визначення науково обґрунтованих норм землекористування і створення для селян сприятливих умов господарювання. Перш ніж перейти до купівлі-продажу землі необхідно запровадити механізм реалізації орендних відносин, який би оптимально враховував інтереси власників землі, орендарів і суспільства як в цілому, так і на рівні місцевих громад.

На основі аналізу новітніх тенденцій у розвитку продуктивних сил і соціально-економічних відносин в аграрному секторі економіки, спираючись на положення представників неокласичної школи щодо нееластичності пропозиції землі, обґрунтовано, що умовами утворення абсолютної ренти є дія чинників базового і кон'юнктурного характеру. Базовий чинник - це той, що діє постійно і є незмінним. Пропозиція земель сільськогосподарського призначення завжди є обмеженою незалежно від будь-яких змін у соціально-економічній системі суспільства. Тому ціни на сільськогосподарську продукцію формуються таким чином, що фермер-орендар отримує середній прибуток, а землевласник - орендну плату. Відповідно, нееластичність пропозиції землі є базовим чинником утворення абсолютної ренти. До кон'юнктурних чинників відносяться ті, що не є сталими і змінюються в залежності від розвитку факторів виробництва, структурних зрушень в економіці, запровадження технологічних, організаційно-економічних, соціальних інновацій тощо.

За часів К. Маркса таким кон'юнктурним фактором була нижча органічна будова капіталу в сільському господарстві у порівнянні з промисловістю, але прискорення темпів індустріалізації в аграрному секторі звела нанівець дію даного чинника. В сучасних умовах кон'юнктурними факторами утворення абсолютної ренти є: державна підтримка аграрного сектору економіки, діяльність крупнотоварних сільськогосподарських товаровиробників, а також монополістичні тенденції у переробці сільськогосподарської продукції, експортно-імпортних операціях та інфраструктурі.

В умовах впровадження машинного виробництва та інформаційних технологій з'являється низка факторів, які модифікують механізм дії рентних відносин. Серед таких чинників в першу чергу слід назвати поглиблення міжгалузевого поділу праці, наслідком якого є все більша залежність

результатів сільськогосподарського виробництва від умов постачання матеріально-технічних ресурсів суміжними галузями. Перехід на інтенсивні технології вирощування сільськогосподарських культур, впровадження яких суттєво підвищує значення фінансового забезпечення господарської діяльності, а також загострення проблеми реалізації сільськогосподарської продукції посилює вплив на формування доходів аграріїв торгово-фінансової сфери. Послаблення ролі абсолютної ренти і посилення - диференціальної, особливо її другої форми, обумовлюють перерозподіл все більшої частки створеної додаткової вартості від власників землі до тих, хто безпосередньо здійснює господарську діяльність на землі, а також суміжних з ними торгово-фінансових і промислових груп.

Трансформаційні зміни у відносинах власності на землю в сучасних умовах у контексті реалізації рентних відносин проявляються в тому, що у створеній додатковій вартості збільшується питома вага прибутку і, відповідно, зменшується - земельної ренти. Дану тенденцію необхідно враховувати при оподаткуванні суб'єктів рентних відносин та при формуванні політики доходів. Зокрема, слід звернути увагу на скорочення відносно рівня пенсій та заробітної плати доходів селян за договорами оренди, що істотно послаблює їх статус власників землі.

Проведений аналіз тенденцій, які склалися у формуванні рівня ефективності використання сільськогосподарських угідь в Україні, дозволив з'ясувати подальші можливості розкриття потенціалу відносин приватної власності на землю в господарствах різних категорій і організаційно правових форм. Ефективність землекористування розглянуто у контексті її двох основних форм - економічної і технологічної. Економічна ефективність відображає реалізацію виробничих відносин, а технологічна - ступінь освоєння систем ведення сільського господарства, результативність використання задіяних технологій з урахуванням всіх наявних ресурсів. Критерієм технологічної ефективності є рівень виходу продукції на одиницю використаних ресурсів, а економічної - рівень отриманого доходу на одиницю використаних ресурсів або - на одиницю витрат.

Встановлено, що у фермерських господарствах ефективність використання земельних ресурсів підвищується повільніше, ніж в цілому по сільськогосподарським підприємствам. Дещо нижчі темпи даного показника у фермерських господарствах пояснюються тим, що фермери ще не досягли оптимальних розмірів концентрації земельних ресурсів у розрахунку на одне господарство, а також наявністю у них значно гіршого матеріально-технічне забезпечення. У господарствах населення відносини приватної власності і на землю, і на інші засоби виробництва фактично сформувалися задовго до 1990 р. Саме ця обставина є однією із причин, що обумовила більш високу ефективність використання земельних ресурсів у господарствах населення у порівнянні з сільськогосподарськими підприємствами. Проте, динаміка ефективності використання земельних ресурсів у господарствах населення показує зниження її рівня. Хоча господарства населення перебувають у стані

рецесії, ефективність їх землекористування є ще досить високою, особливо по продукції тваринництва. Головним чином це обумовлюється тим, що приватна власність створює потужну мотивацією селян до продуктивної праці на власній землі. Аналогічним є вплив значної частки приватної землі у обробітку фермерів на темпи приросту ефективності землекористування у фермерських господарствах. Сільськогосподарські підприємства, особливо крупнотоварні, забезпечують високі темпи зростання ефективності використання земельних ресурсів завдяки запровадженню інноваційних технологій, сучасного менеджменту та маркетингу. Тенденція зростання ефективності використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах і її зниження у господарствах населення збережеться у подальші роки.

Земельні ресурси необхідно розглядати не тільки як найважливіший фактор сільськогосподарського виробництва, а й як засіб для вирішення соціальних проблем на селі. Відповідно до такого підходу запропоновано ввести в науковий аналіз земельних відносин поняття соціального навантаження на земельні ресурси, яке повинно розкрити значимість і можливості використання сільськогосподарських угідь для забезпечення зайнятості та вирішення інших соціальних проблем сільського населення.

Для характеристики соціального навантаження на земельні ресурси в сільськогосподарських підприємствах України пропонується використовувати систему наступних показників: працемісткість земельних ресурсів; землемісткість одного робочого місця (найманого працівника); витрати на оплату праці у структурі виробничої собівартості продукції сільського господарства у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь; відрахування на соціальні заходи у структурі виробничої собівартості продукції сільського господарства у розрахунку на 100 сільськогосподарських угідь; орендна плата за земельні частки (паї).

Загострення соціально-демографічної ситуації вимагає застосування нових підходів до забезпечення зайнятості сільського населення. Обґрунтовано, що базою формування фінансових ресурсів, які необхідні для забезпечення зайнятості сільського населення і вирішення інших соціальних проблем села, мають стати перерозподільні інструменти. Ці інструменти повинні стимулювали товаровиробників створювати нові робочі місця. В якості одного з таких інструментів запропоновано ввести для господарюючих на землі суб'єктів підприємницької діяльності соціальні компенсаційні платежі (СКП), в основі розрахунку яких буде закладено різницю показників працемісткості земельних ресурсів в середньому по Україні та у даного сільськогосподарського підприємства. Платниками СКП повинні бути ті підприємства, у яких працемісткість земельних ресурсів є нижчою за середню по Україні.

На основі проведеного аналізу світового досвіду функціонування ринків сільськогосподарських земель та розроблених в нашій країні законопроектів «Про обіг земель сільськогосподарського призначення» визначено, що в Україні є доцільним поетапне запровадження жорстко регульованої з боку

держави і місцевих органів управління моделі ринку сільськогосподарських земель. У земельному законодавстві мають міститися чітко сформульовані регулюючі норми зміни цільового використання земель сільськогосподарського призначення, визначення гранично допустимої площі приватного землеволодіння, обмеження суб'єктного складу і кваліфікаційних вимог до покупців земельних ділянок. Держава має забезпечити неухильне дотримання цих норм усіма суб'єктами земельних відносин..

Практика використання сільськогосподарських угідь на умовах оренди показала, що тривалий період залишаються невирішеними у контексті забезпечення збалансованості інтересів усіх суб'єктів орендних відносин низка таких питань, як збереження і поновлення родючості ґрунтів, рівень орендної плати, термін здачі землі в оренду, дотримання принципу соціальної справедливості, детінізація орендних відносин, захист права власності на землю, права на землекористування і вироблену продукцію. Обґрунтовано, що дані питання мають бути врегульовані шляхом поєднання інструментів ринкового і державного регулювання на національному рівні та рівні місцевих органів управління через визначення мінімальної величини орендної плати виходячи із прибутковості сільськогосподарських угідь, врахування впливу орендарів на зміну родючості орендованої землі, застосування економічно обґрунтованих рівня і методів оподаткування суб'єктів та об'єктів орендних відносин, а також неухильного виконання норм чинного законодавства.

Визначено, що для поновлення соціальної справедливості держава має викупити земельні частки (паї), які не використовуються у сільськогосподарському виробництві. Щоб реально здійснити таку операцію, викуп має відбутися не за готівкові гроші, а за державні цінні папери, по яким щорічно виплачувався б гарантований дохід, і які б могли вільно обертатися на ринку цінних паперів. Пропонуємо такі цінні папери назвати державними земельними сертифікатами (ДЗС). У державному бюджеті має бути передбачено відповідне фінансове забезпечення ДЗС.

За проведеними розрахунками, залучення до сільськогосподарського виробництва основі ДЗС земельних часток (паїв) загальною площею 4,8 млн. га, які нині не використовуються, дозволить збільшити відносно 2015-2017 рр. середньорічне виробництво продукції сільського господарства в Україні на 30,3 млрд. грн., або на 12,2%, а також зменшити рівень безробіття у сільській місцевості на 19,4%.

Замість виплати доходу у грошовій формі ДЗС могли б давати можливість їх власникам отримати цільові пільги у кредитуванні, лізингу техніки з метою створення нових робочих місць на сільських територіях тощо. З метою консолідації земель ДЗС можна застосувати і до земельних часток (паїв), котрі задіяні у сільськогосподарському виробництві, але власники яких виявлять бажання їх продати. Якщо держава візьме на себе зобов'язання викупу таких земельних часток (паїв), то це буде сприяти усуненню надлишкової пропозиції на початковому етапі введення ринку землі і встановленню обґрунтованого рівня цін на землю.

Головним недоліком існуючої практики здешевлення кредитів для аграріїв є відсутність дієвих стимулів до здійснення структурних змін як в цілому у сільськогосподарському виробництві, так і у використанні земельних ресурсів. Для спрямування системи здешевлення кредитів на прогресивні зміни у аграрному секторі і земельних відносинах запропоновано запровадити пільгову ставку, яка враховувала б вид позики, її цільове використання і дохідність об'єкту кредитування. Таку пільгову ставку пропонується розраховувати через визначення державної компенсації, що спрямовується на здешевлення кредиту, на основі диференційованих коефіцієнтів щодо рівнів рентабельності і видів кредитів в залежності від терміну їх надання. За такого порядку нарахування державної компенсації держава буде стимулювати комерційні банки надавати довгострокові кредити, що є нині вкрай необхідним для агробізнесу. Крім того, надання пільгових кредитів має передбачати й такі умови, як виконання позичальником зобов'язань перед державою (сплата податкових та інших платежів), а також врахування міри відповідності його діяльності інтересам суспільства і місцевої громади (забезпечення зайнятості населення, участь у розвитку сільських територій, охорона довкілля тощо).

Таким чином, результати проведенних досліджень дозволяють зробити наступний висновок. Ключовою проблемою розвитку відносин власності на землю є реалізація їх потенціалу. Вирішення даної проблеми вимагає розробки і втілення у життя відповідної концептуальної моделі. Основними функціональними складовими такої моделі є перерозподіл земельних ресурсів у власність ефективних землекористувачів, досягнення необхідного рівня дохідності сільськогосподарських товаровиробників для забезпечення розширеного відтворення, бюджетно-податкова підтримка сільськогосподарських товаровиробників та розвитку сільських територій, відтворення землі як елементу екологічної системи. Головними напрямами втілення у життя концептуальної моделі реалізації потенціалу відносин власності на землю мають бути: впровадження регульованого ринку земель сільськогосподарського призначення; регулювання орендних відносин з метою забезпечення збалансованості економічних інтересів суб'єктів земельних відносин; дієве використання фінансово-податкових важелів реалізації відносин власності на землю.

ДОДАТКИ

Додаток А

Площа сільськогосподарських угідь в Україні за категоріями землевласників і землекористувачів, тис. га

	1990 р.		2000 р.		2005 р.		2010 р.		2015 р.		2016 р.	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Сільсько-господарські підприємства	38705,4	93,6	29878,0	77,8	22116,7	59,7	20589,6	56,4	20548,9	56,4	20746,9	56,9
у тому числі державні	9927,4	24,0	1847,9	4,8	1230,2	3,3	1022,0	2,8	943,6	2,6	937,0	2,6
недержавні	28778,0	69,6	28030,1	73,0	20886,5	56,4	19567,6	53,6	19605,3	53,8	19809,9	54,3
з них фермерські господарства	2,0	-	2157,6	-	3661,2	-	4290,8	-	4343,7	-	4437,9	-
Господарства населення	2669,0	6,4	8543,4	22,2	14922,7	40,3	15898,3	43,6	15868,7	43,6	15706,4	43,1
Всього	41374,4	100,0	38421,4	100,0	37039,4	100,0	36487,9	100,0	36417,6	100,0	36453,3	100,0

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Додаток Б

Продукція сільського господарства України за категоріями господарств, у постійних цінах 2010 р., млн. грн.

	1990 р.	2000 р.	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Усі категорії господарств						
Продукція сільського господарства	282774,2	151022,2	194886,5	239467,3	254640,5	249157,0
продукція рослинництва	145502,0	92838,9	124554,1	168439,0	185052,1	179474,6
продукція тваринництва	137272,2	58183,3	70332,5	71028,3	69588,4	69682,4
Сільськогосподарські підприємства						
Продукція сільського господарства	199161,3	57997,7	94089,0	131918,6	145119,0	140535,2
продукція рослинництва	117938,0	45791,0	66812,7	99584,7	113392,6	108601,1
продукція тваринництва	81223,3	12206,7	27276,3	32333,9	31726,4	31934,1
з них фермерські господарства						
Продукція сільського господарства	-	3125,2	11965,8	18909,3	22101,4	21743,1
продукція рослинництва	-	2903,3	10840,9	17565,4	20705,3	20338,8
продукція тваринництва	-	221,9	1124,9	1343,9	1396,1	1404,3
Господарства населення						
Продукція сільського господарства	83612,9	93024,5	100797,5	107548,7	109521,5	108621,8
продукція рослинництва	27564,0	47047,9	57741,4	68854,3	71659,5	70873,5
продукція тваринництва	56048,9	45976,6	43056,2	38694,4	37862,0	37748,3

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Додаток В

Середня орендна плата за користування землею сільськогосподарського призначення в Україні у 2018 р., грн/га

Область	Середній розмір річної орендної плати		Різниця розмірів річної орендної плати (гр. 3 - гр. 2)
	за паї	за земельні ділянки с-г призначення державної власності, передані в оренду на земельних торгах	
1	2	3	4
Вінницька	2165,9	7136,9	4971,0
Волинська	1166,5	1441,8	275,3
Дніпропетровська	1275,9	2122,2	846,3
Донецька	945,6	1637,8	692,2
Житомирська	1687,1	3029,6	1342,5
Закарпатська	930,6	1652,4	721,8
Запорізька	878,0	2633,4	1755,4
Івано-Франківська	1365,1	3816,8	2451,7
Київська	1826,8	3537,2	1710,4
Кіровоградська	1422,4	4993,0	3570,6
Луганська	1010,9	2904,8	1893,9
Львівська	1723,6	2953,1	1229,5
Миколаївська	1075,8	2768,9	1693,1
Одеська	1496,9	4344,8	2847,9
Полтавська	2970,1	6627,3	3657,2
Рівненська	1689,2	2624,6	935,4
Сумська	1920,5	2316,6	396,1
Тернопільська	1465,0	4181,8	2716,8
Харківська	2494,9	3437,6	942,7
Херсонська	926,9	1402,3	475,4
Хмельницька	2267,3	7780,8	5513,5
Черкаська	3524,7	3723,2	198,5
Чернівецька	1364,5	3972,8	2608,3
Чернігівська	1127,7	2599,9	1472,2
В середньому по Україні	**1613,4**	**3431,5**	**1818,1**

Джерело: складено за даними Держгеокадастру України.

Додаток Г

Рівень рентабельності продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах, %

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Культури зернові та зернобобові	15,8	2,4	25,7	42,6	37,8	25,0
Соняшник	44,9	28,2	36,7	78,4	61,9	41,3
Буряки цукрові фабричні	15,9	3,1	17,8	27,7	24,6	12,4
Культури овочеві	1,1	7,5	14,5	32,0	15,3	9,9
Картопля	-17,4	22,4	9,9	24,6	0,6	10,0
Культури плодові та ягідні	9,6	127,5	65,8	58,3	25,0	35,4
Виноград	71,5	99,0	57,5	92,9	71,4	51,6
Молоко	1,8	13,1	11,1	12,7	18,6	26,9
Велика рогата худоба на м’ясо	-28,3	-41,3	-34,5	-16,9	-23,2	3,4
Свині на м’ясо	1,8	0,2	5,6	12,6	-4,1	3,5
Вівці та кози на м’ясо	-32,8	-36,2	-43,0	-26,6	-31,5	-39,6
Птиця на м’ясо	-2,4	-5,9	-12,6	-5,4	3,4	7,0
Яйця курячі	52,6	47,6	58,8	60,9	0,5	-9,0
у т.ч. фермерські господарства						
Культури зернові та зернобобові	19,5	9,3	24,2	38,6	38,0	27,9
Соняшник	45,4	35,7	40,2	71,5	64,4	41,2
Буряки цукрові фабричні	14,2	8,2	20,9	16,1	32,7	20,0
Культури овочеві	11,7	22,1	20,3	43,8	21,2	19,5
Картопля	-4,2	23,0	26,1	21,5	13,0	28,9
Культури плодові та ягідні	8,6	22,7	48,4	66,2	47,5	36,1
Виноград	62,9	33,4	-14,7	38,2	61,7	51,3
Молоко	4,9	21,4	19,7	20,5	23,3	25,9
Велика рогата худоба на м’ясо	-7,1	-13,7	-10,1	3,3	-0,1	-2,1
Свині на м’ясо	-2,5	-5,0	1,0	2,4	-1,2	-6,7
Вівці та кози на м’ясо	-13,7	-2,6	-14,0	-2,9	6,0	-15,1
Птиця на м’ясо	13,4	3,4	2,6	10,2	2,3	3,5
Яйця курячі	…	…	…	…	…	14,1

Джерело: [307, с. 177].

Додаток Д

Динаміка споживання продуктів харчування населенням України, на одну особу за рік, кілограмів

	Норма спожи-вання	1990		2000		2010		2017	
		Фактичне споживання	Коефіцієнт достатності	Фактичне споживання	Коефіцієнт достатності	Фактичне споживання	Коефіцієнт достатності	Фактичне споживання	Коефіцієнт достатності
М'ясо і м’ясопродукти у перерахунку на м'ясо	85,0	68,2	80,2	32,8	38,6	51,8	60,9	51,7	60,8
Молоко та молочні продукти	477,0	373,2	78,2	199,1	41,7	207,8	43,6	200,0	41,9
Яйця, шт.	365,0	272,0	74,5	166,0	45,5	289,0	79,2	273,0	74,8
Риба і рибопродукти	14,2	17,5	123,2	8,4	59,2	14,6	102,8	10,8	76,1
Цукор	36,5	50,0	137,0	36,8	100,8	37,3	102,2	30,4	83,3
Олія	10,6	11,6	109,4	9,4	88,7	14,9	140,6	11,7	110,4
Картопля	82,0	131,0	159,8	135,4	165,1	130,7	159,4	143,4	174,9
Овочі та баштанні продовольчі культури	164,0	102,5	62,5	101,7	62,0	144,1	87,9	159,7	97,4
Хлібопродукти у перерахунку на борошно	109,0	141,0	129,4	124,9	114,6	111,1	101,9	100,8	92,5

Джерело: розраховано за даними: [380, с. 45; 314, с. 162; 307, с. 232].

Додаток Е

Нормативи оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах

Природно-сільськогосподарський регіон	Структура посівних площ, %							
	зернові та зернобобові культури	технічні культури			картопля і овоче-баштанні культури	кормові культури		чорний пар
		усього	у тому числі			усього	у тому числі багаторічні трави	
			ріпак	соняшник				
Поліський	35-80	3-25	0,5-4	0,5	8-25	20-60	5-20	
Лісостеповий	25-95	5-30	3-5	5-9	3-5	10-75	10-50	
Північностеповий	45-80	10-30	10	10	до 20	10-60	10-16	5-14
Південностеповий, у тому числі в умовах зрошення	40-82	5-35	5-10	12-15	до 20	до 60	до 25	18-20
Передкарпатський	25-60	5-10	5-7		8-20	25-60	10-40	

Джерело: [254].

Додаток Ж.1

Посівні площі сільськогосподарських культур у сільськогосподарських підприємствах України у 2017 р. по природно-сільськогосподарським регіонам

Природно-сільськогосподарський регіон, адміністративна область	Уся посівна площа, тис. га	У тому числі											
		зернові та зернобобові культури		технічні культури						картопля і овоче-баштанні культури		кормові культури	
				всього		в т.ч.							
						ріпак		соняшник					
		тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Поліський регіон			**35-80**		**3-25**		**0,5-4**		**0,5**		**8-25**		**20-60**
Волинська область	566	291	51,4	101	17,8	28	4,9	16	2,8	87	15,4	87	15,4
Житомирська область	984	428	43,5	305	31,0	24	2,4	107	10,9	94	9,6	157	16,0
Чернігівська область	1241	697	56,2	348	28,0	30	2,4	194	15,6	89	7,2	107	8,6
Лісостеповий регіон			**25-95**		**5-30**		**3-5**		**5-9**		**3-5**		**10-75**
Полтавська область	1724	943	54,7	583	33,8	9	0,5	312	18,1	83	4,8	115	6,7
Харківська область	1782	991	55,6	596	33,4	18	1,0	485	27,2	97	5,4	98	5,5
Черкаська область	1189	638	53,7	385	32,4	31	2,6	203	17,1	72	6,1	94	7,9
Північностеповий регіон			**45-80**		**10-30**		**10**		**10**		**до 20**		**10-60**
Дніпропетровська область	1957	1123	57,4	686	35,1	51	2,6	625	31,9	94	4,8	54	2,8
Запорізька область	1674	953	56,9	623	37,2	25	1,5	571	34,1	45	2,7	53	3,2
Кіровоградська область	1697	818	48,2	765	45,1	36	2,1	554	32,6	66	3,9	48	2,8
Південностеповий регіон			**40-82**		**5-35**		**5-10**		**12-15**		**до 20**		**до 60**
Миколаївська область	1560	877	56,2	585	37,5	31	2,0	533	34,2	41	2,6	57	3,7
Одеська область	1877	1192	63,5	573	30,5	112	6,0	454	24,2	62	3,3	50	2,7
Херсонська область	1438	740	51,5	538	37,4	51	3,5	357	24,8	90	6,3	70	4,9
Передкарпатський регіон			**25-60**		**5-10**		**5-7**		**-**		**8-20**		**25-60**
Івано-Франківська область	383	146	38,1	94	24,5	33	8,6	32	8,4	69	18,0	74	19,3
Львівська область	680	297	43,7	169	24,9	57	8,4	35	5,1	120	17,6	94	13,8
Чернівецька область	310	125	40,3	88	28,4	10	3,2	17	5,5	48	15,5	49	15,8

Джерело: розраховано за даними: [254; 276, с. 118, 124; 305, с. 91].

Додаток Ж.2

Посівні площі сільськогосподарських культур у сільськогосподарських підприємствах України у 2013 р. по природно-сільськогосподарським регіонам

Природно-сільськогосподарський регіон, адміністративна область	Уся посівна площа, тис. га	У тому числі											
		зернові та зернобобові культури		технічні культури						картопля і овоче-баштанні культури		кормові культури	
				всього		в т.ч.							
						ріпак		соняшник					
		тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Поліський регіон			**35-80**		**3-25**		**0,5-4**		**0,5**		**8-25**		**20-60**
Волинська область	527,6	267,1	50,6	71,3	13,5	25,7	4,9	1,9	0,4	80,4	15,2	108,8	20,6
Житомирська область	818,2	423,1	51,7	173,6	21,2	27,1	3,3	49,9	6,1	72,1	8,8	149,4	18,3
Чернігівська область	1160,6	684,6	59,0	240,7	20,7	44,5	3,8	132,1	11,4	92,0	7,9	143,3	12,3
Лісостеповий регіон			**25-95**		**5-30**		**3-5**		**5-9**		**3-5**		**10-75**
Полтавська область	1720,0	1020,4	59,3	472,0	27,4	18,9	1,1	250,3	14,6	86,3	5,0	141,3	8,2
Харківська область	1758,6	1061,0	60,3	463,4	26,4	14,4	0,8	391,5	22,3	109,7	6,2	124,5	7,1
Черкаська область	1203,0	673,5	56,0	333,5	27,7	58,9	4,9	156,5	13,0	78,3	6,5	117,7	9,8
Північностеповий регіон			**45-80**		**10-30**		**10**		**10**		**до 20**		**10-60**
Дніпропетровська область	1940,2	1196,6	61,7	586,4	30,2	77,8	4,0	515,8	26,6	90,4	4,7	66,8	3,4
Запорізька область	1625,7	906,0	55,7	611,2	37,6	38,8	2,4	552,6	34,0	52,3	3,2	56,2	3,5
Кіровоградська область	1672,7	863,8	51,6	697,2	41,7	52,3	3,1	507,1	30,3	60,5	3,6	51,2	3,1
Південностеповий регіон			**40-82**		**5-35**		**5-10**		**12-15**		**до 20**		**до 60**
Миколаївська область	1565,1	970,0	62,0	493,2	31,5	50,7	3,2	437,5	28,0	42,0	2,7	59,9	3,8
Одеська область	1852,5	1216,0	65,6	480,3	25,9	95,5	5,2	380,5	20,5	73,8	4,0	82,4	4,4
Херсонська область	1417,2	796,2	56,2	461,8	32,6	58,7	4,1	296,1	20,9	94,5	6,7	64,7	4,6
Передкарпатський регіон			**25-60**		**5-10**		**5-7**		**-**		**8-20**		**25-60**
Івано-Франківська область	363,6	162,3	44,6	46,7	12,8	25,6	7,0	8,4	2,3	71,1	19,6	83,5	23,0
Львівська область	621,0	302,9	48,8	98,5	15,9	55,9	9,0	8,1	1,3	118,9	19,1	100,7	16,2
Чернівецька область	307,0	137,7	44,9	69,2	22,5	12,8	4,2	7,5	2,4	47,0	15,3	53,1	17,3

Джерело: [253; 314, с. 238, 258, 261].

Додаток 3

Внесення мінеральних та органічних добрив, кг / га

	1990	2000	2001	2005	2010	2011	2012	2013	2014[1]	2015[1]	2016[1]	2017[1]
Внесено мінеральних добрив під посіви												
Зернових і зернобобових культур (без кукурудзи)	123	15	21	31	56	64	71	72	82	80	102	115
Кукурудзи на зерно	250	14	27	65	92	93	96	116	113	112	130	143
Технічних культур	260	18	29	39	57	67	66	70	70	67	79	94
Кормових культур	109	6	8	10	21	24	29	33	34	34	42	54
Внесено органічних добрив під посіви												
Зернових і зернобобових культур (без кукурудзи)	6041	749	715	473	338	343	377	340	341	324	294	276
Кукурудзи на зерно	12563	891	888	661	749	649	612	678	683	762	726	745
Технічних культур	17421	3080	3426	1184	442	438	408	357	382	391	369	392
Кормових культур	5672	1117	1104	1221	1933	1849	1578	2034	2816	3089	3052	3013

[1] Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Додаток И

Урожайність сільськогосподарських культур в господарства усіх категорій, ц з 1 га площі збирання

Роки	Культури зернові та зернобобові[1]	Буряк цукровий фабричний	Соняшник[1]	Картопля	Культури овочеві	Культури плодові та ягідні[2]
1990	35,1	276	15,8	117	149	42,7
1991	26,5	234	14,6	95	128	23,0
1992	27,9	194	13,0	119	110	32,2
1993	32,1	222	12,7	137	130	43,2
1994	26,8	192	9,1	105	115	18,0
1995	24,3	205	14,2	96	120	29,8
1996	19,6	183	10,5	119	112	30,6
1997	24,5	176	11,5	106	114	44,5
1998	20,8	174	9,3	102	123	28,6
1999	19,7	156	10,0	82	111	19,2
2000	19,4	177	12,2	122	112	38,4
2001	27,1	183	9,4	108	123	30,5
2002	27,3	189	12,0	104	124	36,5
2003	18,2	201	11,2	116	139	56,0
2004	28,3	238	8,9	133	149	58,1
2005	26,0	248	12,8	128	157	63,7
2006	24,1	285	13,6	133	171	45,0
2007	21,8	294	12,2	131	152	61,7
2008	34,6	356	15,3	139	174	64,4
2009	29,8	315	15,2	139	183	70,7
2010	26,9	279	15,0	132	174	78,2
2011	37,0	363	18,4	168	195	84,9
2012	31,2	411	16,5	161	199	89,9
2013	39,9	399	21,7	160	200	103,5
2014[3]	43,7	477	19,4	176	208	95,2
2015[3]	41,1	436	21,6	161	206	104,5
2016[3]	46,1	482	22,4	166	211	101,9
2017[3]	42,5	475	20,2	168	208	103,1

[1] У масі після доробки.

[2] З площі насаджень у плодоносному віці.

[3] Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Додаток К

Структура посівних площ сільськогосподарських культур в Україні, %

	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Культури сільсько-господарські	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Культури зернові та зернобобові	**50,2 100,0**	**57,6 100,0**	**56,0 100,0**	**57,2 100,0**	**54,3 100,0**	**54,8 100,0**	**53,3 100,0**	**53,0 100,0**
озимі	46,3	48,6	52,4	48,7	48,5	53,6	49,8	49,5
з них								
пшениця	38,9	41,2	40,7	40,3	39,8	45,4	41,8	42,3
жито	4,9	4,2	1,9	1,7	1,3	1,0	1,0	1,1
ячмінь	2,5	3,2	9,8	6,7	7,4	7,2	7,0	6,1
ярі	53,7	51,4	47,6	51,3	51,5	46,4	50,2	50,5
з них								
пшениця	2,2	3,2	2,1	1,0	1,1	1,2	1,3	1,4
ячмінь	26,7	26,8	20,0	14,0	13,2	12,0	12,9	11,1
овес	3,8	3,1	2,2	1,6	1,7	1,4	1,5	1,4
кукурудза на зерно	10,0	11,4	18,0	30,2	31,7	28,0	29,8	30,9
просо	3,2	0,9	0,6	0,6	0,7	0,8	0,8	0,4
гречка	4,2	2,8	1,5	1,2	0,9	0,9	1,1	1,3
рис	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
культури зернобобові	3,0	2,8	2,8	1,7	1,5	1,7	2,2	3,5
з них								
горох	2,2	2,2	2,0	1,2	1,0	1,2	1,7	2,8
вика	0,4	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
Культури технічні	**15,4 100,0**	**20,2 100,0**	**27,1 100,0**	**27,8 100,0**	**31,0 100,0**	**31,0 100,0**	**32,8 100,0**	**33,6 100,0**
у тому числі								
буряк цукровий фабричний	20,4	12,4	6,9	3,6	3,9	2,8	3,3	3,4
соняшник	70,3	71,2	62,7	64,2	62,3	61,1	68,6	65,2
соя	1,6	8,3	14,7	17,4	21,4	25,8	21,1	21,6
ріпак і кольза	5,1	3,9	12,4	12,9	10,5	8,2	5,1	8,5
льон-довгунець	0,5	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Продовження Додатку К								
Картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	**8,4 100,0**	**7,8 100,0**	**7,3 100,0**	**6,9 100,0**	**7,0 100,0**	**6,8 100,0**	**6,8 100,0**	**6,7 100,0**
у тому числі								
картопля	71,6	74,2	71,6	70,8	71,0	70,8	71,3	71,7
культури овочеві відкритого ґрунту (без насінників)	23,6	22,8	23,5	24,6	24,4	24,1	24,0	23,8
Культури кормові	**26,0 100,0**	**14,4 100,0**	**9,6 100,0**	**8,1 100,0**	**7,7 100,0**	**7,4 100,0**	**7,1 100,0**	**6,7 100,0**
у тому числі								
коренеплоди кормові	4,0	7,9	9,4	9,8	10,3	10,7	10,9	11,2
кукурудза кормова	27,2	20,7	18,2	17,2	16,5	15,7	14,7	15,4
трави однорічні	25,0	23,8	22,4	20,5	19,4	19,7	19,4	19,0
трави багаторічні	42,3	45,5	47,6	50,3	53,2	51,6	51,5	51,4

Джерело: [307, с. 90].

Додаток Л.1

Структура витрат на виробництво сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах України, %

	1990			2005		
	всього	у тому числі		всього	у тому числі	
		у рослин-ництві	у тварин-ництві		у рослин-ництві	у тварин-ництві
Витрати на оплату праці	**33,6**	**35,2**	**32,3**	**14,4**	**13,7**	**15,6**
Відрахування на соціальні заходи	**4,2**	**8,7**	**0,6**	**1,7**	**1,6**	**1,8**
Матеріальні витрати, які увійшли в собівартість продукції	**49,4** **100,0**	**40,9** **100,0**	**56,2** **100,0**	**67,7** **100,0**	**63,3** **100,0**	**75,0** **100,0**
у тому числі						
насіння і посадковий матеріал	13,7	37,4	х	10,9	18,5	х
корми	52,1	х	82,2	28,4	х	69,2
інша продукція сільського господарства	5,3	7,3	4,1	3,2	1,8	5,3
міндобрива	9,0	24,5	х	11,4	19,4	х
нафтопродукти	5,1	9,9	2,4	19,0	27,8	6,5
електроенергія	1,4	1,3	1,5	2,9	1,9	4,2
паливо	0,7	0,8	0,7	1,6	1,9	1,0
запчастини, ремонтні і будівельні матеріали	6,0	8,4	4,6	8,8	11,7	4,6
оплата послуг і робіт, виконаних сторонніми організаціями	6,7	10,4	4,5	13,8	17,0	9,2
Амортизація основних засобів	**9,8**	**11,8**	**8,2**	**4,9**	**5,4**	**4,1**
Інші витрати	**3,0**	**3,4**	**2,7**	**11,3**	**16,0**	**3,5**
з них орендна плата						
за земельні частки (паї)	-	-	-	62,3	70,2	-
за майнові паї	-	-	-	2,6	2,3	5,3

Джерело: [311, с. 59].

Додаток Л.2

Структура виробничої собівартості продукції (робіт, послуг) сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах України за 2017 рік

	Сільськогосподарські підприємства		у т.ч. фермерські господарства	
	млн. грн.	у % до підсумку	млн. грн.	у % до підсумку
Витрати - усього	**404970,2**	**100,0**	**56165,0**	**100,0**
Прямі матеріальні витрати - усього	**242313,7**	**59,8**	**33804,3**	**60,2**
у тому числі				
насіння та посадковий матеріал	30559,9	7,5	6291,9	11,2
корми	41772,9	10,3	1839,7	3,3
з них покупні	16648,8	4,1	917,5	1,6
інша продукція сільського господарства	5727,9	1,4	238,2	0,4
мінеральні добрива	49685,1	12,3	10823,3	19,3
пальне і мастильні матеріали	30925,4	7,6	6863,5	12,2
електроенергія	3167,7	0,8	384,5	0,7
паливо й енергія	4190,8	1,1	273,8	0,5
запасні частини, ремонтні та будівельні матеріали для ремонту	18613,8	4,6	3822,4	6,8
Прямі витрати на оплату праці	**20326,7**	**5,0**	**2755,8**	**4,9**
Інші прямі витрати - усього	**79262,1**	**19,6**	**12434,2**	**22,1**
у тому числі				
відрахування на соціальні заходи	4416,7	1,1	625,8	1,1
орендна плата за				
земельні частки (паї)	36062,2	8,9	5869,3	10,5
майнові паї	442,2	0,1	47,6	0,1
амортизація	19176,6	4,7	4121,4	7,3
Загальновиробничі витрати - усього	**63067,7**	**15,6**	**7170,7**	**12,8**
з них				
оплата послуг сторонніх організацій	29004,4	7,2	3402,3	6,1

Джерело: [307, с. 182].

Додаток М

Рентабельність операційної діяльності за видами економічної діяльності, %

	Рівень рентабельності (збитковості)			
	2010	**2015**	**2016**	**2017**
Усього	**4,0**	**1,0**	**7,4**	**8,9**
Сільське, лісове та рибне господарство	22,9	41,7	32,4	22,7
Промисловість	3,5	0,9	4,2	6,6
Будівництво	-1,5	-7,6	-0,4	1,8
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	9,8	-0,9	15,8	19,4
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	5,6	1,1	5,1	-0,9
Тимчасове розміщування й організація харчування	-1,8	-17,3	-0,8	7,3
Інформація та телекомунікації	7,4	0,5	8,5	13,6
Фінансова та страхова діяльність	3,5	-8,9	-4,8	2,2
Операції з нерухомим майном	0,3	-33,4	-8,1	7,4
Професійна, наукова та технічна діяльність	-6,6	-1,1	17,6	19,2
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	-3,3	-11,9	-3,9	3,3
Освіта	4,9	5,7	5,6	4,6
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	4,0	-0,6	4,5	3,3
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	-26,9	-25,3	-16,5	-15,2
Надання інших видів послуг	4,3	7,3	5,1	0,6

Джерело: [326, с. 464].

Додаток Н

Динаміка заробітної плати в Україні

Роки	Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн.	Мінімальна заробітна плата, грн.	Співвідношення між номінальною і мінімальною заробітною платою, разів	Відсотків до відповідного періоду попереднього року		
				номінальна заробітна плата	мінімальна заробітна плата	індекс споживчих цін
2005	806	332	2,4	136,7	140,1	113,5
2006	1041	375	2,8	129,2	113,0	109,1
2007	1351	460	2,9	129,7	122,7	112,8
2008	1806	545	3,3	133,7	118,5	125,2
2009	1906	744	2,6	105,5	136,5	115,9
2010	2239	922	2,4	120,0	123,9	109,4
2011	2633	1004	2,6	117,6	108,9	108,0
2012	3026	1134	2,7	114,9	112,9	100,6
2013	3265	1218	2,7	107,9	107,4	99,7
2014	3480	1218	2,9	106,6	100,0	112,1
2015	4195	1378	3,0	120,5	113,1	148,7
2016	5183	1450	3,6	123,6	105,2	113,9
2017	7104	3200	2,2	137,1	220,7	114,4
2017 до 2005	8,8	9,6	-	-	-	-

Джерело: розраховано за даними: [324, с. 62, 363; 326, с. 70, 233; 177].

Додаток П

Співвідношення індексів середніх роздрібних цін продовольчих товарів у державній і кооперативній торгівлі та індексів цін на сільськогосподарські продукти на колгоспному ринку в СРСР

Продовольчі товари	1990 р. у % до		
	1980 р.	1985 р.	1989 р.
Індекси середніх роздрібних цін окремих продовольчих товарів у державній і кооперативній торгівлі			
М'ясо (включно м'ясо птиці)	113	108	102
Тваринне масло	100,4	100,4	100,5
Рослинне масло	101	100,9	101
Яйця	106	106	108
Цукор	99,8	99,8	99,3
Хліб та хлібобулочні вироби	133	124	99,4
Борошно	123	121	102
Крупа і бобові	106	107	102
Макаронні вироби	104	102	99
Картопля	205	190	137
Овочі	178	171	140
Плоди, фрукти, ягоди	194	161	135
Індекси цін на сільськогосподарські продукти на колгоспному ринку			
Усі товари	148,5	134,6	121,5
Зернові (зерно, борошно, крупа)	136,0	127,9	132,1
Картопля	170,7	166,0	116,3
Овочі	122,6	111,6	118,2
Фрукти	148,3	135,5	118,0
М'ясо і сало	188,0	144,7	130,9
Молоко і молочні продукти	132,0	113,8	109,3
Яйця	113,3	122,4	135,8

Джерело: [189, с. 170, 174].

Додаток Р

Індекси собівартості виробництва 1 т продукції сільського господарства у колгоспах і радгоспах СРСР, 1990 р. у % до 1985 р.

	У колгоспах	У радгоспах
Зерно (без кукурудзи)	109,6	110,6
Бавовна-сирець	146,4	131,8
Цукрові буряки	113,9	100,0
Насіння соняшнику	133,3	125,0
Картопля	131,2	136,7
Овочі (відкритого ґрунту)	133,8	128,1
Приріст молодняка і приріст від відгодівлі		
великої рогатої худоби	118,6	116,0
свиней	111,2	119,4
овець	117,7	106,4
Молоко	107,9	105,8
Яйця, 1 тис. шт.	116,3	114,3
Вовна	109,7	102,2

Джерело: розраховано за даними: [189, с. 529, 537].

Додаток С

Індекси, що визначають диспаритетність ціноутворення в аграрному секторі економіки України,%

Роки	Індекс цін реалізації с/г продукції	Сукупний індекс цін на мат.-техн. ресурси	Паритетне співвідношення	Індекс цін на продукти харчування	Відхилення від середнього індексу за 2000-2017		
					цін реалізації с/г продукції	цін на мат.-техн. ресурси	цін на продукти харчування
1	2	3	4 (гр.2/гр.3)	5	6	7	8
2000	155,8	137,4	1,134	112,8	41,2	21,9	1,7
2001	105,0	105,3	0,997	108,8	-9,6	-10,2	-2,3
2002	87,4	95,6	0,914	99,6	-27,2	-19,9	-11,5
2003	120,6	108	1,117	106,7	6,0	-7,5	-4,4
2004	105,7	117,8	0,897	111,9	-8,9	2,3	0,8
2005	108,1	114,5	0,944	117,5	-6,5	-1,0	6,4
2006	102,4	114,0	0,898	105,4	-12,2	-1,5	-5,7
2007	138,0	119,5	1,155	109,6	23,4	4,0	-1,5
2008	110,3	144,1	0,765	136,7	-4,3	28,6	25,6
2009	106,4	101,0	1,053	110,9	-8,2	-14,5	-0,2
2010	130,0	115,5	1,126	110,7	15,4	0,0	-0,4
2011	113,6	118,6	0,958	106,1	-1,0	3,1	-5,0
2012	106,8	107,7	0,992	96,9	-7,8	-7,8	-14,2
2013	97,1	99,7	0,974	97,6	-17,5	-15,8	-13,5
2014	124,3	120,0	1,036	112,1	9,7	4,5	1,0
2015	154,5	145,6	1,061	144,4	39,9	30,1	33,3
2016	109,0	104,2	1,046	108,5	-5,6	-11,3	-2,6
2017	111,5	124,6	0,895	113,4	-3,1	9,1	2,3
Середній за 2000-2017	**114,6**	**115,5**	**0,993**	**111,1**	-	-	-

Джерело: розраховано за даними**:** [325, с. 234; 312, с. 64, 140; 307, с. 184, 198].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрный сектор США в начале XXI века: сборник трудов сектора аграрних проблем США и Канады ИСКРАН. Том 1 / под ред. Чернякова Б.А. Москва: Институт США и Канады Российской академии наук, 2008. 406 с.
2. Агробізнес України за 2016/17 мр: Щорічний інфографічний довідник. URL: https://agribusinessinukraine.com/get_file/id/the-infographics-report-ukrainian-agribusiness-2017-0510.pdf, с.12 (дата звернення: 12.11.2018).
3. Агробізнес України за 2017/18 мр: Щорічний інфографічний довідник. URL: https://agribusinessinukraine.com/the-infographics-report-ukrainian-agribusiness-2018/(дата звернення 12.11.2018).
4. Алчиан А.А. Рента. Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: Пер. с англ. / Научн. ред. В.С. Автономов. Москва: ИНФРА-М, 2004. С. 724-732.
5. Андрийчук В. Г. Эффективность использования производственного потенциала в сельском хозяйстве. Москва : Экономика, 1983. 208 с.
6. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств : підручник. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: КНЕУ, 2002. 624 с.
7. Андрійчук В.Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: Монографія. Вид. 2-ге без змін. Київ: КНЕУ, 2006. 292 с.
8. Андрійчук В.Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку : монографія. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. 213 с.
9. Аникин А.В., Аникин В.А. Уильям Петти. Москва : Экономика, 1986. 94 с.
10. Бабміндра Д.І. Ринок землі: видимі й приховані ризики. *Землевпорядний вісник.* 2008. № 1. С. 9-15.
11. Базилевич В.Д., Ільїн В.В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. Київ: Знання, 2008. 687 с.
12. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України за 2017 рік: статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018., 59 с.
13. Балацкий Е. Инвариантность фискальных точек Лаффера. *Мировая экономика и международные отношения.* 2003. № 6. С. 62–71.
14. Баран А.В. Виборче законодавство Австрійської (Австро-угорської) монархії (1848-1918 рр.). *Юридичний науковий електронний журнал.* 2014. № 4. С.54-57 URL: http://lsej.org.ua/4_2014/13.pdf., с. 55. (дата звернення: 03.03.2018).
15. Берзтыс Я. Теория земельной ренты (в связи с этапами развития капитализма в земледелии). Москва; Ленинград: Центр. упр. печати ВСНХ СССР, 1925. 156 с.
16. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Пер. с англ., 4-еизд. Москва: «Дело Лтд», 1994. 720 с.
17. Блауг М. 100 великих экономистов после Кейнса. Пер. с англ. под ред. М. А. Сторчевого. Санкт-Питербургб: Экономическая школа, 2008. 384 с.

18. Боев В.Р. Закупочные цены и чистый доход колхозов. Москва: Колос, 1969. 192 с.
19. Боярчук Д. Цікаві факти про ПДВ. URL : http://cost.ua/files/vat-report.pdf (дата звернення: 12.05.2019).
20. Бугуцький О. А. Аналіз ефективності сільськогосподарського виробництва. Київ : Урожай, 1976. 264 с.
21. Будзяк В. М., Будзяк О.С. Інституціональне забезпечення повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення. *Агросвіт.* 2017. № 10. С. 3-10.
22. Будзяк В.М. Формування ринку земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК.* 2008. № 8. С. 118-122.
23. Буздалов И. Опыт и результаты аграрных реформ в Китае и России. *АПК: экономика, управление.* 2014. №12. С. 3-18.
24. Буздалов И. Природная рента как категория рыночной экономики. *Вопросы экономики.* 2004. №3. С. 24-35.
25. Бюджетний кодекс України від 08. 07.2010 № 2456-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17 (дата звернення: 20.02.2019).
26. Вибіркове відшкодування ПДВ на олійні неприйнятне. URL: https://agronews.ua/node/91157 (дата звернення: 12.05.2019).
27. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / [Пасхавер Б.Й., Шубравська О.В., Молдаван Л.В. та ін.]; за ред. акад. УААН Б.Й. Пасхавера. Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009. 432 с.
28. Власність у сільському господарстві / В.В. Юрчишин, О.М. Онищенко, П.Т. Саблук та ін.; За ред. В.В. Юрчишина, П.Т. Саблука. Київ : Урожай, 1993. 352 с.
29. Внешние долги СССР. Размеры, причины возникновения, состояние финансов. URL : http://www.inoforum.ru/forum/index.php?showtopic=79341 (дата звернення: 16.02.2017).
30. Волковинський В.М., Хоптяр Ю.А. Столипінська аграрна реформа // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 9. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2012. 944 с.
31. Ворчестер Д. А.. Пересмотр теории ренты. Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. Т.3. / Под ред. В.М. Гальперина. Санкт-Питербург.: Экономическая школа. 1999. URL: https:// www.seinstitute.ru/Files/v3-13-worceste_p356-385.pdf, с. 358. (дата звернення 28.01.2019).
32. Вперше представлено чотири моделі майбутнього ринку земель. URL : https://rdo.in.ua/news/vpershe-predstavleno-chotyry-modeli-maybutnogo-rynku-zemel (дата звернення: 16.05.2019).
33. Всемирная история экономической мысли: В 6 т. Т.2. От Смита и Рикардо до Маркса и Энгельса / МГУ им. М.В. Ломоносова; Гл. Редкол.: В.Н. Черковец (гл. ред.) и др. Москва: Мысль, 1988. 574 с.
34. Всемирная история экономической мысли: В 6 т. Т.4. Теория социализма и капитализма в межвоенный период / МГУ им. М.В. Ломоносова; Гл. редкол.: В.Н. Черковец (гл. ред.) и др. Москва: Мысль, 1990. 590 с.

35. Гадзало Я.М., Жук В.М. Наукові основи розвитку аграрного підприємництва та сільських територій за селозберігаючою моделлю (наукова доповідь). Київ : ННЦ ІАЕ, 2015. 40 с.
36. Гайдуцький П.І. Аграрна реформа Л.Д. Кучми в Україні. Київ: ТОВ «Інформаційні системи», 2015. 448 с.
37. Гайдуцький П.І., Стельмащук А.М. Земля: власність, оренда, рента. Київ: Урожай, 1994. 184 с.
38. Галиця О., Нів'євський О. Мораторій на продаж землі: скільки платить Україна за неквапливість https://www.epravda.com.ua/publications/2019/06/24/648837/?fbclid=IwAR2XxBvwqYTDOSCn2T1-5M4jNNeF9GqcY0KxdfRSVnmN9TQhYBuZCCpvfwU (дата звернення: 24.05.2019).
39. Головне управління Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру у Сумській області: офіційний сайт. URL : http://sumska.land.gov.ua/v-rezultati-provedennia-zemelnykh-auktsioniv-u-mynulomu-rotsi-do-biudzhetiv-sumshchyny-nadiishlo-ponad-15-milioniv-hryven/(дата звернення: 15.01.2019).
40. Головченко В.В., Ковальський В.С. Юридична термінологія: Довідник. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 224 с.
41. Горб-Ромашкевич Ф. К. Лекции по истории, теории и практике оценки недвижимых имуществ. Полтава : Типо-Литография Губернского Правления, 1902. 47 с.
42. Горб-Ромашкевич Ф. Поземельный кадастр в теории и практике первой половины XIX столетия. Ч. I. Варшава: Типография Варшавского уч. округа, 1892. II + 281 с.
43. Горлачук В.В., Колосюк А.А. Вдосконалення організаційно-економічного механізму розвитку ринку землі в Україні. *Бізнес-навігатор.* 2011. Вип. 25. С. 197-209.
44. Горох О.В. Організація кредитування сільськогосподарських підприємств у банківських установах України. *Вісник ХНАУ. Економічні науки.* 2014. №4. С. 110-116.
45. Греков Л.Д., Юрченко А.Д., Мірошниченко А.М. Економічне стимулювання раціонального використання земель. *Землевпорядний вісник.* 2008. № 1. С. 34-38.
46. Гриценко О.А. Економічна теорія прав власності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2011. № 4 (7). С.93-103.
47. Гудзь О.Є., Сомик А.В. Державна програма фінансової підтримки підприємств АПК через механізм здешевлення кредитів. *Економіка АПК.* 2008. №11. С. 54-63.
48. Гуторов О.І. Концептуальні засади формування ринку земель сільськогосподарського призначення. *Збірник наук. праць ТДАУ. Серія «Економічні науки»* / Таврійський державний агротехнологічний університет. Мелітополь : Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс». 2012. №2 (18), т. 1. С. 114-120.

49. Гуторов О.І. Проблеми сталого землекористування у сільському господарстві: теорія, методологія, практика: монографія. Харків: «Едена», 2010. 405 с.
50. Даниленко А.С. Ринок земель в Україні та перспективи його подальшого розвитку. *Земля і власність.* 2004. № 9 (107). С. 4–5.
51. Дані щодо професійного складу зареєстрованих безробітних та вакансій у розрізі професій / Державна служба зайнятості України. URL : https://www.dcz.gov.ua/publikaciya/3-dani-shchodo-profesiynogo-skladu-zareyestrovanyh-bezrobitnyh-ta-vakansiy-u-rozrizi (дата звернення: 25.04.2019).
52. Данкевич А.Є. Розвиток орендних земельних відносин. *Землевпорядний вісник.* 2015. № 10. С. 34-39.
53. Данкевич В.Є. Методологічні уроки Європейського досвіду розвитку земельних банків. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки).* 2014. № 4(28). С. 32-38.
54. Дема Д.І. Методологічні зміни в оподаткуванні сільськогосподарських товаровиробників. *Фінанси України.* 2001. № 2. С. 19 – 23.
55. Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК: монографія [Дем'яненко М.Я., Саблук П.Т., Скупий В.М. та ін.]; за ред. М.Я. Дем'яненка. Київ: ННЦ ІАЕ. 2011. 372 с.
56. Державна служба статистики України: офіційний сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 12.05.2019).
57. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру: офіційний сайт URL : https://land.gov.ua. (дата звернення: 17.01.2019).
58. Держгеокадастр підбив підсумки 2018 року у сфері земельних відносин. URL : http://land.gov.ua/derzhheokadastr-pidbyv-pidsumky-2018-roku-u-sferi-zemelnykh-vidnosyn/ (дата звернення: 17.01.2019).
59. Деякі питання реалізації пілотного проекту із запровадження електронних земельних торгів і забезпечення зберігання та захисту даних під час їх проведення: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.06.2017 № 688. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2017-%D0%BF (дата звернення: 15.01.2019).
60. Дєнков Д. Торги в Раді. Як аграрне лобі вибивало собі пільги за бюджет. URL : https://www.epravda.com.ua/publications/2015/12/25/573978/ (дата звернення: 12.05.2019).
61. Діброва А.Д. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва: теорія, методологія, практика : монографія . Київ: Формат, 2008. 488 с.
62. Дієсперов В.С. Ефективність виробництва у сільськогосподарському підприємстві: Монографія. Київ: Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», 2008. 340 с.
63. Дієсперов В.С. Сільськогосподарські підприємства із столичними власниками. *Економіка АПК.* 2011. №6. С.94-99.
64. Добряк Д. С. Земельна реформа і формування ринку землі в Україні. *Економічний часопис.* 1999. № 6. С. 31–34.

65. Добряк Д. С., Мартин А. Г., Вітвицька В. М. Концептуальні засади формування та функціонування ринкових земельних відносин у сільському господарстві. *Землеустрій і кадастр.* 2008. № 1. С. 5–9.
66. Добряк Д.С., Мартин А.Г. Теоретичні засади функціонування ринку земель як складової суспільно-економічних відносин. *Землеустрій і кадастр.* 2010. №4. С. 3-8.
67. Довкілля України за 2016 р. : статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2017. 226 с.
68. Довкілля України за 2017 р. : статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 225 с.
69. Другак В.М., Поліщук В.Г. Економічна сутність земельної іпотеки на засадах ринку права оренди землі. *Землеустрій і кадастр.* 2014. №1-2. С. 31-39.
70. Економічна активність населення України за 2017 рік: статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018., 205 с.
71. Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 1. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.
72. Економічна історія України: Навч. посібник. Видання друге / Уперенко М.О., Кузнєцов Е.А., Парієнко Г.К., Коломійчук Т.Х., Петришина Л.В., Мамонова В.О. Харків: ТОВ. «Одіссей», 2005. 496 с.
73. Економічна теорія. Політекономія: Навч. посібник / За заг. ред. В.М. Семененка та Д.І. Коваленка. - К.: Центр учбової літератури, 2010. 360 с.
74. Економічна теорія: Навч. посібник / Бурляй А.П. та ін. К.: Центр учбової літератури, 2009. 520 с.
75. Економічні проблеми XXI століття: міжнародний та український виміри / за ред. С. І. Юрія, Є. В. Савельєва. Київ : Знання, 2007. 595 с.
76. Економічні, екологічні та соціальні аспекти використання земельних ресурсів в Україні: колективна моногр. / за ред. О.В. Ульянченка; Харк. нац. аграр. ун-т. Харків: Смугаста тип., 2015. 320 с.
77. Емельянов А. М. Экономика сельского хозяйства : учебник Москва: Экономика, 1982. 560 с.
78. Емельянов А.М. Регулируемый рыночный оборот земли и частная собственность на землю. *Вопросы экономики.* 2001. №8. С. 80-91.
79. Ефективне управління земельними ресурсами. Фото. URL: http://agrovolyn.gov.ua/news/efektyvne-upravlinnya-zemelnymy-resursamy-foto (дата звернення 15.05.2019).
80. Ефективні фермери чи неефективні агрохолдинги? URL: https://latifundist.com/193-efektivn-fermeri-chi-neefektivn-agroholdingi (дата звернення 12.11.2018).
81. Єдиний соціальний внесок (ЄСВ) в Україні. URL : https://index.minfin.com.ua/ua/labour/social/ (дата звернення: 26.04.2019).
82. Жамс Э. История экономической мысли XX века: Пер. с франц. П. Олдака, А. Покровского Москва: Иностранная литература, 1959. 572 с.
83. Жуков Е.Е. История политической экономии капитализма. 1989. URL : https://finlit.online/ekonomiki-politicheskoy-istoriya/istoriya-politicheskoy-ekonomii.html]. (дата звернення 15.01.2019).

84. За результатами земельних торгів, проведених у першому кварталі 2019 року, місцеві бюджети отримають майже втричі більше прогнозованого. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/news/za-rezultatami-zemelnih-torgiv-provedenih-u-pershomu-kvartali-2019-roku-miscevi-byudzheti-otrimayut-majzhe-vtrichi-bilshe-prognozovanogo (дата звернення: 21.04.2019).
85. Забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України на внутрішньому і зовнішньому ринках: Наукова доповідь / [Трегобчук В.М., Пасхавер Б.Й., Бородіна О.М. та ін.]; за ред. акад. УААН В.М. Трегобчука, чл.-кор. УААН Б.Й. Пасхавера. Київ: Ін-т екон. та прогнозув., 2007. 260 с.
86. Завадський Й.С. Економічний словник / Й.С. Завадський, Т.В. Осовська, О.О. Юшкевич. Київ: Кондор, 2006. 356 с.
87. Задоя А.А., Петруня Ю.Е. Основы экономической теории: Учеб. пособие. – М.: Рыбари, 2000. 479 с.
88. Закон Украины «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Украины». *Ведомости Верховной Рады Украины.* 1993. №26.
89. Затраты на логистику в Украине существенно выше, чем в ЕС и США. Новости агрорынка. 2018. №139 (37905). С. 2.
90. Заяць В.М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2012. 390 с.
91. Земельна реформа старих країн-членів ЄС — досвід Нідерландів. URL: https://agropolit.com/spetsproekty/264-zemelna-reforma-starih-krayin-chleniv-yes--dosvid-niderlandiv (дата звернення: 14.01.2019).
92. Земельний кодекс України від 13.03.1992 р. № 2196-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2196-12 (дата звернення: 15.04.2018).
93. Земельний кодекс України від 18.12.1990 р. № 561-XII URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12 (дата звернення: 15.04.2018).
94. Земельний кодекс України Кодекс від 25.10.2001 № 2768-III. URL : http:// http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page3. (дата звернення: 15.04.2018).
95. Земельний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 1992 р. №25.
96. Земля: договори, суд, законодавство: Науково-практичний посібник/ За заг. ред. С.Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2008. 832 с.
97. Зміни, що вносяться до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 126.URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80 (дата звернення: 10.04.2019).
98. Зміни, що вносяться до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 300. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-2018-%D0%BF#n11 (дата звернення: 12.05.2019).

99. Зовнішня торгівля України за 2009 рік: статистичний збірник / Державний комітет статистики України. Київ, 2010. 100 с.
100. Зовнішня торгівля України товарами і послугами за 2017 рік: статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 147 с.
101. Зубець М.В. Напрями економічного зростання агропромислового комплексу України. Київ: Аграрна наука, 1999. 56 с.
102. Иохин В.Я. Экономическая теория: Учебник. Москва: Юристъ, 2000. 861 с.
103. История мировой экономики: учебник / под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. Москва: ЮНИТИ, 2001. 727с.
104. История экономической мысли: Часть третья; Под ред. Ф.Я. Полянского. Издательство Московского университета, 1970. 496 с.
105. Івченко В.Є. Пояснювальна записка до проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження українського села та відродження фермерства» №6368 від 13.04.2017р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=61619 (дата звернення: 16.04.2019).
106. Інвертаризація земель в Україні завершиться через 4 роки. URL : https://landlord.ua/news/invertaryzatsiia-zemel-v-ukraini-zavershytsia-cherez-4-roky/ (дата звернення: 16.05.2019).
107. Іпотечне кредитування в аграрному секторі економіки України : монографія / М. Я. Дем'яненко, В. М. Алексійчук, О. Є. Гудзь, А. В. Сомик. Київ: ННЦІАЕ, 2005. 106 с.
108. Ісакова Д. Рейтинг 20 найефективніших агрокомпаній України. Forbes. 2015. №8. URL: http://forbes.net.ua/ua/magazine/forbes/1399408-rejting-20-najefektivnishih-agrokompanij-ukrayini#20 (дата звернення: 28.02.2019).
109. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [С.В. Степаненко, С.Н. Антонюк, В.М. Фещенко, Н.О. Тимочко]; за ред. С.В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.
110. Історія економічних учень: Підручник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Тараненко, А.М. Поручник та ін.; за ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Тараненко. Київ: КНЕУ, 2001. 564 с.
111. Калашнікова Т.В. Стан і тенденції розвитку кредитного забезпечення аграрної галузі України. *Фінанси України.* 2010. №10. С. 29-37.
112. Каратаев Н.К., Степанов И.Г. История экономических учений Западной Европы и России (до возникновения марксизма): курс лекцій. Москва: Соцэкгиз, 1959. 440 с.
113. Карлюк И.Я. Проблемы эквивалентности обмена между сельским хазяйством и промышленностью. Хозрасчет и цены в социалистическом сельском хозяйстве / Под ред. Л.Н. Кассирова. Москва: Наука, 1969. 290 с.
114. Касл Э., Беккер М., Нелсон А. Эффективное фермерское хозяйствование. Пер. с англ. и предисл. А.А. Белозерцева. Москва: Агропромиздат, 1991. 496 с.
115. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. Москва: Издательство социально-экономической литературы («Соцэкгиз»), 1960. 551 с.

116. Кириленко І.Г. Актуальні питання ринку земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК.* 2009. № 3. С. 44–46.
117. Киричевський І. Підрахуй селян: що дасть державі єдиний реєстр одноосібників. URL: https://agravery.com/uk/posts/show/pidrahuj-selan-so-dast-derzavi-edinij-reestr-odnoosibnikiv (дата звернення:16.04.2019).
118. Кількість сільськогосподарських кооперативів зросла до 735. URL : http://agroportal.ua/ua/news/ukraina/kolichestvo-selskokhozyaistvennykh-kooperativov-vozroslo-do-735/ (дата звернення:16.04.2019).
119. Коваль О.М. Напрями підвищення ефективності виробництва сільськогосподарських підприємств України. *Агросвіт.* 2011. № 2. С. 13–15.
120. Колесник І. А. Проблеми та перспективи розвитку аграрної іпотеки в Україні у контексті світового досвіду. *Європейські перспективи.* 2011. №2, ч. 2. С. 13–17.
121. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва: Юрид. лит., 1983. 48 с.
122. Конституція України. Закон від 28.06.1996 №254к/96. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/page. (дата звернення: 22.02.2019).
123. Конституція України: Закон України від від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 22.02.2019).
124. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року: схв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80 (дата звернення: 12.05.2019).
125. Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 664-р URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80 (дата звернення: 10.04.2019).
126. Кулинич П.Ф. Правове регулювання орендни сільськогосподарських земель на засадах публічно-приватного партнерства: шляхи вдосконалення. *Юридична Україна.* 2013. № 7. С. 76-81.
127. Кулинич П.Ф. Аналіз проекту Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення» та пропозиції щодо його вдосконалення. URL : https://sites.google.com/site/agrarnijsouzukraieni/pres-sluzba/novini-1/novini-asu/11zovtnavidbuloszasidannakomisiiezpitanspriannazemelnijreformitazemelnihvidnosin/propoziciie (дата звернення: 11.05.2019).
128. Курс политической экономии. В 2-х т. Т. I. Под ред. Н.А. Цаголова. Учеб. пособие для экон. вузов и фак. Изд. 3-е, переработ. и доп. Москва: Экономика, 1973. 832 с.
129. KSG Agro инвестирует 11 млн. грн. в строительство репродуктора на свинокомплексе. Интерфакс-агро. 2019. №6. С. 20.
130. Лайко П. О. Державна фінансово-кредитна підтримка сільського господарства в ринковій економіці. Київ: ІАЕ УААН, 2008. 426 с.

131. Лебедев В. О поземельном налоге. Санкт-Питербургб : Типография и литография Карла Куна, 1868. – IV + 153 с.
132. Лебедев В.А. Местные налоги. Опыт исследования теории и практики местного обложения. Санкт-Питербург: Типо-Литография А. М. Вольфа, 1886. XXI + 582 с.
133. Левек Р., Ходаківська О.В., Юрченко І.В. Моделі регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в країнах Європейського Союзу. *Економіка АПК.* 2017. № 10. С. 5-12.
134. Лукинов И.И. Воспроизводство и цены. Москва: Экономика, 1977. 431 с.
135. Лукинов И.И. Ценообразование и рентабельность производства сельскохозяйственных продуктов. Москва: Колос, 1964. 423 с.
136. Лукінов І. Агропромислова політика у макроструктурних пріоритетах. *Економіка України.* 1996. № 10. С. 418.
137. Лупенко Ю.О., Ходаківська О.В. Наукові засади запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Економіка АПК. 2016. № 12. С. 5-15.
138. Лупенко Ю.О., Ходаківська О.В. Моделі обігу земель сільськогосподарського призначення: результати анкетних досліджень. *Економіка АПК.* 2018. № 9. С. 5-15.
139. Лупенко Ю.О., Ходаківська О.В. Трансформація земельних відносин у сільському господарстві (аналітичний огляд). Київ : ННЦ ІАЕ, 2015. 52 с.
140. Лупенко Ю.О., Кропивко М.Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. *Аграрна біржа.* 2014. №7 (26). С.8-18.
141. Любимов Л. Учение о ренте. Москва ; Ленинград, 1927. 534 с.
142. Лютий І., Тропіна В. Концепція реформування податкової системи України та конкурентоспроможність національної економіки. *Економіка України.* 2007. № 8. С. 19-27.
143. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров Москва : Дело, Вита-Пресс, 1996. 544 с.
144. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки: монографія. Київ: ІАЕ УААН, 2006. 670 с.
145. Макарова В.В. Зарубіжний досвід функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення. URL : http://www.rusnauka.com/21_DNIS_2009/Economics/49110.doc.htm (дата звернення: 15.05.2019).
146. Макконнелл К.Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика : в 2 т. : пер. с англ. 11-го изд. Т. 1. Москва: Республика, 1992. 399 с.
147. Макконнелл К.Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика : в 2 т. : пер. с англ. 11-го узд. Т. 2. Москва : Республика, 1992. 400 с.
148. Малиновський Б. Нідерланды встановили рекорд по експорту АПК-інновацій. *Пропозиція.* 23.01.2017. URL: http://propozitsiya.com/ua/niderlandy-vstanovyly-rekord-z-eksportu-apk-innovaciy (дата звернення: 03.03.2018).
149. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. Інститути та інституції у розвитку аграрної сфери економіки. *Економіка АПК.* 2011. №7. С. 169-176.

150. Маркс К. Теории прибавочной стоимости (IV том «Капитала») / Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 26. Ч. I. XXVI, 477 с.
151. Маркс К. Теории прибавочной стоимости (IV том «Капитала») / Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 26. Ч. II. 704 с.
152. Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 годов (первоначальный вариант «Капитала») / Маркс К., Энгельс Ф.Соч., 2-е изд., т. 46. Ч. I. XXIV, 560 с.
153. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 4. Москва: Политиздат, 1986. 681 с.
154. Маркс К. Капитал. Том третий / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 9. Ч. 2. Москва: Политиздат, 1988. 506 с.
155. Маркс К. Капитал. Том третий / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 9. Ч. 1. – М.: Политиздат, 1988. XX, 475 с.
156. Маркс К. Капитал. Том второй / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 8. Москва: Политиздат, 1987. 589 с.
157. Маркс К. Капитал. Том первый / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 7. Москва: Политиздат, 1987. XX, 811 с.
158. Маркс К. Нищета философии / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 3. Москва: Политиздат, 1985. 637 с.
159. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 2. Москва: Политиздат, 1985. 574 с.
160. Мартин А.Г. Оновлення методичних засад нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. *Землеустрій і кадастр.* 2013. №3. С. 30-51.
161. Мартин А.Г. Оновлення методичних засад нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. URL : https://zsu.org.ua/andrij-martin/9220-onovlennya-metodichnikh-zasad-normativnoji-groshovoji-otsinki-zemel-silskogospodarskogo-priznachennya (дата звернення: 12.05.2019).
162. Мартин А.Г. Проблеми орендних відносин у сільськогосподарському землекористуванні. *Землевпорядний вісник.* 2011. № 9. С. 18-24.
163. Мартинюк М.П. До питання економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки».* 2016. Вип. 18. С. 120-123.
164. Маршалл А. Принципы политической экономии : [в 3-х т.]. Т. I. Москва : Прогресс, 1983. 415 с.
165. Маршалл А. Принципы политической экономии : [в 3-х т.]. Т. II. Москва : Прогресс, 1984. - 310 с.
166. Маршалл А. Принципы политической экономии : [в 3-х т.]. Т. III. Москва : Прогресс, 1984. 351 с.
167. Мельник Л.В. Державне регулювання та підтримка використання ресурсного потенціалу іпотечного кредитування в аграрній сфері. *Економіка і суспільство.* 2017. Випуск 13. С. 1165-1172.

168. Меморандум між Україною і МВФ. URL : http://www.slideshare.net/Novoe/2017-74371426. (дата звернення: 10.05.2017).
169. Месель-Веселяк В. Я. Напрями забезпечення конкурентоспроможності аграрного виробництва. *Економіка АПК. 2009.* № 10. С. 7 – 15.
170. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Нові методичні підходи до вдосконалення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК.* 2016. № 2. С. 22–28.
171. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. *Економіка АПК.* 2005. № 6. С. 17 – 26.
172. Методика грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 23.03.1995 р. № 213. Законодавство України про земельні ділянки. Аграрне законодавство України. 1997. Вип. 2, № 6. С. 41-46.
173. Методичні рекомендації щодо економічного стимулювання власників землі та землекористувачів зараціональне використання і охорону земель / М.М. Федоров [та ін.]. Київ : ІАЕ УААН, 2010. 30 с.
174. Минагропрод в 2018 г. выплатил аграриям свыше 4 млрд. грн.. господдержки. *Интерфакс-агро.* 2019. №5. С.18.
175. Мінагрополітики разом з європейськими експертами напрацювали шляхи залучення малих виробників до організованого аграрного ринку. URL : http://www.minagro.gov.ua/node/26605 (дата звернення: 16.04.2019).
176. Мінекономрозвитку пропонує Президенту ветувати Закон про продовження мораторію на продаж землі. URL : http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=ed1bfd61-d3e8-412e-9afa-5f71c98e096e&title=MinekonomrozvitkuProponuPrezidentuVetuvatiZakonoproektProProdovzhenniaMoratoriiuNaProdazhZemli (дата звернення: 10.05.2019).
177. Мінімальна заробітна плата. URL : https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/min/ (дата звернення: 30.03.2019).
178. Мінімальна зарплата в Україні з 2000 по 2019 рр. URL : https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/min/ (дата звернення: 26.04.2019).
179. Міністерство аграрної політики та продовольства України: офіційний сайт URL : http://minagro.gov.ua/organic_ministry?nid=26760 (дата звернення: 12.05.2019).
180. Моніторинг земельних відносин: 2016-2017. Статистичний щорічник. URL : http://land.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/monitoring.pdf (дата звернення: 10.02.2019).
181. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування. URL: https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/359/10.01.2019.pdf (дата звернення: 17.01.2019).
182. Москаленко А. Земельне оподаткування: історія, методологія, практика. *Регіональна економіка.* 1999. № 4. С. 246 – 254.
183. МХП у 2018 році збільшив експорт курятини на 30%. URL: http://460637.procoua.web.hosting-test.net/news/comp/21083.html (дата звернення: 21.02.2019).

184. Назаренко О.В. Землекористування аграрних підприємств: механізми та системи управління: монографія. Харків: Смугаста типографія, 2017. 352 с.
185. Найт Ф. Х.. Прибыль. Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. Т.3. / Под ред. В.М. Гальперина. Санкт-Питербург: Экономическая школа. 1999. URL : https:// www.seinstitute.ru/Files/v3-16-knight_p434-448.pdf, с. 437 (дата звернення: 21.02.2019).
186. Напрями та засоби розвитку сільських територій в контексті зміцнення соціально-економічної безпеки України: монографія / За ред. Т.Г. Васильціва, В.В. Бойка. Львів: Ліга-Прес, 2016. 260 с.
187. Народне господарство Української РСР в 1968 році: стат. щорічник. Київ: «Статистика», 1969. 609 с.
188. Народное хазяйство СССР в 1985 г.: статистический ежегодник / ЦСУ СССР. Москва: Финансы и статистика, 1986. 655 с.
189. Народное хазяйство СССР в 1990 г.: статистический ежегодник / Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистика, 1991., 752 с.
190. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи /за наук. ред. Л.Я. Новаковського. Київ: Аграр. наука, 2015, 48 с.
191. Національний банк зберіг облікову ставку на рівні 17,5% річних. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=96166792&cat_id=55838 (дата звернення: 06.05.2019).
192. Національний банк України: офіційний сайт. URL : https://www.bank.gov.ua/control/uk/index(дата звернення: 12.05.2019).
193. Нитти Ф. Основные начала финансовой науки : пер. с итал. Москва : Издание М. и С. Сабашниковых, 1904. XXXII + 624 с.
194. Новаковський Л. Я. Проблеми методичного забезпечення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. *Вісник аграрної науки.* 2015. № 12. С. 11–16.
195. Новаковський Л. Я. Уповільнена хода земельної реформи. *Дзеркало тижня.* 2015. №24 (3 липня 2015 р.).
196. Обсяг кредитів на придбання землі та під її заставу на інші цілі може сягнути від 30 до 100 млрд. грн. URL : https://agropolit.com/news/12138-obsyag-kreditiv-na-pridbannya-zemli-ta-pid-yiyi-zastavu-na-inshi-tsili-moje-syagnuti-vid-30-do-100-mlrd-grn (дата звернення: 06.05.2019).
197. Обсяги переробки сої в Україні досягли історичного максимуму. URL https://landlord.ua/news/obsiahy-pererobky-soi-v-ukraini-dosiahly-istorychnoho-maksymumu/ (дата звернення: 12.05.2019).
198. Обушенков Н.Г., Майендорф А.Л. Государственное регулирование и динамика цен на сельскохозяйственную продукцию в США и ЕЭС. Москва: ВНИИ-ТЭИагропром, 1986. 52 с.
199. Огляд стану земельних відносин в Україні. Випуск 27 лютого 2017 р. URL :http://land.gov.ua/wp-content/uploads/2017/03/Land-Review-onthly_3_final-1.pdf (дата звернення: 25.02.2019).
200. Определена десятка лучших экспортеров пшеницы Украины в 2018 году.URL: https://elevatorist.com/novosti/7856-opredelena-desyatka-luchshih-eksporterov-pshenitsyi-ukrainyi-v-2018-godu (дата звернення: 25.03.2019).

201. Основи економічної теорії: Навч. посібник / За заг. ред. П.В. Круша, В.І. Депутат, С.О. Тульчинської. Київ: Каравела, 2008. 448 с.
202. Основи економічної теорії: Підручник / За науковою. ред. Федоренка В.Г. – 2-ге вид. перероблене і доповнене. - К.: Алерта, 2007. 519 с.
203. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2013 рік: статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. Київ, 2014., 84 с.
204. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2017 році: статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. Київ, 2018., 80 с.
205. Остапчук Л.В. Агроекологічне обґрунтування раціонального використання деградованих і малопродуктивних земель Київської області. *Агроекологічний журнал.* 2016. № 4. С. 47-56.
206. Оцінка земель : Навчальний посібник / М.Г. Ступень, Р.Й. Гулько, І.Р. Залуцький [та ін.]; за заг. ред. М.Г. Ступеня. Львів : «Новий світ-2000». 2008. 308 с.
207. Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Аграрна історія України: навч. посібник. Київ: ВЦ «Просвіта», 2007. 532 с.
208. Пасхавер Б. Ціни виробництва і споживання продовольчого ринку. *Економіка України.* 2007. № 12. С. 51–61.
209. Пасхавер Б. Цінова конкурентність аграрного сектора. *Економіка України.* 2007. № 1. С. 78–87.
210. Пасхавер Б.Й. Ринок землі: світовий досвід та національна стратегія. *Економіка АПК.* 2009. №3. С. 47-53.
211. Пасюта А.А. Власність на землю як економічна категорія. *Економіка АПК.* 2007. №2. С. 22-26.
212. Петренко розповів, скільки землі за рік повернула власникам антирейдерська комісія. URL : https://www.epravda.com.ua/news/2019/01/18/644430/ (дата звернення: 12.05.2019).
213. Петти В. Трактат о налогах и сборах. Verbum sapienti – слово мудрым. Разное о налогах. Москва : Ось – 89, 1997. 112 с.
214. Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Классика экономической мысли: Сочинения. Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. 896 с.
215. Пизенти А. Очерки политической экономии капитализма: В двух томах. Том I. Пер. с итал. Москва: Издательство «Прогресс», 1976. 840 с.
216. Пикус С. Проблема аграрного кризиса / С. Пикус // На аграрном фронте. 1928. № 1. С. 50-60.
217. Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об’єднаних територіальних громад: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 січня 2018 р. № 60-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pitannya-peredachi-1 (дата звернення: 17.01.2019).

218. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
219. План пріоритетних дій Уряду на 2019 рік: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1106-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-ritetnih-dij-uryadu-na-2019-rik (дата звернення: 11.05.2019).
220. Податковий кодекс України від 2.12.2010 р. №2755-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 12.05.2019).
221. Политическая экономия: Учебник. Изд. третье, переработ. / К.В. Островитянов, Л.А. Леонтьев, Лаптев И.Д. и др. Москва: Госполитиздат, 1958. 680 с.
222. Політична економія: Навч. посібник / За ред. О.В. Рибалкіна, В.Г. Бодрова. Київ: Академвидав, 2007. 672 с.
223. Порядок ведення агрохімічного паспорта поля, земельної ділянки: затв. Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 11 жовтня 2011 р. № 536. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1517-11. (дата звернення: 12.05.2019).
224. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1102. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-2004-%D0%BF (дата звернення: 10.04.2019).
225. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 106. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF (дата звернення: 10.04.2019).
226. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва) : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 107. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/107-2018-%D0%BF (дата звернення: 14.04.2019).
227. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 300. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/300-2015-%D0%BF(дата звернення: 12.05.2019).
228. Порядок економічного стимулювання використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів: Проект Постанови Кабінету Міністрів України. URL : http://minagro.gov.ua/node/2493 (дата звернення: 30.04.2019).
229. Пояснювальна записка до доопрацьованого проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств». URL :

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64040 (дата звернення: 16.04.2019).
230. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». URL : http://minagro.gov.ua/node/26404 (дата звернення: 16.04.2019).
231. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» № 6527-д від 25.06.2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=64294 (дата звернення: 16.04.2019).
232. Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян – власників земельних ділянок і земельних часток (паїв): Указ Президента України від 02.02.2002 № 92/2002. URL: http: zakon0.rada.gov.ua/laws/show/92/2002 (дата звернення: 20.05.2018).
233. Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян – власників земельних ділянок і земельних часток (паїв): Указ Президента України від 02.02.2002 № 92/2002. URL: http: zakon0.rada.gov.ua/laws/show/92/2002 (дата звернення: 20.05.2018).
234. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1529/99 (дата звернення: 10.05.2018).
235. Про власність в СРСР: Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 06.06.1990 р. № 1305-1. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v1305400-90 (дата звернення:15.04.2018).
236. Про власність: Закон УРСР від 07.02.1991 р. № 697-XII - URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/697-12(дата звернення: 15.04.2018).
237. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні: Закон України 10.07.2018 № 2498-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-19 (дата звернення: 10.01.2019).
238. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів: Закон України від 04.06.2009 № 1443-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1443-17 (дата звернення: 12.03.2019).
239. Про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: Проект Закону України. URL : http://minagro.gov.ua/node/26404 (дата звернення: 16.04.2019).
240. Про внесення змін до Закону України «Про оренду землі» (щодо забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку сільських територій): Проект Закону України №6464 від 18.05.2017 р. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=61811 (дата звернення: 20.04.2019).
241. Про внесення змін до Земельного кодексу України та деяких інших законодавчих актів щодо протидії рейдерству: Проект Закону України №8121 від 14.03.2018 р. URL :

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=8121&skl=9 (дата звернення: 12.05.2019).
242. Про внесення змін до Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.10. 2011 р. №1185. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1185-2011-%D0%BF (дата звернення: 17.11.2018).
243. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 10.07.2018 № 2497-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19 (дата звернення: 16.04.2019).
244. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році: Закон України від 24.12.2015 № 909-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-19 (дата звернення: 16.04.2019).
245. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28.12.2014 р. № 71-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/71-19 (дата звернення: 12.05.2019).
246. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році: Закон України від 24.12.2015 № 909-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-19 (дата звернення: 12.05.2019).
247. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо зменшення ставки податку на додану вартість для сільськогосподарських підприємств: Проект Закону України №7420 від 19.12.2017 р. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=63175 (дата звернення: 12.05.2019).
248. Про Державний бюджет України на 2018 рік: Закон України від 07.12.2017 р. № 2246- VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19 (дата звернення: 10.04.2019).
249. Про Державний бюджет України на 2019 рік: Закон України від 23.11.2018 р. № 2629- VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19 (дата звернення: 12.04.2019).
250. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL : https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1877-15 (дата звернення: 16.02.2019).
251. Про закінчення строку застосування остаточних антидемпінгових заходів щодо імпорту в Україну нітрату амонію (аміачної селітри) походженням з Російської Федерації: Повідомлення Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 20.12. 2018 р. № n0016731-18. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0016731-18 (дата звернення: 21.03.2019).
252. Про застосування остаточних антидемпінгових заходів щодо імпорту в Україну нітрату амонію (аміачної селітри) походженням з Російської Федерації:

Рішення Міжвідомчої комісії з міжнародної торгівлі від 21.05.2008 р. № АД-176/2008/143-47. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/en/v-176324-08 (дата звернення: 21.03.2019).
253. Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 № 831. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2016-%D0%BF(дата звернення: 12.05.2019).
254. Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 № 164. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2010-%D0%BF (дата звернення: 27.02.2019).
255. Про затвердження Розподілу бюджетних призначень, передбачених у державному бюджеті на 2019 рік для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 01 березня 2019 р. № 98. URL : https://minagro.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-rozpodilu-byudzhetnih-priznachen-peredbachenih-u-derzhavnomu-byudzheti-na-2019-rik-dlya-finansovoyi-pidtrimki-zahodiv-v-agropromislovomu-kompleksi-shlyahom-zdeshevlennya (дата звернення: 10.04.2019).
256. Про зміну антидемпінгових заходів щодо імпорту в Україну нітрату амонію (аміачної селітри) походженням з Російської Федерації.: Повідомлення Міжвідомчої комісії з міжнародної торгівлі від 27.03.2018 р. № n0002324-18. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002324-18 (дата звернення: 21.03.2019).
257. Про невідкладні заходи щодо захисту власників земельних ділянок та земельних часток (паїв): Указ Президента від 19 серпня 2008 року № 725/ 2008. URL : http: zakon0.rada.gov.ua/laws/show/725/2008 (дата звернення: 20.05.2018).
258. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 03.12.1999 №1529/99 URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1529/99. (дата звернення: 20.05.2018).
259. Про обіг земель сільськогосподарського призначення: Проект Закону України від 08.10.2015 р. URL : https://land.gov.ua/info/proekt-zakon-ukrainy-pro-obih-zemel-silskohospodarskoho-pryznachennia/ (дата звернення: 11.05.2019).
260. Про обіг земель сільськогосподарського призначення: Проект Закону України від 13.12.2016 р. № 5535. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60724 (дата звернення: 11.05.2019).
261. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 № 161-XIV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14 (дата звернення: 16.01.2019).
262. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18.10.2005 № 2982-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2982-15 (дата звернення: 16.02.2019).

263. Про Основні засади розвитку соціальної сфери села: Указ Президента України від 20.12.2000 № 1356/2000. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1356/2000 (дата звернення: 25.04.2019).
264. Про охорону земель: Закон України від 19.07.2003 р. № 962-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15 (дата звернення: 30.04.2019).
265. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України від 05.06.2003 № 899-IV. URL : https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/899-15 (дата звернення: 17.01.2019).
266. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України 05.06.2003 № 899-IV URL : https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/899-15 (дата звернення: 16.02.2019).
267. Про приватизацію земельних ділянок: Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.1992 р. №15-92. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-92 (дата звернення: 16.04.2018).
268. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років: Закон України від 18.01.2001 р. № 2238-III. URL : https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2238-14 (дата звернення: 16.02.2019).
269. Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973-15 (дата звернення: 12.05.2018).
270. Про форми власності на землю: Закон України від 30.01.1992 р. № 2073-XII. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2073-12(дата звернення: 15.04.2018).
271. Програма розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Сумської області на період до 2020 року: затв. Рішенням Сумської обласної ради від 17.05.2019 р. URL : http://www.apk.sm.gov.ua/images/docs/programma_apk_2020.pdf (дата звернення: 11.05.2019.
272. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словар. Москва: ИНФРА-М, 1996. 496 с.
273. Рейдерство в законі, або бізнес – захисти себе сам. URL : https://agropolit.com/spetsproekty/536-reyderstvo-v-zakoni-abo-biznes--zahisti-sebe-sam (дата звернення: 12.05.2019).
274. Рибалко С.В., Танклевська Н.С. Купівля-продаж землі як фактор розвитку аграрного виробництва. *Економіка АПК.* 2009. №12. С. 34-36.
275. Розвиток земельних відносин в аграрній сфері : монографія / М.М. Федоров, В.Я. Месель-Веселяк, О.В. Ходаківська та ін.; за ред. Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської. Київ : ННЦ ІАЕ, 2016. 432 с.
276. Рослинництво України за 2017 рік: статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 222 с.
277. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період. *Економіка АПК.* 2008. № 14. С. 19 – 37.
278. Саблук П.Т. Становлення аграрної політики в Україні. *Економіка АПК.*

2006. № 1. С. 3–7.
279. Савчук В. К. Аналіз господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Київ: Урожай, 1995. 328 с.
280. Сагайдак А. Э. Земельный налог в сельском хозяйстве : монографія. Москва : Колос, 1992. 126 с.
281. Самуэльсон П. Экономика : Пер. с англ. В 2 т. Т. 1. Москва : Алгон, 1992. 333 с.
282. Самуэльсон П. Экономика : Пер. с англ. В 2 т. Т. 2. Москва : Алгон, 1992. 416 с.
283. Самуэльсон П. Экономика: Пер. с англ. В 2 т. Т.2. Москва: Машиностроение, 1994. 416 с.
284. Сапич В.И. Отношения собственности на землю как фактор продовольственной безопасности / Теоретико-методологические проблемы измерения, прогнозирования и управления продовольственной безопасностью России. Москва: ВИАПИ им. А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2014. С. 369-371.
285. Сапич В.И. Формирование конкурентной среды в арендных отношениях земель сельскохозяйственного назначения / Инновационное развитие аграрной науки и образования: мировая практика и современные приоритеты. Гянджа: Азербайджанский государственный аграрный университет, 2015. С. 295-299.
286. Сапич В.И. Социальная составляющая реализации отношений собственности на землю / Научное наследие академика А.А. Никонова и проблемы современной аграрной экономики. Москва : ВИАПИ им. А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2013. С. 214-216.
287. Сапич В.И. Тенденции землепользования в Украине в условиях глобализации / Глобализация и аграрная экономика России: тенденции, возможные стратегии и риски. Москва: ВИАПИ им. А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2011. С. 449-451.
288. Сапич В.І. Оренда як інструмент реалізації відносин власності на землю в аграрному секторі економіки. *Бізнес-інформ.* 2016. №1. С. 201-206.
289. Сапич В.І. Теоретико-методологічні засади розвитку відносин власності на землю. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: Економіка та менеджмент.* 2014. №4(59). С. 41-47.
290. Сапич В.І. Вплив сучасного стану відносин власності на землю на ефективність аграрного сектора України / Modern Tendencies in Business and Public Sector. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2016. С. 79-88.
291. Сапич В.І. Земельна рента як економічна форма реалізації відносин власності на землю. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії.* 2014. Вип . 1 (8). Т .2. С. 192-199.
292. Сапич В.І. Кредитування сільськогосподарських підприємств як чинник підвищення ефективності використання земельних ресурсів. Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств: монографія / за ред. Є.В. Мішеніна. Суми: Сумський національний аграрний університет, 2011. С. 72-77.

293. Сапич В.І. Методологічні основи реалізації відносин власності на землю в аграрному секторі економіки. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: Економіка та менеджмент*. 2012. №4(52). С. 41-45.
294. Сапич В.І. Трансформаційні зміни відносин власності на землю в аграрному секторі економіки. *Економіка АПК.* 2018. №4. С. 51-59.
295. Сапич В.І. Фінансово-кредитні чинники розвитку земельних відносин в аграрному секторі економіки. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики.* 2016. № 1. С. 13-27.
296. Сапич В.І. Економіко-правове забезпечення розвитку ринку земель сільськогосподарського призначення. *Економіка, фінанси, право.* 2011. №7. С. 40-43.
297. Сапич В.І. Економіко-правові основи становлення ринку земель сільськогосподарського призначення. Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств: монографія. Вип. 2 / за ред. Є.В. Мішеніна. Харків: ТОВ «Діса Плюс», 2013. С. 357-364.
298. Сапич В.І. Проблемні аспекти впровадження ринку земель сільськогосподарського призначення. *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету*. – 2012 – Випуск 20, том 2. – С. 265-268 (0,49 у.а.)
299. Сапич В.І. Формування ринкових земельних відносин як фактор розвитку сільських територій. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З.Гжицького.* Серія: Економічні науки. 2012. № 1. Ч. 2. С. 212-216.
300. Сапич В.І., Сапич Н.М. Інституційні фактори ефективності використання сільськогосподарських угідь. *Бізнес-інформ.* 2016. №2. – С. 254-262.
301. Сапич В.І., Сапич Н.М. Проблемні питання ефективності землекористування аграрних підприємств. Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств: монографія. Вип. 4 / за наук. ред. Строченко Н.І., Пилипенка В.В., Ковальової О.М. Суми: «Сумський національний аграрний університет», 2018. С. 145-161.
302. Сапич В.І., Сапич Н.М. Сільськогосподарське землекористування в умовах реформування відносин власності на землю. Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств: монографія. Вип. 3 / за наук. ред. Строченко Н.І., Пилипенка В.В., Ковальової О.М. Суми: «Сумський національний аграрний університет», 2016. С. 81-99.
303. Сапич В.І., Сапич Н.М. Ефективність використання земельних ресурсів суб’єктами аграрного бізнесу в Україні. Розвиток аграрного бізнесу в Україні: монографія / за ред. І.М. Брюховецького. Суми: «Сумський національний аграрний університет», 2016. С. 105-121.
304. Світовий банк оцінив втрати від мораторію на продаж землі. URL : https://biz.nv.ua/ukr/economics/vsesvitnij-bank-otsiniv-vtrati-vid-moratoriju-na-prodazh-zemli-2470295.html (дата звернення: 12.05.2019).
305. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли :

Пер. с англ. Москва : Прогресс, 1968. 600 с.
306. Серова Е.В. Аграрная экономика: ученик. Москва : ГУ ВШЭ, 1999. 480 с.
307. Сільське господарств України за 2017 рік : статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 245 с.
308. Сільське господарство України за 1998 рік: Статистичний щорічник. Державний комітет статистики України. Київ, 1999.
309. Сільське господарство України за 2002 рік: статистичний щорічник / Державний комітет статистики України. Київ, 2003. 301 с.
310. Сільське господарство України за 2003 рік: статистичний щорічник / Державний комітет статистики України. Київ. 2004. 314 с.
311. Сільське господарство України за 2005 рік: статистичний збірник / Державний комітет статистики України. Київ, 2006. 366 с.
312. Сільське господарство України за 2009 рік: статистичний збірник / Державний комітет статистики України. Київ, 2010. 376 с.
313. Сільське господарство України за 2012 рік: статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2013. 402 с.
314. Сільське господарство України за 2013 рік: статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2014. 400 с.
315. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1977. 776 с.
316. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй: Пер. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського ; наук. ред. Є. Литвин. Київ : Port-Royal, 2001. 593 с.
317. Спектатор М. Теория аграрных кризисов. Москва : Междунар. агр. ин-т, 1929. 136 с.
318. Сполучені Штати Америки. Сільське господарство. URL: http://gospodarstva.com/spolucheni-shtati-ameriki/ (дата звернення: 03.03.2018).
319. Справа «Зеленчук і Цицюра проти України». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79 (дата звернення: 10.05.2019).
320. Сталин И. Год великого перелома: к XII годовщине Октября. URL: https://petroleks.ru/stalin/12-1.php. (дата звернення: 03.03.2018).
321. Стан кредитування підприємств АПК. URL : https://minagro.gov.ua/ua/napryamki/finansova-politika/kredituvannya/stan-kredituvannya-pidpriyemstv-apk (дата звернення: 12.05.2019).
322. Стан фінансування АПК у 2017 році URL : https://minagro.gov.ua/ua/napryamki/finansova-politika/finansuvannya-z-derzhavnogo-byudzhetu/stan-finansuvannya-apk-u-2017-roci (дата звернення: 10.04.2019).
323. Стан фінансування АПК у 2018 році URL : http://minagro.gov.ua/uk/support_apk?nid=26751 (дата звернення: 10.04.2019).
324. Статистичний щорічник України за 2013 рік / Державний комітет статистики України, Київ: 2014. 534 с.
325. Статистичний щорічник України за 2014 рік: статистичний збірник / Державний комітет статистики України, Київ: 2015. 586 с.

326. Статистичний щорічник України за 2017 рік: статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 541 с.
327. Степаненко С. Історична еволюція поняття «власність». Економіка України. 2011. №9. С. 76-92.
328. Стігліц Джозеф Е. Економіка державного сектора : пер. з англ. Київ : Основи, 1998. 854 с.
329. Стратегічні напрями розвитку земельних відносин у сільському господарстві на період до 2020 року / [Федоров М.М., Ходаківська О.В., Корчинська С.Г., Солов'яненко Н.А.]; за ред. Ю.О. Лупенка, М.М. Федорова. К. : ННЦ ІАЕ, 2012. 60 с.
330. Стратегія удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними: затв. Постановою Кабінету міністрів України від 7.06.2017 р. №413. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2017-%D0%BF(дата звернення: 15.01.2019).
331. Ступень М.Г., Дума Ю. Ринок земель в Україні: основні проблеми та перспективи розвитку. Економіст. 2015. № 4. С. 40–41.
332. Сучасні науково обґрунтовані підходи до використання землі : доповідь віце-президента УААН, академіка УААН М. В. Роїка. Вісник аграрної науки. 2003. № 1. С. 6 – 16.
333. Тараріко О.Г. SWOT-аналіз і аналіз прогалин (GAP-аналіз) політик, програм, планів і законодавчих актів у галузі сільського господарства та підготовка рекомендацій щодо їх удосконалення відповідно до положень Конвенцій Ріо. Херсон: ФОП Грінь Д.С. 2016. 102 с.
334. Тарасенко Г.С. Эффективность сельскохозяйственного производства. Киев : Изд-во УСХА, 1991. 210 с.
335. Типова форма договору оренди землі: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2004 р. № 220. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2004-%D0%BF#n10 (дата звернення: 12.05.2019).
336. Топ 100 латифундистов Украины. URL : https://latifundist.com/rating/top100# (дата звернення: 01.03.2019).
337. Топ-10 латифундистов Украины. URL : https://latifundist.com/infographics/view/106 (дата звернення: 21.02.2019).
338. Трансформація земельних відносин до ринкових умов. Матеріали одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 26-27 лютого 2009 року / Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я., Ходаківська О.В., Солов'яненко Н.А. та ін. / [під заг. ред. П.Т. Саблука, М.М. Федорова]. Київ : ННЦ ІАЕ, 2009. 115 с.
339. Третяк А.М. Концептуальні проблеми розвитку грошової оцінки земель в Україні. Київ: Ін-т землеустрою УААН, 2001. 50 с.
340. Третяк А.М., Другак В.М. Концепція розвитку сільськогосподарського землекористування сільських територій. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2014. № 1-2. С. 133-142.

341. Третяк А.М., Третяк В.М., Ковалишин О.Ф., Кришеник Н.І. Нова методика нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення: позитивні та негативні сторони. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2017. №1. С. 35-42.
342. Третяк А.М., Третяк Н.В. Ринок земель: чим доповнити законопроекти? Землевпорядний вісник. 2010. № 10. С. 14-19.
343. Туган-Барановський М.І. Політична економія. Київ : Наукова думка, 1994. 264 с.
344. Тулуш Л. Удосконалення механізму обчислення податку за сільськогосподарські угіддя. Економіка АПК. 2003. № 6. С. 74 –79.
345. Тургенев Н.И. Опыт теории налогов. Третье изд. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1937. XVI + 176с.
346. Тюрго А.Р. Избранные экономические произведения. Москва: Соцэкгиз, 1961. 198 с.
347. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 р. №666/94. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94 (дата звернення: 10.05.2018).
348. Украинские аграрии в 2018 году недополучат не менее 30-40% господдержки из-за «ручного» распределения выделенных средств. Новости агрорынка. 2018. №42 (37810). С. 2.
349. Україна за роки незалежності. Київ: Нора-прінт. 1999, 280 с.
350. Українські чорноземи втрачають свої характеристики. Біржовий вісник Київської агропромислової біржі “Київагропромбіржа”. 2018. № 51 (725). С. 8-9.
351. Управление земельными ресурсами. Учебно-практическое пособие / Под ред. Л.И. Кошкина. Москва: ВШПП. 2004. 520 с.
352. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві : монографія. Київ : ІАЕ, 1998. 263 с.
353. Федоров М.М. Теорія і практика абсолютної земельної ренти. Бухгалтерія в сільському господарстві. 2000. №9. С. 40-43.
354. Федоров М. М. Об’єктивна необхідність і основні методичні принципи удосконалення методики економічної оцінки земель. Економіка АПК. 2004. № 5. С. 3 –11.
355. Федоров М.М. Земельна реформа і розвиток ринкових земельних відносин. Економіка АПК. 2011. №7. С. 55-60.
356. Федоров М.М. Нормативна грошова оцінка земель як складова механізму регуляторної політики держави. Економіка АПК. 2009. №11. С. 3-10.
357. Федоров М.М. Організаційно-економічні передумови формування ринку земель сільськогосподарського призначення. Економіка АПК. 2003. № 1. С. 25 – 31.
358. Федоров М.М. Особливості формування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні. Економіка АПК. 2007. № 5. С. 73-78.

359. Философский энциклопедический словар / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. Москва: «Советская энциклопедия», 1983. 840 с.
360. Філоненко О.С. Аграрні відносини: зміст, розвиток, майбутнє . Київ: Урожай, 1996. 208 с.
361. Форми господарювання на селі: аналіз розвитку / Саблук П.Т., Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. та ін.; [за ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка]. Київ : ННЦ ІАЕ, 2007. 104 с.
362. Формування ринку землі в Україні / В.П. Галушко, А.С. Даниленко, Ю.Д. Білик та ін. ; за ред. А.С. Даниленка, Ю.Д. Білика. Київ : Урожай, 2006. 278 с.
363. Харченко О.В. Основи програмування врожаїв сільськогосподарських культур: навчальний посібник / за ред. В. О. Ушкаренко. 2-е вид., перероб. і доп. Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. 296 с.
364. Ходаківська О.В. Екологізація аграрного виробництва : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2015. 350 с.
365. Ходаківська О.В. Особливості регулювання орендної плати за землі державної власності. Економіка АПК. 2016. № 6. С. 49-58.
366. Ходаківська О.В., Юрченко І.В. Модель регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в Румунії. Ефективна економіка. 2018. № 3. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/3_2018/3.pdf. (Дата звернення: 15.05.2019).
367. Ходаківська О.В., Юрченко І.В. Регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення: досвід країн ЄС. Економіка АПК. 2017. № 5. С. 78-85.
368. Ходаківська О.В. Земельні відносини у сільському господарстві: стан, проблеми та перспективи розвитку можливості використання досвіду в Україні. Землевпорядний вісник. 2015. № 7. С. 18-22.
369. Ходаківська О.В. Ринок земель сільськогосподарського призначення в країнах ЄС: можливості використання досвіду в Україні. Економіка АПК. 2012. № 5. С. 30-36.
370. Ходаківська О.В., Юрченко І.В. Обіг земель сільськогосподарського призначення в Японії. Землевпорядний вісник. 2019. № 5. С.26-31.
371. Ходаківська О.В., Юрченко І.В. Формування цін на землі сільськогосподарського призначення у Чеській Республіці. Економіка АПК. 2018. № 2. С. 91-99.
372. Ценообразование и рентабельность сельскохозяйственного производства / Под ред. И.И. Лукинова. Москва: Экономика, 1971. 327 с.
373. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. №435-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 17.01.2019).
374. Чепка В.В. Іпотечне кредитування в сільському господарстві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Випуск 5. С. 196-200.
375. Чернышев И.В. Аграрно-крестьянская политика России за 150 лет. Крестьяне об общине накануне 9 ноября 1906 года. К вопросу об общине /

Предисл. П.А. Кудинова. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 432 с.
376. Чупіс А.В., Геєнко М.М. Фінансовий механізм іпотечних відносин в аграрній сфері. Облік і фінанси АПК. 2009. №1. С. 43-46.
377. Шебаніна О.В. Орендні земельні відносини: сучасний стан та основні напрями удосконалення. Економіка АПК. 2011. № 7. С. 7-13.
378. Шевчук В. О., Римарська Р. Ю. Уніфікація податкових систем країн Європейського Союзу як критерій поглиблення інтеграції. Фінанси України. 2007. № 12. С. 49-59.
379. Шинкаренко М.С. Досвід організації бухгалтерського обліку в сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах. Вісник КНУТ. Серія «Економічні науки». 2015. №3(87). С. 43-52.
380. Шкварчук Л. Дослідження особливостей формування попиту на продовольчому ринку України. Маркетинг в Україні. 2009. -№6. С. 44-48.
381. Шкільов О.В. Підприємницька діяльність сільськогосподарських підприємств на пореформеному етапі ринкових відносин. Агросвіт. 2010. № 10. С. 2–6.
382. Шкільов О.В. Ефективність використання орендованих земель і збереження їх родючості. Економіка АПК. 2008. № 6. С. 7-11.
383. Шпичак О. М. Рівень цін земель сільськогосподарського призначення – запорука ефективного функціонування їх ринку. Економіка АПК. 2018. № 3. С. 37-48.
384. Шпичак О.М., Бондар О.В. Проблеми власності та формування ціни землі сільськогосподарського призначення. Економіка АПК. 2012. № 12. С. 3-9.
385. Экономика США: учебное пособие / под ред. В.Ф. Железовой. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 199 с.
386. Экономика: Учебник / под ред. А.С. Булатова. Москва: Издательство БЕК, 1994. 632 с.
387. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия : (в 4 томах) Т. 1. / гл. ред. А. М. Румянцев. Москва : «Советская энциклопедия», 1972. 560 с.
388. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия : (в 4 томах) Т. 3. / гл. ред. А. М. Румянцев. Москва : «Советская энциклопедия», 1979. 624 с.
389. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия : (в 4 томах). Т. 4. / гл. ред. А. М. Румянцев. Москва : «Советская энциклопедия», 1980. 672 с.
390. Экономические и социальные проблемы аграрно-промышленного комплекса : в 3 т. / Лукинов И. И., Веденичев П. Ф., Кириченко В. Ф. [и др.]. Киев : Наукова думка, 1985. Т.1. 320 с.
391. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1987. Т. 5. XX, 779 с.
392. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1987. Т. 6. XXII, 664 с.
393. Эффективность сельскохозяйственного природопользования / П.Ф. Веденичев, В. М. Трегобчук, Т. А. Козлова [и др.]. Киев : Наукова думка, 1982. 230 с.

394. Юридична енциклопедія: в 6 томах). Т.1 / Редкол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. 672 с.
395. Юрченко І.В. Регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення: досвід Польщі. Економіка АПК. 2018. № 4. С. 88-94.
396. Юрченко І.В. Ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення в США. Економіка АПК. 2018. № 10. С. 96-105.
397. Юхименко П.І., Загурський О.М. Розвиток орендних відносин в аграрному секторі економіки. Економіка АПК. 2010. № 1. С. 18–21.
398. Як вирахувати вартість 1 га землі за новою нормативною грошовою оцінкою? URL : https://agropolit.com/spetsproekty/227-yak-virahuvati-vartist-1-ga-zemli-za-novoyu-normativnoyu-groshovoyu-otsinkoyu (дата звернення: 28.05.2019).
399. Янжул И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. Четвертое изд., изм. и доп. Санкт-Питербург: Типография М. Стасюлевича, 1904. IV + 498 с.
400. 2018 року Україна експортувала рекордні обсяги м’яса птиці. URL: http://www.iae.org.ua/presscentre/archnews/2499-2018-roku-ukrayina-eksportuvala-rekordni-obsyahy-myasa-ptytsi-mykola-puhachov.html (дата звернення: 21.02.2019).
401. 25 ключевых книг по экономике. История экономических учений от XVIII века до наших дней / А. Бейтон и др.; пер. с франц. Ю.Ф. Пучкова, В.И. Ханиной. Челябинск: «Урал LTD», 1999. 560 с.
402. 5 причин зниження родючості земель України. URL : http://vkurse.ua/ua/business/snizheniya-plodorodiya-zemel-ukrainy.html (дата звернення: 19.03.2019).
403. Agriculture, forestry and fishery statistics. 2018 edition. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/9455154/KS-FK-18-001-EN-N.pdf/a9ddd7db-c40c-48c9-8ed5-a8a90f4faa3f. p.133-181 (Date of Access : 16.03.2019).
404. Arthur, Young. The Encyclopaedia Britannica. A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information. Eleventh Eddition. Volume XXVIII. Cambridge, England: at the University Press. New York, 35 West 32nd Street. 1911. P. 938. URL : https://archive.org/stream/encyclopaediabri28chisrich#page/938/mode/2up (Date of Access : 15.10.2018).
405. Ciaian P., Kancs d'Artis, Swinnen J., Van Herck K., Vranken L. Rental Market Regulations for Agricultural Land in EU Member States and Candidate Countries. Factor Markets Working Papers. 2012. №.15. URL : http://aei.pitt.edu/58518/1/Factor_Markets_15.pdf; (Date of Access : 21.05.2019).
406. Haynes G.W., Smith V.H. Agricultural Leasing Study. Agricultural Marketing Policy Paper. 2015. №48. URL : http://www.ampc.montana.edu/documents/policypaper/policy48.pdf; (Date of Access : 21.05.2019).

407. Honore A.M. Ownership. URL : http://fs2.american.edu/dfagel/www/OwnershipSmaller.pdf (дата звернення: 15.04.2018).
408. International LPI. The World Bank. URL: https://lpi.worldbank.org/international/global (Date of Access : 08.03.2019).
409. James, Rogers. Six Centuries of Work and Wages: The History of English Labour. Ontario, Canada: Batoche Books, Kitchener, 52 Eby Street South. 2001. P.71. URL: https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/rogers/sixcenturies.pdf(Date of Access : 12.11.2018).
410. Marks-Bielska R., Zielińska A. Leasing of agricultural land versus agency theory: the case of Poland. Ekonomia i Prawo. Economics and Law. Volume 17, Issue 1, March 2018.
411. Status of Agricultural Land Market Regulation in Europe: Policies and Instruments [Robert Levesque, Volker Bruns, Karl-Heinz Goetz, Yvan Brahic, Sabine Agofroy, Julie Babin, Michel Casassus, Attila Takacs and other; Terres d'Europe, Scafr, France]. – AEIAR, 2016. – 48 p. URL : https://www.accesstoland.eu/IMG/pdf/aeiar_land-market-regulation_en.pdf (Date of Access : 14.05.2019).
412. Swinnen J., Ciaian P., Kancs d'Artis. Study on the Functioning of Land Markets in the EU Member States under the Influence of Measures Applied under the Common Agricultural Policy: Final Report; Centre for European Policy Studies, Place du Congrès 1, B-1000 Brussels, 2008. URL : https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/external-studies/2008/landmarkets/report_en.pdf (Date of Access : 14.05.2019).
413. Swinnen J., Vranken L., Stanley V. Emerging Challenges of Land Rental Markets. A Review of Available Evidence for the Europe and Central Asia Region / The World Bank. Washington, DC. 2006. Vol. 1, № 4. URL : http://siteresources.worldbank.org/INTECA/Resources/EmergingChallengesofLandRentalMarkets_FullReport.pdf (Date of Access : 14.05.2019).
414. Wolf C.A. Michigan Land Values and Leasing Rates. Michigan State University Department of Agricultural, Food, and Resource Economics. Report. 2017. № 650. URL : https://msu.edu/~steind/2017MILandValuesLeasingRates_final.pdf (Date of Access : 21.05.2019).
415. Yurg Niehans. A History of Economic Theory: Classic Contributions, 1720-1980. - Baltimore; London: Johns Hopkins University Press, 1990. 578 p.

Наукове видання

Вадим Іванович Сапич

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

МОНОГРАФІЯ

(Українською мовою)

За редакцією автора
Технічний редактор *М.Д. Байкалов*
Художнє оформлення *Є.Б. Литовченко*

Здано до друку 07.06.2019. Підписано до друку 10.06.2019. Формат 60х84/16.
Гарнітура Times Roman. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн.-друк. арк. 16,28. Обл-.вид.-арк. 16,35. Тираж 300 примірників.
Зам. 08/01. Ціна договірна.

Віддруковано ФОП Литовченко Є.Б.
40030, м. Суми, вул. Кузнечна, 6/4.

Свідоцтво про державну реєстрацію ФОП.
Серія В02. № 754976 від 14.04.2009 р. м. Суми.

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виробників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК. №5582 від 12.09.2017 р. м. Київ.